

**BOOKS printed for Benjamin and
Samuel Tooke.**

CLASSICKS.

Virgilii Opera.

Horatii Opera.

Juvenal. & Perſii Sat.

Terentii Comœdiæ

Tullii Orationes.

Ovidii Metamorph.

——— Epistolæ

——— Faſtorum.

Phædri Fabulæ.

Lucius Florus.

Salluſtii Hiſtoria.

Eutropii Hiſtoria.

Martialis Epigrammata.

Lucretius de rerum Natura, by Creech.

Suetonius.

Cæſaris Commentarii.

Cornelius Nepos.

Corpus omnium Veterum Poetarum, 2 Vol. Fol.

Livii Hiſtoria, 2 Vol. 8vo.

Pantheon, or the Hiſtory of the Heathen Gods; 8vo.

Xenophon de Cyri Inſtitutione, Gr. & Lat.

Quintus Curtius Minellii.

Tullius de Officiis, Minell.

Plautus, 2 Vol. 12°.

Rey's Nomenclatura.

Latin Common Prayer.

Latin Teſtament.

Synopſis Græcæ Linguae.

Inſtitutiones Chriſtianæ.

Tullii Orationes ſelectæ, 12°.

Græcæ Epigram. Weſt. &c.

Cæſari Comment. 12°.

Homeri Ilias, Gr. & Lat.

Liſtleton's Dictionary.

Cole's Dictionary, Lat. 8vo. and the Engliſh.

Delphin.

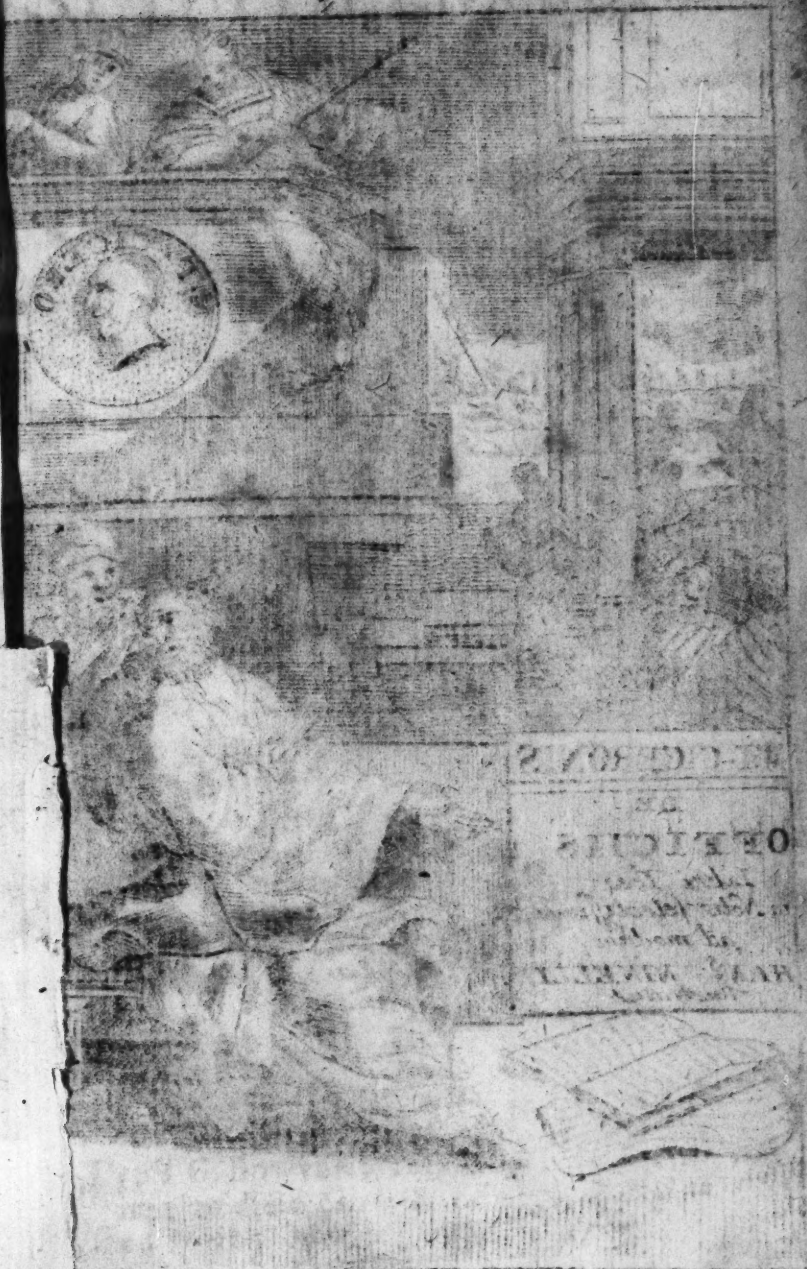
MISCELLANIES.

- Mr. Collier's Church History, 2 Vol. Fol. compleat.
History of England, 3 Vol. Fol.
State Tryals, 4 Vol. Fol. compleat.
Bishop Burnet's History of the Reformation, 3 Vol.
Fol. compleat.
Cambridge Concordance, with a great many Additions.
All Dr. Sherlock's Works.
Fettham's Resolves.
Dean Stanhope's Works.
Eachard's Roman History, 3 Vol. compleat.
Drelincourt on Death.
Stanhope's Christian Pattern, 8vo.
Bona's Guide to Eternity.
Seneca's Morals.
Comber's Epitomy of the Common-Prayer.
Tillotson's Works, 3 Vol. Fol. compleat.
Nelson's Feasts and Fasts.
Addison's Works compleat.
Tatlers compleat.

x

8410. de. II.

DE
OFFICIIS
*libri Tercii
in Nona Philosophia
ad modum
HAB. NINELLI*

Minell (Tan)

M. TULLII CICERONIS
LIBRI TRES ^u
DE ^[2^a m. h. lat.]
OFFICIIS,
ADDITO
Catone Majore, Lælio, Para-
doxis & Somnio Scipionis,
JUXTA
Recensionem GRÆVIANAM emendatis
Et cum
Notis perpetuis instar Commentarii,
Ad modum
JOHANNIS MINELLII
Illustrati.

L O N D I N I :

Typis G. BOWYER ; Impensis G. & J. NEWTON,
in vico dicto *Little-Britain* ; & B. & S. TOOKE
ad Portam Medii Templi in vico dicto *Fleet-*
street. MDCCXXII.

M. TULLII CICERONIS

LIBRI TER

DE

OFFICIIS

AD ATTICUM

Catonis Majoris, Laelii, Porciae

doctae & Senecio Scipionis

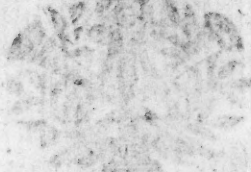
LIBRI

Accusationum, Gratianae, Ciceronis

LIBRI

Notis perpetuis in hac Commemoratione

LIBRI

THEO. C. BARNARD, Esq. Librarian
in the British Museum
London

ELENCHUS

CAPITULUM

LIB. I.

DE OFFICIIS.

- C**AP. I. *Præfamen Ciceronis ad Marcum Filium.*
2. *Rationes, cur de Officiis ad eum scripseris.*
 3. *Officiorum definitio & divisio.*
 4. *Discrimen inter hominem & belluam. Honestum natura laudabile.*
 5. *Honesti quatuor fontes, ex quorum singulis certa officiorum genera nascuntur.*
 6. *Veri cognitio maxime naturam attingit humanam. Vitanda in hoc genere duo vitia.*
 7. *Iustitia & beneficentia fulcra humana societatis. Iustitia fundamentum fides. Injustitia duo genera.*
 8. *Rationes cur divitia expetantur. Ambitiosi iustitia obliviscuntur.*
 9. *Prætermittenda defensionis, deserendique officii causa.*
 10. *Quando justum sit, deposita non reddere, promissa non facere. Tres optiones Neptuni Theseo data. Summum jus, summa injuria.*
 11. *Quadam officia etiam adversus hostes servanda. Equitas belli feciali populi Romani jure præscripta.*
 12. *Peregrini apud Romanos olim hostes dicti. Perduellis etiam hostis appellatus.*
 13. *Fides hostibus servanda. Iustitia quoque adversus serva servanda.*
 14. *Beneficentia elogium & cautiones.*
 15. *Nemo ex virtutibus negligendus. Benevolentia cautiones.*
 16. *Qua*

ELENCHUS CAPITUM.

16. *Quæ naturæ principia sint Societatis humanae exponitur.*
17. *Gradus plures Societatis humanae.*
18. *Non tamen sunt necessitudinum gradus, qui temporum.*
19. *Fortitudo, si iustitia vacat, in vitio est.*
20. *Character animi fortis.*
21. *Magistratus & officia Reip. non temere recusanda sunt.*
22. *Res bellicae majores non sunt, quam urbanae.*
23. *Consiliorum in Rep. utilitas. Fortis viri officium.*
24. *Fortitudinis cautiones. Decus privatum utilitati publica non praefendum. Q. Fabii Maximi laus.*
25. *Præcepta duo Platonis ad praefuturos reip. Clementia laus. Iracundia periculosa.*
26. *Superbia fugienda. In rebus secundissimis utendum consilio amicorum.*
27. *Verecundiae descriptio. Differentia inter honestum & decorum.*
28. *Decorum apud Poetas quale? Decorum latitudo.*
29. *Actionis cautiones. Appetitus rationi obtemperare debet. Ludi ac foci liciti, & quomodo?*
30. *Natura hominis belluas longe antecedit. Appetitus voluptatis recutandus. Corporum & animorum varietates.*
31. *Propriam naturam quisque sequi debet, ut decorum retineatur.*
32. *Quanam res in casu sita sint. Adolescentum officia.*
33. *Non vitandicandum est in ulla officio. Imitandi majores in virtutibus, non in vitiis.*
34. *Quanam officio aetatem quamque deceant.*
35. *Decorum in tribus rebus positum, formositate, ordine, & ornatu ad actionem apto.*
36. *Pulchritudinis duo genera & cautiones.*
37. *Orationis vis & descriptio.*
38. *Perturbationes, uti in omni vita, sic etiam in sermone fugienda sunt.*
39. *Qualis hominis honorati & principis domus esse debeat.*
40. *De utraque, s. ordinis conservatione.*
41. *Ex singulis gestibus decorum judicari potest. Monita de hac re.*
42. *Questus quinam sordidi sint. Mercatura genera.*
43. *Questio de duobus honestis, utrum honestius, tractata. Sapientia princeps omnium virtutum.*
44. *Sapientium studia ab augendis hominum commodis non recedunt.*
45. *Facta reip. causa suscipi non decet. In communitate sunt gradus officiorum.*

ELENCHUS CAPITUM.

LIB. II.

Cap. 1. *Præloquium Ciceronis de instituto suo ad Marcum filium, & questus de corrupto reip. statu.*

2. *Sapientia præconium & definitio. Causam dicit, cur illo tempore præcepta officii persequatur.*

3. *Discrimen inter justum, honestum, & utile. Quanam ad vitam hominum tuendam pertineant.*

4. *Quibus auxiliis hominum communis vita indigeat.*

5. *Homini ab homine maxima utilitates & maxima damna nascuntur. Animi ergo hominum conciliandi.*

6. *Magna vis fortuna in rebus tam secundis, quam adversis. Rationes, quibus studia hominum ad utilitates nostras allicere debeamus.*

7. *Quantum usu differat dilectio à timore. Tyrannorum miserrima conditio.*

8. *Quantum Romani à priori illa beneficentia sue cum damno defecerint.*

9. *Gloria descriptio. Amor multitudinis fama commovetur. Fides & iustitia conjunctio.*

10. *Eruditis ita sape, ut vulgo, loquendum est.*

11. *Iustitia maximam apud multitudinem auctoritatem conciliat. Regnat etiam inter latrones.*

12. *Bene morati olim ob iustitiam Reges constituti. Pecunia non querenda solum, sed etiam collocanda.*

13. *Iustitia facit aditum ad veram gloriam. Quibus rebus adolescentem se commendat.*

14. *Orationis duplex ratio. Contentio ejus majorem vim habet ad gloriam. Plura causarum sunt genera. Laudabilior est defensio, quam accusatio.*

15. *Beneficentia ac liberalitatis nota. Largitio fundum non habet.*

16. *Largorum duo genera. Prodigii quanam? Aristotelis gravior sententia quam Theophrasti. Splendor adilitatum apud Romanos.*

17. *Avaritia suspicio vitanda. Edificia sumptuosa ditiissimi improbant, temporibus tamen sape necessaria sunt.*

18. *Varia affectus causa in largiendo.*

19. *Beneficiorum descriptio.*

20. *Quid in hominibus juvandis spectari debeat.*

21. *De Beneficiis, quæ ad universos, & ad Remp. pertinent.*

22. *Abstinentia laus & cultores.*

23. *Lace-*

ELENCHUS CAPITUM.

23. Laedemoniorum malum exemplum per Graciam universam serpit. Arati Sicyonii elogium.
24. Providendum est, ne as alienum Reip. noceat.
25. Utilitatum comparatio necessaria.

LIB. III.

- Cap. I. Scipionis elogium. De otio ejus. Cicero de exilio suo, & corrupto tunc temporis reip. statu.
2. Tota philosophia frugifera est, & in ea cum primis locus de officiis. Alloquium Ciceronis ad filium. Panatii elogium & defensio.
 3. Panatii locus discussus. Stoici honestum censent quoque utile esse. Summum eorum bonum, convenienter natura vivere. Officia illorum media.
 4. Honestum cum utilitatis repugnantia comparari nefas. Varia sententia de honesto.
 5. Detrahere aliquid alteri contra naturam est, nec non contra leges civiles.
 6. Eadem uniuscujusque & universorum utilitas esse debet.
 7. Nihil, prater honestum, propter se expetendum est. Panatius defensio.
 8. Ubi turpitudine est, ibi utilitas esse non potest. Honestum omne utile.
 9. Sapiens peccandi licentia ad peccata non abstinuit.
 10. An relinquenda sit honestas propter utilitatis magnitudinem disquiritur. Romulus taxatur. Judiciorum salva fides. Damon & Phintias.
 11. Utilitatis specie in republ. sapissime peccatur. Themistoclis consilium utile, ob defectum honestatis, ab Aristide neglectum.
 12. Turpe nunquam utile. Id contra objectiones probatur.
 13. An venditor adiutorum suarum vitia indicare teneatur?
 14. Continuatio superioris controversia.
 15. In emtione & venditione simulatio imprimis, ac dissimulatio tollenda est.
 16. Retinentia pana in vitiis adiutorum. Facere oportet ex fide bona.
 17. Leges manu, philosophi ratione tollunt astutias. Quid sit, bene agi?
 18. Disputatio contra eos, qui habentur boni, cum tamen non sint.
 19. Vir bonus ut sua, quam habet, uti non debet, sed jure.

ELIENCHUS CAPITUM.

20. Magna promissa causam peccati suggerunt. Regula de utili & turpi proponitur.
21. Fecissimum parva paritidiam utile esse non potest.
22. Nihil utile est, quod honestum non est. Romani Pyrrho per fugam ac proditores ultro remittunt.
23. Diversi respectus utilitatis atque aequitatis.
24. An pacta & promissa semper etiam cum damno alterius parvis servanda sint?
25. Quanam promissa non sint servanda.
26. Quale consilium fuerit Ulyssis, militiam subterfugere volentis. M. Atilii Reguli factum.
27. Continuatur historia de Regulo.
28. Utilitas ab honestate sejungenda non est.
29. Discutitur factum Reguli.
30. Senatores quidam vincis hostibus dediti. Reguli factum iterum examinatur.
31. In Reguli facto laus non est hominis sed temporum.
32. Partis senatus Romani cum Hannibale negotia de redimendis captivis.
33. Utilitatis notus character. Quinam in voluptate summum bonum posuerint. Illi ipsi refutantur. Honestas voluptatis conjunctionem non recipit. Epilogus Ciceronis ad filium.

CATO MAJOR,

VEL

DE SENECTUTE.

CAP. I. Praefamen auctoris ad Pomponium Atticum huiusque elogium.

2. Catonis laus. Disputatio de senectute.
3. Inanes querela nonnullorum de senectute. An opes senectutem tolerabilem reddant.
4. Q. Fabii Maximi laus. Tarentum ab eo receptum.
5. Senectus quieta.
6. Senectus a rebus gerendis non abstrahit.
7. Senectus neque memoriam per se minuit, neque etiam ingenium.
8. Senectus iucundos potius, quam odiosos reddit.

9. Senectus

ELENCHUS CAPITUM.

9. Senectuti sua quoque sunt vires, suus sermo, coliturque studiiis juventutis.
10. Senectus non plane enervat. Cursus certus atatis.
11. Senectutis defensio contra objectiones de imbecillitate. Appii elogium. Cato senex gracas literas didicit.
12. Senectus laudanda, quod careat voluptatibus. L. Flamininus cur è senatu à Catone ejectus fuerit.
13. Man. Curii laus. Convivia senibus non plane interdicta.
14. Cato conviviis delectatus. Senes studia excolentes.
15. Voluptates agricolarum.
16. Man. Curii elogium, ejusdemque studium agricultura. Agri culti commoda.
17. Xenophontis liber Oeconomicus commendatur. Cyrus agri colendi studiosus. Senectutis honorata auctoritas.
18. Senectus honesta tantum laudari meretur. Senum morositas excusatur.
19. Miser senex, qui mortem non cogitat, aut metuit, Adolescentibus mors etiam impendit. Eorum atas veri comparatur.
20. Senectus animosa. Mortem multi contempserunt.
21. Mortui denum veram vitam vivunt. Animorum immortalitas.
22. Cyri morientis verba. Morti somnus similis.
23. Animorum immortalitas defenditur. Levis Catoni senectus est, & cur?

LÆLIUS,

DE SENECTUTE

DE AMICITIA.

CAP. I. Præloquium auctoris de occasione scribendi hujus dialogi.

2. Africani, Lælii, Catonis laudes.
3. Amicus verus alterius desiderio movetur. Scipionis elogium.
4. Mortuorum status. Animorum immortalitas.
5. Grave aliquid est, de amicitia disputare. Quinam viri boni sint. Amicitia fundamentum benevolentia.
6. Amicitia definitio & præstantia.

7. Amicitia

ELENCHUS CAPITUM.

7. *Amicitia commoditates.*
8. *Amicitia quid proprium sit.*
9. *Amicitia confirmatio probitas. Quinam amicitiam maxime appetant.*
10. *Dissertatio inter Laliū & Scipionem de amicitia.*
11. *Amor in amicitia quantum progredi debeat.*
12. *Amicitia lex est, neque rogare res turpes, neque facere.*
13. *Amicitia prima lex est honestas. Gracorum quorundam futiles de amicitia argutia.*
14. *Amicitiam contrahit significatio virtutis, & morum similitudo, non utilitatis respectus.*
15. *Homines deliciis diffuentes de amicitia disputare non possunt aut debent.*
16. *Quinam in amicitia fines ac termini.*
17. *Quem fines illi usum praestent.*
18. *Amicus verus maxime rarus est.*
19. *Amici novi veteribus non proponendi.*
20. *Inaqualitas amicorum lites suscitatur.*
21. *Amicitia nonnunquam dimittenda.*
22. *Quid ab amico jure possit requiri.*
23. *Amicitia usus per omnia hominum genera se diffundit.*
24. *Multiplex usus amicitia.*
25. *Quid proprium sit vera amicitia.*
26. *Amicitia veritate perpenditur, & assentationem rejicit.*
27. *Virtus conciliat amicitias & conservat.*

HEINICHUS CAPITULUM

7. Amicitia commendatur.
8. Amicitia quid sit.
9. Amicitia non est in rebus.
10. Amicitia non est in rebus.
11. Amicitia non est in rebus.
12. Amicitia non est in rebus.
13. Amicitia non est in rebus.
14. Amicitia non est in rebus.
15. Amicitia non est in rebus.
16. Amicitia non est in rebus.
17. Amicitia non est in rebus.
18. Amicitia non est in rebus.
19. Amicitia non est in rebus.
20. Amicitia non est in rebus.
21. Amicitia non est in rebus.
22. Amicitia non est in rebus.
23. Amicitia non est in rebus.
24. Amicitia non est in rebus.
25. Amicitia non est in rebus.
26. Amicitia non est in rebus.
27. Amicitia non est in rebus.

M. TULLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
MARCUM FILIUM,
LIBERTI.

CAP. I.

Quanquam ² te, Marce fili, ³ annum jam
⁴ audientem ⁵ Cratippum, idque ⁶ Athenis,
⁷ abundare ⁸ oportet præceptis ⁹ institutis
que philosophia, propter summam & docto-
ris ¹⁰ auctoritatem, & urbis; quorum alter te scientia

1. Officiorum alibi. Sed hanc de Officiis inscriptionem Cicero ipse Attico scribens probavit & constituit.
2. Paucis verbis egregium artificium in cohortando ad philosophiam filio licet animadvertere, à Doctore Cratippo, locoque celeberrimo, & annuo spatio petiti.
3. Annum tempus confitebatur post Kal. Apr. ut patet ex lib. XV. epist. ad Atticum; statim enim interfecto Cæsare, filium Athenas miserat.
4. Audire magis est, quam privatim studere.
5. Cratippus Peripatetica scientia inclauit. Multa ejus mentio in Ciceronis & Plutarchi scriptis.
6. Olim civitate libera, nec indiga ullius præconii amplius, tanta claritas superdixit, ut inquit Plinius, non ipsa per se, vel si nullo nulla cur aliquid agatur, cessatur, non tamen ad agendum impellat.
7. Non modo non egere, sed etiam abundare.
8. Ex tribus adhortationis causis intulit verbum, oportet. Non enim arbitrio, aut simile quippiam, satis esse duxit, sed, oportet; cum antea credant illa.
9. Instituta plus est, quam præcipere. Præcepta enim docent, quid agendum sit; nec tamen omnes, quibus præcipitur, ita se gerant, ut præceptorum sententiam vitæ & moribus exprimat instituta, verò plane formant & fingunt eorum animos, quibus præcepta traduntur, sic, ut, à præceptorum regula nihil aut minimum decedant.
10. Auctoritas eam vim habet, ut ipsa per se, vel si nullo nulla cur aliquid agatur, cessatur, non tamen ad agendum impellat.

11 augere potest, altera 12 exemplis: tamen, ut ipse 13 ad meam utilitatem semper cum Græcis Latina conjunxi, neque 14 id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci: idem tibi 15 tenseso faciendum, ut 16 par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem; nos, (ut 17 videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Græcarum literarum rudes, sed etiam docti, 18 aliquantum se arbitrentur adeptos & ad 19 dicendum, & ad 20 judicandum. Quamobrem discas tu quidem à Principe hujus ætatis philosophorum, & discas, 21 quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, 22 quoad te, quantum 23 proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra leges, 24 non multum à Peripateticis dissidentia, (quoniam 25 utrique & Socratici, & Platonici esse volumus) de rebus ipsis 26 utere tuo iudicio: nihil enim impedio. Orationem autem Latinam 27 profecto 28 legendis nostris efficies 29 pleniorē. Nec vero 30 arroganter

11 Ornare, celebriorem reddere & perfectiorem. Augent nos ea, unde fructum capimus.

12 Athenis maxima exempla erant fuerantque ad bene beateque vivendum: Nulla res magis animos honestate induit, dubiosque & in pravum inclinabiles revocat ad rectum, quam bonorum virorum conversatio. Vide Senecam lib. XIV. Epistolarum.

13 Monet filium exemplo suo, ne Latinam linguam à Græca disjungat, cum id maxime conducatur. Locus est ab utili.

14 Ita cum Græcis Latina conjungere mihi semper curæ fuit, ut Latini sermonis usum, ne cum philosophiæ quidem operam dabam: Græci, ne cum Latine quidem exercerer, unquam dimiserim; &c.

15 Paternam auctoritatem redollet hoc verbum.

16 Æque doctus Græce & Latine.

17 Hoc posuit ad vitandam arrogantiae suspicionem.

18 Non dixit, multum, ut vitaret itidem arrogantiam.

19 Quantum ad artem oratoriam, in qua nihil fere jam à Romanis desideratur.

20. Quantum ad Philosophiam, Topicam scilicet scientiam, quam Cicero complexus erat, & eloquii nitore illustraverat.

21. Quod suæ potestatis est, filio largitur; ut statuat ipse Cratippi tempus audiendi. Sed, quod largitur, adstringit paulum sequentibus verbis.

22. Quousque.

23. Crescas in ipsis philosophiæ

24. Non multum dissimilia præceptis Peripateticorum: quibus nunc das operam sub Cratippo.

25. Multa hic disputant Commentatores, quæ in unum congestit Grævius, cui persuasum est, pro Socratici legendum esse Stoici.

26. Non te addicam alicui sectæ; integrum liberumque tibi est, quod dogma sequi velis.

27. Quintilianus: Is se profecisse multum existimet, cui Cicero valde placere coepit.

28. Figura Latini sermonis: pro, Dum nostra leges.

29. Copiosiores uberioremque.

30. Nolo putent me esse arrogantem, plusque mihi tribuere, quam à par sit; cum mihi assumam id, quod pertinet ad bonum oratorem.

hoc

hoc dicam existimari velim. nam philosophandi ³¹ scientiam concedens multis: quod est oratoris proprium, ³² apte, ³³ distincte, ³⁴ ornate dicere; quoniam in eo studio ætatem consumsi, si id ³⁵ mihi assumo, videor id meo jure quodammodo ³⁶ vindicare. Quamobrem magnopere te ³⁷ horror, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, ³⁸ qui jam illos fere æquarunt, studiose legas. ³⁹ Vis enim dicendi major est in illis: sed hoc quoque colendum est ⁴⁰ æquabile, & temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere ⁴¹ laboraret; sequereturque & illud ⁴² forense dicendi, & hoc ⁴³ quietum disputandi genus, nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator ⁴⁴ parum vehemens: dulcis tamen; ut ⁴⁵ Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem & Platonem existimo; si genus forense dicendi tractare voluisset, ⁴⁶ gravissime, & ⁴⁷ copiosissime potuisse dicere: & Demosthenem, si illa, quæ à Platone didicerat, tenuisset, & ⁴⁸ pronuntiare voluisset, ornate, ⁴⁹ splendideque facere

31 Rei per causas cognitionem.

32 Ad id, quod orator agendum suscepit, ut ea dicantur, quæ subiecta materia postulat.

33 Ne rerum ordo perturbetur.

34 Adhibitis Latinæ orationis luminibus & ornamentis.

35 Sapit emphasin.

36 Genus loquendi ex Ictorum fontibus derivatum.

37 Hortari est dare consilium ad erigendum animum. Hortatur Cicero filium, quem sciebat ad studia pigrum, & ideo calcaribus egere.

38 Id est, tot fere Philosophicos libros scripsi, quot orationes. Hanc quidem lectionem præfert Grævius vulgari, qui se jam illis fere æquarunt; sed legendum erit, illas, scil. orationes, æquarunt, non illos.

39 Vehementia, ut moveatur auditor ad effectum.

40 Ex utroque missum, summo & infimo.

41 Summum studium & laborem poneret, quemadmodum ego feci.

42 Orationes enim in foro ad iudices habebantur.

43 Caret enim actione forensi, nec illam dicendi viam ad movendos animos requirit.

44 Qui non inflammabat auditores; sed potius dulci oratione delectabat.

45 Qui suavissimus in dicendo fuit. Quis Theophrasto dulcior? Cicero in Bruto.

46 Quantum ad sententias & pondera rerum: quas callebat in omni disciplina summus.

47 Quantum ad ubertatem orationis & sublimitatem illam dicendi: quæ Plato aliis antecelluit.

48 Proferre, disputare, vel in scholis philosophorum, vel in libris.

49 Omne splendidum est ornatum, sed non e contra: ornatus in oratione à multis haberi potest, splendor vero à paucis.

B s potuisset;

potuisse; eodemque modo de Aristotele, & Isocrate iudico: quorum uterque suo ⁵⁰ studio delectatus, ⁵¹ contempsit alterum.

CAP. II.

Sed, cum ¹ statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, & multa ² posthac, ab eo ³ ordiri volui maxime, quod & ⁴ aetati tuae esset ⁵ aptissimum, & ⁶ auctoritati meae. Nam, cum multa sint in philosophia & ⁷ gravia, & ⁸ utilia, ⁹ accurate, ¹⁰ copioseque à philosophis ¹¹ disputata; latissime ¹² patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis, & praecepta sunt. Nulla enim ¹³ vitae pars, neque publicis, neque privatis, neque ¹⁴ forensibus, neque ¹⁵ domesticis in rebus, neque si ¹⁶ tecum agas quid, neque si cum altero ¹⁷ contrahas, ¹⁸ vacare officio potest: in ¹⁹ eoque colendo sita est vitae honestas omnis, & in ²⁰ negligendo turpitudine. Atque haec quidem ²¹ quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui ²² nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnulla ²³ disciplinae, quae ²⁴ propositis bonorum & malorum finibus, officium omne ²⁵ pervertunt. Nam qui summum bonum ²⁶ in-

⁵⁰ Ille, Philosophiae, hic artis oratoriae,

⁵¹ Aristoteles oratorium dicendi genus, Isocrates Philosophicum contempsit.

¹ Constituisset animo & decrevissem.

² Post hoc tempus.

³ Ordiri est incipere res majores. Unde Syllius: *ordior arma*.

⁴ Decet enim erudiri adolescentem officii potissimum colendi notitia.

⁵ Decens & conveniens.

⁶ In argumento levi nequaquam versari debuit is, cui magnam auctoritatem honores magistratusque pepererunt.

⁷ Quantum ad sententias & pondera rerum.

⁸ Cognitioni & vitae humanae ad beate vivendum.

⁹ Methodice.

¹⁰ Ornata splendidaque oratione.

¹¹ Subriliter investigata & mandata litteris.

¹² Ad omnes & ad omnia se extendere.

¹³ Nulla actio vitae humanae.

¹⁴ Extra domum.

¹⁵ In cura rei familiaris tuendae.

¹⁶ Multa enim saepe soli agimus: in quibus aut officium colitur, honeste; aut negligitur, turpiter.

¹⁷ Si facias cum aliis contractus vendendo, emendo.

¹⁸ Non potest esse sine officio.

¹⁹ Dum colitur.

²⁰ Dum negligitur.

²¹ Inquisitio.

²² Nulla tradendo praecepta de officiis, id est, de actionibus, quae ad virtutem ducunt.

²³ Sectae philosophorum, ut Epicurea, cui finis malorum est dolor, bonorum voluptas.

²⁴ Finibus illis bonorum & malorum, quos proposuerunt sibi aliisque suae sectae hominibus.

²⁵ Depravant, nec servant officiorum ordinem, finem male constituentes.

²⁶ Ut Epicurus.

stiruit,

fitur, ut nihil habeat cum virtute ²⁷ conjunctum; id-
que ²⁸ suis commodis, non honestate, ²⁹ meretur, hic si
³⁰ sibi ipse consentiat, & non interdum natura bonitate
vincatur, fit, ut neque ³¹ amicitiam colere possit, nec
³² justitiam, nec ³³ liberalitatem; fortis ³⁴ vero, dolo-
rem summum malum judicans, aut ³⁵ temperans, volup-
tatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo
potest. Quæ, quamquam ita sunt in ³⁶ promptu, ut res
disputatione non egeat, tamen sunt à nobis ³⁷ alio loco
disputata. Hæ ³⁸ disciplinæ igitur, si ³⁹ sibi consentaneæ
esse velint, de officio nihil queant dicere; neque ulla of-
ficii præcepta firma, stabilia, ⁴⁰ conjuncta naturæ tradi
possunt, nisi aut ab iis, qui ⁴¹ solam, aut ab iis, qui
⁴² maxime honestatem propter se dicant expetendam.
Itaque propria est ea præceptio Stoicorum, & Academicorum,
& Peripateticorum: quoniam ⁴³ Aristonis, Pyrrho-
nis, Herilli jam pridem ⁴⁴ explosa sententia est: qui ta-
men ⁴⁵ haberent jus suum disputandi de officio, si ⁴⁶ rerum
aliquem delectum reliquissent, ut ad ⁴⁷ officii inventionem

²⁷ Nulla est conjunctio virtutis cum divitiis & voluptate.

²⁸ Qui jus omne metitur utilitate, ex qua manaverit societas, ejusque jura, quæ sententia fuit Carneadis.

²⁹ Mensurat, adæquat.

³⁰ Si semper idem sentiat, nec se doceri & corrigi ab ipsa, rerum omnium optima, natura patiatur.

³¹ Quia omnia amicorum debent esse communia: & qui statuit finem in divitiis, non erit amicus, qui vult omnia pro se.

³² Quoniam justitia tueri debet societatem conjunctionis humanæ.

³³ Quæ versatur circa erogandas pecunias, & nunquam potest esse dives.

³⁴ Refellit illos, qui ponebant summum bonum in indolentia.

³⁵ Refellit illos, qui voluptatem statuiebant finem esse bonorum.

³⁶ Manifesta & nota omnibus.

³⁷ IV Tusculanarum Quæstionum, & libris de finibus bonorum & malorum.

³⁸ Sæptæ philosophorum.

³⁹ Si voluerint perseverare in

suis opinionibus, & ita vivere, ut dicunt.

⁴⁰ Quæ consentiant naturæ humanæ.

⁴¹ A Stoicis, qui nihil expetendum dicebant, præter solam virtutem.

⁴² A Peripateticis & Academicis, qui dicebant, virtutem maxime expetendam, & ante alia omnia; sed post virtutem bona corporis & fortunæ.

⁴³ Aristoteli Chio & Herillo Carthaginiensi, fuerunt Zenonis Cytici auditores, qui, ut & Pyrrho, discrimen veri & falsi, boni & mali, sustulerunt, paria esse omnia putantes.

⁴⁴ Quasi pulsatione manuum ejecta & exclusa.

⁴⁵ Possent jure suo disputare.

⁴⁶ Si possissent aliquam differentiam in rebus agendis, ut aliquid agendum esset, tanquam honestum; aliquid vero fugiendum, tanquam turpe.

⁴⁷ Officium non potest inveniri & constitui, nisi honesta discernantur à turpibus.

aditus esset. Sequemur igitur 4⁸ hoc quidem tempore, & hac in quaestione, 4⁹ potissimum Stoicos; non ut 5⁰ interpretes; sed, ut solemus, è fontibus eorum, 5¹ iudicio arbitrioque nostro, quantum, 5² quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis 5³ disputatio de officio futura est, 5⁴ ante definire, quid sit officium: quod à 5⁵ Panætio prætermisum esse 5⁶ miror. Omnis enim quæ 5⁷ à ratione suscipitur de aliqua re 5⁸ institutio, debet à definitione 5⁹ proficisci, ut intelligatur quid sit id, de quo disputetur.

CAP. III.

OMnis de officio 1 duplex est quaestio. 2 Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: 3 alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes 4 usus vitæ 5 conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla sunt: omnino officia 6 perfecta sunt: num 7 quod officium aliud alio majus sit: & quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ.

48 Germanum Stoicum non fuisse Ciceronem. hæc verba declarant: innuit enim, se alio tempore, & alia in quaestione Stoicorum doctrinæ additum esse nolle.

49 Maxime: quia non relinquit disciplinam Peripateticorum & Academicorum: sed id accipit ubique, quod convenit materiæ, de qua scribit.

50 Ut latine exprimatur, quid quid illi græce scripserunt.

51 Judicabo tanquam arbiter de opinionibus Stoicorum, eligendo, quod melius & probabilius viderur.

52 Addendo, minuendo.

53 Subtilis inquisitio.

54 Ut omnis tollatur ambiguitas, explicandum est, quid sit officium.

55 Stoico, clari nominis Philosopho, quem in hac potissimum quaestione sequebatur Cicero.

56 Miti verbo utitur, de magistro loquens.

57 Si modo rationem sequi volumus in disputando.

58 Disputatio: nam disputatio docet & instituit.

59 Initium sumere.

1 In hac divisione continetur ipsa definitio.

2 Quod Stoici vocabant *δυσκλήν*, ad constitutionem summi boni pertinet.

3 Quod appellabant *πατριάρχην*, in quo *μεγαλὸς* docetur, quid patriæ, quid parentibus, quid liberis, quid amicis præstare debeamus.

4 Exercitatio & modus vivendi.

5 Perperam aliæ editiones, confirmari.

6 Id est, eo & iudicio, & voluntate suscepta, & ad exitum perducta, ut nulla ignorantie nubecula, nulla pravæ cupiditatis labe admista contaminentur, ut ad verum scopum, citra ulla ambages, contendatur, nec usquam ab eo deerretur.

7 Hæc quaestio ex altera pendet, si enim non omnia officia perfecta sunt: aliud officium alio esse majus aut minus, satis apparet.

communis

communis spectare videntur : de quibus est nobis his libris explicandum. ⁸ Atque etiam alia ⁹ divisio est officii : nam & medium quoddam officium dicitur, & perfectum. ⁹ Perfectum officium rectum (opinor) vocemus, quod Græci κατὰ φύσιν : hoc autem ¹⁰ commune κατὰ κοινόν ¹¹ vocant. Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant ; ¹² medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit.

Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiendi ¹³ deliberatio. Nam honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id ¹⁴ quod in deliberationem cadit. In quo ¹⁵ considerando sæpe animi in contrarias sententias ¹⁶ distrahuntur. Tum autem aut ¹⁷ anquirunt, aut consultant, ad vitæ ¹⁸ commoditatem ¹⁹ jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & se possint juvare, & suos : ²⁰ conducant id, nec ne, de quo deliberant : quæ deliberatio omnis in ²¹ rationem utilitatis ²² cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod ²³ videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se ²⁴ rapere, honestas contra ²⁵ revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ²⁶ ancipitem curam

⁸ E qua stem oritur alia definitio : quanquam idem dicit Cicero, quod in superiori, aliis saltem nominibus officium appellans.

⁹ Officium perfectum, quod vir sapiens facit.

¹⁰ Officium medium, quod facere potest is, qui perfecte sapiens non est. Nam Stoici eum sapientem vocant, qui nunquam fuit, neque esse poterit, vel futurus non est.

¹¹ Vocant, Græci nimirum. Vide Grævium, qui rationem reddit, cur quod expunxerit.

¹² Medius Latinis est mediocris.

¹³ Prius inquirimus : inde consultamus : postea eligimus.

¹⁴ De quo homines solent consultare & deliberare.

¹⁵ Diligenter inspicendo, quid sit honestum aut turpe.

¹⁶ Distrahi est in varias sententias & occupationes trahi : & maxime refertur ad animum.

¹⁷ Anquirere proprie est circum-

querere, ut Festus scribit, a quo *Inquirere*, quod alii habent libri, inversum est : qui igitur circumquæ omnia scrutans quærit, is *anquirere* latine & Ciceroniane dicitur.

¹⁸ Utilitatem, lucra.

¹⁹ Oblectationem animi, ut, estgere theatra, celebrare ludos, &c.

²⁰ Utile sit.

²¹ Observandum hoc loquendi genus, ratio cum Genitivo.

²² Venit : continet utilitatem, de qua consultatur.

²³ Hominibus leviter eruditis, populariterque & sentientibus & loquentibus.

²⁴ Per vim & quodam appetitu.

²⁵ Ducere, allicere, persuadere. *Revocare* autem dixit, ut ostendat hominem natura esse honestati conjunctum, a qua interdum abstrahitur specie utilitatis, & illecebris voluptatis.

²⁶ Lubricam, dubiam & variam. Ovidius : *Aliudque cupido, Mens*

cogitandi. Hac divisione, (cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo prætermiffa sunt, nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse ²⁷ rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. ²⁸ Primum igitur est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum differendum.

CAP. IV.

P Rincipio generi animantium ¹ omni est à natura ² tributum, ut se, vitam, corpusque ³ tueatur, ⁴ declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæcunque ad vivendum sunt necessaria, anquirat, & ⁵ paret; ut ⁶ pastum, ut ⁷ latibula, ut alia ejusdem generis. Commune autem animantium omnium est, ⁸ conjunctionis appetitus, procreandi causa, & cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem, & belluam hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque præsens est, se accommodat, ⁹ paululum admodum sentiens præteritum, aut futurum: homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque ¹⁰ progressus, & quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, rebusque præsentibus adjungit, arque annectit futuras: facile totius vitæ ¹¹ cursum videt, ad

aliud suadet. Video meliora, proboque, Deteriora sequor.

²⁷ Modum consilii capiendi.

²⁸ His verbis argumentum hominum trium librorum persequitur.

¹ Tam rationalium, quam irrationalium.

² Concessum liberalitate quadam naturæ, communis parentis.

³ Sustentet, ac quovis modo salutem suam conservet.

⁴ Vitet & fugiat: declinare proprie est motu corporis & gestu aliquid vitare.

⁵ Acquirat.

⁶ Cibum dixit, non potum, quoniam satis est aqua, quæ passim fluit, ad potum.

⁷ Latebras, in quibus lateat, declinans aliquid detrimentum,

⁸ Copulationis. Nam istud jus, inquit Justinianus, non solum humani generis proprium est, sed omnium animalium, quæ in cælo, quæ in mari, quæ in terra nascuntur: à quo descendunt matrimonia, liberorum procreationes, educationes.

⁹ Quia non habet perfectam memoriam & reminiscentiam, ut homo.

¹⁰ Progressus, hic dicit quæ in præcedentibus appellat consequentia, uti antecessiones, quas causas rerum dixit, quæ solent rem antecedere. Nimirum aliis vocabulis, ut sæpe solet, eandem rem explicat.

¹¹ Animo & prudentia complectitur omnem vitæ consequentis statum.

eamque

eamque ¹² degendam præparat res necessarias. Eademque natura ¹³ vi rationis hominem conciliat homini & ad ¹⁴ brationis, & ad vitæ societatem: ¹⁵ ingeneratque imprimis ¹⁶ præcipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum cœtus & ¹⁷ celebrationes esse, & se obiri velit: ob easque causas studeat parare ea, quæ ¹⁸ suppedient & ad ¹⁹ cultum & ad vitæ: nec ²⁰ sibi soli, sed coniugi, liberis, cæterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quæ cura ²¹ excuscat etiam animos, & majores ad rem gerendam facit. Inprimisque hominis est propria ²² veri inquisitio, atque investigatio: Itaque, cum sumus necessariis negotiis, curisque vacui, tum avemus aliquid ²³ videre, audire, ²⁴ addiscere: cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium, ad beate vivendum necessariam ²⁵ ducimus: ex quo intelligitur, quod ²⁶ verum, simplex, sincerumque sit, id esse ²⁷ naturæ hominis aptissimum. Huic ²⁸ veri videndi cupiditati adjuncta est ²⁹ appetitio quædam principatus, ut nemini parere animus ³⁰ bene à natura informatus velit, nisi ³¹ præcipienti, aut docenti, aut ³² utilitatis causa iuste, & legitime imperanti: ex quo ³³ animi magnitudo ³⁴ existit, humanarumque re-

12 Sustainendam cum ratione.

13 Potentia intellectus.

14 Colloqui: ad sermonem conferendum & simul vivendum.

15 In ipsa generatione inserit:

16 Maximum & singularem.

17 Cicero vult, hominem à ratione impelli, ut velit cœtus & concilia, tum inter ipsos homines celebrari ac frequentari, tum ab unoquoque nostrum non negligi, sed obiri.

18 Abunde sufficiant.

19 Ornatum corporis.

20 Quoniam impellimur à natura, ut prodesse velimus quam plurimis.

21 A somno ignavia.

22 Metaphora, à venatoribus, qui è vestigiis lustra ferarum indagant.

23 Ut postea cognoscamus & sciamus: quoniam nihil potest esse in intellectu, quin prius sit in sensu.

24 Discimus rem prius incognitam: addiscimus, cum aliquid ad-

discimus: ediscimus, cum memoria mandamus.

25 Existimamus.

26 Fidele: purum: constans & sine vitio. Hinc veri sermo dicitur simplex & infacatus.

27 Natura enim omnes homines scire desiderant. De qua cupiditate vide pluribus disputantem Cicero nem V. de finibus 18.

28 Videndi veritatem: & cognoscendi omnia & singula.

29 Ut primus in civitate sit: quemadmodum Cæsar in parvo oppidulo primus, quam Rômæ secundus, esse malebat.

30 Qui principia naturæ habet & ipsis utitur.

31 Exemplo fit Eumenes apud Justinum XIV. 3.

32 Qui legitime magistratus est constitutus: ad discrimen tyrannorum.

33 Fortitudo & magnanimitas.

34 Emergit, apparet.

rum contemptio. Nec vero illa parva vis naturæ est, ³⁵ rationisque, quod unum ³⁶ hoc animal sentit, ³⁷ quid sit ordo, quid sit quod deceat, in factis, dictisque, qui ³⁸ modus. Itaque eorum ipsorum, quæ aspectu ³⁹ sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura, ratioque ab oculis ad ⁴⁰ animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis, factisque conservandum putat, cavetque, ne quid ⁴¹ indecore, ⁴² effoeminateve faciat: tum in omnibus & opinionibus, & factis, ne quid ⁴³ libidinose aut faciat, aut ⁴⁴ cogitet. Quibus ex rebus constatur, & efficitur id, quod quærimus, honestum: quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit: quodque vere dicimus, etiam si à nullo laudetur, natura esse laudabile.

CAP. V.

FORMAM ¹ quidem ipsam, Marce fili, & ² tamquam faciem honesti ³ vides: quæ si oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait ⁴ Plato, excitaret ⁵ sapientiæ. Sed omne, quod honestum est, id ⁶ quatuor partium oritur ex aliqua: aut enim in ⁷ perspicientia veri, ⁸ solertiaque versatur; aut in hominum societate ⁹ tuenda, tri-

³⁵ Intellectus, qui pulchritudinem ordinis, decori & modestiæ metitur & sentit.

³⁶ Homo, qui est divinum animal, & cui principatus inter omnia animalia tribuitur.

³⁷ Homo solus inter omnia animalia novit iudicare, quid in omni actione sermoneve sit observandum, quod deceat.

³⁸ Horatius: *Est modus in rebus, sunt certi denique fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum.*

³⁹ Cum oculorum sensu bruta quoque utantur, ordinem tamen in sensibilibus non agnoscunt.

⁴⁰ Ad mentem & potentiam naturalem animi.

⁴¹ Contra modestiam, sive temperantiam.

⁴² Molliter: mulierum more.

⁴³ Exclusa ratione.

⁴⁴ Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum, Facti crimen habet. Javernalis.

⁴⁵ Esi notum non sit & prædicetur à nemine.

¹ Forma honestatis quatuor virtutibus continetur.

² Honestum proprie non habet faciem, quippe quæ ad corpus refertur.

³ Animo concipis.

⁴ In Phædon. cujus verba Cicer. 10 II. de Finibus interpretatur.

⁵ Philosophiæ. Fons enim, unde manat sapientia, honestum est.

⁶ Prudentia, iustitia, fortitudine & temperantia.

⁷ Integra cognitione.

⁸ Est ingenitum acumen & naturalis prudentia.

⁹ Defendenda, sustentanda, operibus & opera.

buendoque

est, quid qui senti-tem, statu-ulto in ne om-aur ef-no-di-
 buendoque suum cuique, & rerum ¹⁰ contrarium fide;
 aut in animi ¹¹ excelsi, atque invicti magnitudine, ac
¹² robore: aut in omnium, quæ ¹³ sunt, quæque di-
 cuntur, ordine, & modo, in quo inest modestia, & tem-
 perantia. Quæ quatuor quamquam inter se ¹⁴ colligata,
 atque implicita sunt, tamen ex singulis ¹⁵ certa offici-
 orum genera nascuntur: velut ex ea parte, quæ prima
¹⁶ descripta est, in qua ¹⁷ sapientiam, & prudentiam
 ponimus, inest ¹⁸ indagatio, atque inventio veri: ejus-
 que virtutis hoc ¹⁹ munus est ²⁰ proprium. Ut enim
 quisque maxime ²¹ perspicit, quid in re quaque verissi-
 mum sit, quique ²² acutissime, & ²³ celerrime potest,
 & ²⁴ videre, & explicare rationem; is prudentissimus
 & sapientissimus ²⁵ rite haberi solet. Quocirca huic,
 quasi materia, quam ²⁶ tractet, & in qua versetur, ²⁷ sub-
 jecta est veritas. Reliquis autem ²⁸ tribus virtutibus ne-
 cessitates ²⁹ propositæ sunt ad eas res ³⁰ parandas, ³¹ tu-
 endasque, quibus ³² actio vitæ continetur: ut & ³³ so-
 cietas hominum, conjunctioque servetur; & ³⁴ animi
 excellentia, magnitudoque cum in atgendis opibus, uti-

¹⁰ Venditionum, emptionum, pro-
 missionum, cæterorum contractuum:
 & fides est fundamentum ju-
 stitiæ.

¹¹ Elati, & omnia tanquam in-
 feriora spernentis, quod est pro-
 prium magnanimi.

¹² Fortitudine, quæ dolore aut
 aliqua alia calamitate non frangi-
 tur.

¹³ Nam in factis & dictis ser-
 vandus est modus.

¹⁴ Est hoc Stoicorum dogma,
 virtutes ita esse connexas, ut qui
 unam habet, omnes habeat: quod
 Aristotelici negant.

¹⁵ Propria cujusque virtutis:
 quoniam pertinere dicuntur ad
 unam potius, quam ad aliam.

¹⁶ Non, ut vulgo accipitur,
 definita, sed collocata, & ordina-
 ta primo loco.

¹⁷ Sapientia & prudentia hic
 eadem est virtus, ut sæpe alias
 Ciceroni, & Platoni, aliisque.

¹⁸ Inquisitio.

¹⁹ Officium ut inquirat verum.

²⁰ Peculiare.

²¹ Recte videt. Talis erat The-
 mistocles, qui teste Cornelio Ne-
 pote, *clertiter, quæ opus erat, re-
 periebat*, &c. vide locum.

²² Quantum ad ingenii acumen,
 & solertiam atque inventionem.

²³ Quantum ad consilium, &
 bonam illico consultationem &
 rectam deliberationem.

²⁴ Animo, mente & oculo.

²⁵ Recte.

²⁶ Exerceat & colat.

²⁷ Quæ animæ tantum ocalis
 cernitur, ut ait Plato.

²⁸ Justitiæ, fortitudini & tem-
 perantiæ.

²⁹ Tanquam munus ipsarum.

³⁰ Acquirendas cum labore ac
 diligenti opera.

³¹ Conservandas: quoniam non
 minor est virtus, quam quæreret,
 parat tueri

³² Exercitatio, & omnis actus
 humanæ vitæ degendæ.

³³ Justitiæ munus.

³⁴ Fortitudinis hæ partes sunt,
 B 6 litatibusque

litatibusque & sibi, ³⁵ & suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis ³⁶ eluceat. ³⁷ Ordo autem, & ³⁸ constantia, & moderatio, & ea, quæ sunt his similia, ³⁹ versantur ⁴⁰ in eo genere, ad quod ⁴¹ adhibenda est actio quædam, non solum mentis ⁴² agitatio: his enim rebus, quæ tractantur in vita, ⁴³ modum quendam & ordinem adhibentes, honestatem, & ⁴⁴ decus conservabimus.

CAP. VI.

EX quatuor autem locis, in quos honesti ¹ naturam ² vimque divisimus, ³ primus ille, qui in veri cognitione consistit, ⁴ maxime ⁵ naturam attingit humanam. Omnes enim ⁶ trahimur, & ⁷ ducimur ad ⁸ cognitionis, & scientiæ cupiditatem, in qua ⁹ excellere pulchrum putamus: ¹⁰ labi autem, ¹¹ errare, ¹² nescire, ¹³ decipi, & ¹⁴ malum, & turpe ducimus. In hoc genere & ¹⁵ naturali, & ¹⁶ honesto, duo vitia vitanda sunt: ¹⁷ unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque ¹⁸ temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes ¹⁹ autem velle debent) adhibebit ad considerandas res &

³⁵ Quoniam non solum nobis nari sumus.

³⁶ Appareat, & magis laudetur in opibus spernendis, quam comparandis.

³⁷ Nunc ponit quasi materiam Temperantiæ. Ordo enim est compositio rerum aptis & accommodatis locis.

³⁸ Perseverantia in honestis actionibus.

³⁹ Consistent.

⁴⁰ In ea parte vitæ humanæ.

⁴¹ Ut scilicet honeste aliquid cogitemus, & opera atque exercitatione honesta agamus.

⁴² Cogitatio, contemplatio, consideratio.

⁴³ Modestiam & moderationem quandam.

⁴⁴ Ipsum decorum, quod ab honesto non potest separari.

¹ Proprietatem.

² Potentiam

³ Prudentia, & sapientia.

⁴ In primis convenit naturæ hominis.

⁵ Quæ potissimum in excellentia mentis est posita.

⁶ Quasi vi, etiam inviti.

⁷ Sponte, certa ratione & viæ affecti. Natura enim nos cogit; cognitionis vero suavitas maxime delectat.

⁸ Vide Senecam de otio sapientis Cap. 32.

⁹ Excellentiores esse ac præstantiores aliis.

¹⁰ Longius in errorem progredi.

¹¹ Falsum pro vero sibi proponere.

¹² Non didicisse: & causas rerum ignorare.

¹³ Ab aliquo versuto & callido,

¹⁴ Ut ad damnum accedat infamia.

¹⁵ Quoniam à natura impellimur ad rerum cognitionem.

¹⁶ Honestum quippe est scire, turpe vero, ignorare.

¹⁷ Primum

¹⁸ Nullo adhibito iudicio.

¹⁹ Quoniam levitas est & temeritas, assentiri incognitis.

tempus,

tempus, & ²⁰ diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque ²¹ operam in res obscuras, atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias, quibus vitis, delectatis, quod in rebus honestis, & cognitione dignis opera curaque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia ²² C. Sulpicium audivimus: in geometria ²³ Sex. Pompejum ipsi cognovimus: multos in dialectica, plures in jure civili, quæ omnes artes in ²⁴ veri investigatione versantur, cujus studio a rebus gerendis abduci, contra officium est. ²⁵ virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen sæpe ²⁶ fit intermissio, ²⁷ multique dantur ad studia reditus: tum ²⁸ agitatio mentis, quæ ²⁹ nunquam acquiescit, potest nos in studiis ³⁰ cogitationis, etiam sine ³¹ opera nostra ³² continere. Omnis ³³ autem cogitatio, motusque animi aut in ³⁴ consiliis capiendis de rebus honestis, & pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in ³⁵ studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii ³⁶ fonte diximus.

CAP. VII.

DE ¹ tribus autem reliquis latissime patet ea ² ratio, quæ societas hominum inter ipsos, & vitæ quasi ⁴ com-

²⁰ Quod maxime efficitur per Dialecticam & Rhetoricam.

²¹ Exercitationem & laborem.

²² Cajus Sulpicius primus Romanorum detectus solis & lunæ rationem in vulgus efferre ausus est; & in bello Macedonico exercitum Romanum magna animi molestia & sollicitudine liberavit, pridie quam cum Perseo rege pugnaretur.

²³ Patrum Cn. Pompeji Magni.

²⁴ Veri investigandi cupiditate ac studio.

²⁵ Tunc enim homo laudatur, cum studiose aliquid agit aut cogitat.

²⁶ Homine studioso ad contemplationem revertente.

²⁷ Seneca: *Tamdiu discendum est, quamdiu nescias: & si proverbio credimus, quamdiu vivas.*

²⁸ Motus & contemplatio.

²⁹ Quæ semper est in motu.

³⁰ Alii malunt: *cognitionis*, quod rejicit Manutius, propugnât Grævius, quos consule, si placet.

³¹ Meditatio potest nos etiam sine labore corporis, etsi museo non sumus affixi, nec legendo scribendove demus operam, in balneis, in itinere, in lectis, exercere in studiis.

³² *Continere* proprie de magistris dicitur, qui exercent adolescentes.

³³ Dat nunc præceptum Cicero, docetque, circa quæ debeat versari mentis agitatio.

³⁴ Hoc pertinet ad prudentiam.

³⁵ Hoc est, munus sapientiæ.

³⁶ Prudentia: a qua tanquam fonte manant officia.

¹ Justitia, fortitudo, temperantia.

² Ipsa justitia, quæ est quædam ratio modusque vivendi ad utilitatem communem.

³ Amoris conjunctio & hominum congregatio inter ipsos: vicissim mutuis officiis, ut alter alteri opituletur & adsit.

⁴ Socialis ista vita, quæ hominibus præ cæteris animalibus est propria.

munitas.

munitas continetur, cuius partes duæ sunt: Justitia, in qua ⁵ virtutis splendor est maximus; ex qua ⁶ boni viri nominantur: & huic conjuncta ⁷ beneficentia; quam eandem vel beniguitatem, vel liberalitatem appellare licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ⁸ ne cui quis noceat, nisi laecessus injuria, deinde, ut ¹⁰ communibus pro communibus utatur, ¹¹ privatis ut suis. Sunt autem privata nulla ¹² natura: sed aut veteri ¹³ occupatione, ut qui quondam in ¹⁴ vacua venerunt: aut ¹⁵ victoria, ut qui ¹⁶ bello positi sunt: aut ¹⁷ lege, ¹⁸ pactione, ¹⁹ conditione, ²⁰ sorte, ex ²¹ quo fit, ut ager ²² Arpinas Arpinatum dicatur, Tusculanus Tusculanorum. ²³ Similisque est privatarum possessionum ²⁴ descriptio, ex quo, quia ²⁵ suum cuiusque fit; eorum, quæ natura fuerant communia, quod cuique ²⁶ obigit, id quisque ²⁷ teneat. è quo si quis sibi ²⁸ appetet; violabit jus humanæ so-

⁵ In qua plurimum residet virtus: nam præclarissima est omnium virtutum.

⁶ Nam boni & iusti convertuntur.

⁷ *Beneficentia* secundum analogiam à *beneficiens* dicitur, & in antiquis libris existat: pro quo vulgo *beneficentia*.

⁸ Cum enim justitia bonum quiddam sit, & boni ea vis ac natura sit, semper prodesse, nunquam nocere, necessario efficitur, justum nemini nocere.

⁹ Vim enim vi repellere licet: insidiari autem non licet.

¹⁰ Communes res sunt vel omnium hominum, vel reipublicæ aliquis, vel societatis. Confer Senecam VII. de Benef. c. 12.

¹¹ Ne tamen iis abutatur. Interest enim Reipubl. ne sua re quis male utatur.

¹² Primo ortu: nam natura in medium omnia protulit.

¹³ Ut fuerant illi præci, quos cascos appellat Ennius; qui loca communia occupantes propria fecerunt.

¹⁴ Prædia non possessa ab aliis, colonisve carentia.

¹⁵ Quoniam, ut inquit Justinianus, ea, quæ ex hostibus capimus, jure gentium statim nostra sunt, ut etiam liberi homines in nostram servitutem deducantur.

¹⁶ Bellum gerentes. Alii legunt cum Lambino: aut bello, ut qui victoria positi sunt.

¹⁷ Cum lata lege novis colonis agri conceduntur publici.

¹⁸ Pactum Ulpiano est duorum pluriumve in ideam placitum & consensus.

¹⁹ Condicio est pactio certam legem in se continens, definiens Interprete Terentii in Andria.

²⁰ Fortuna; cum prædia sorte jacta dividuntur, & illius sunt, in quem fors ceciderit, ut omnis controversia tollatur.

²¹ Propter hoc, quod ea, quæ quondam communia erant, privata sunt; factum est, ut agris nomina possessiva imponerentur.

²² Exemplo utitur familiari: nam Arpini Cicero natus: in Tusculano vero villam habuit magnificam.

²³ Ejustem generis, cujus est prima, quæ pertinet ad reipublicas in genere; ita etiam est de rebus singulorum.

²⁴ Definitio & divisio.

²⁵ Proprium.

²⁶ Aliquo supra dictorum modorum contigit, & suum factum est.

²⁷ Possideat tanquam suum.

²⁸ *Appetere* proprie est amplius petere, demum vehementer velle arque etiam vi invadere.

Etatis,

cietatis. Sed quoniam, (ut præclare scriptum est à ²⁹ Platone,) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem ³⁰ patria ³¹ vindicat, partem amici; atque, (ut placet Stoicis,) quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia ³² creari, homines autem hominum ³³ causa esse generatos, ut ipsi ³⁴ inter se aliis alii prodesse possent: in hoc ³⁵ naturam debemus ducem sequi, & communes utilitates ³⁶ in medium afferre, ³⁷ mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum opera, tum facultatibus ³⁸ devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem iustitiæ ³⁹ fides, id est, dictorum, ⁴⁰ conventorumque constantia, & veritas: ex quo, quamquam ⁴¹ hoc videbitur fortasse cuiuspiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui ⁴² studiosè exquirunt, unde verba sint ducta: credamusque, quia ⁴³ fiat quod dictum est, appellatam fidem. Sed iniustitiæ duo genera sunt: unum eorum, qui inferunt: alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus videtur afferre ⁴⁴ socio: qui autem ⁴⁵ non defendit, nec obstitit, si potest, injuriæ, ⁴⁶ tam est in vitio, quam si parentes aut amicos, aut patriam deserat.

²⁹ In epistola ad Architam Tarentinum.

³⁰ Quod in multis editionibus additur, *partem parentes*, ab omnibus MSSis exulat.

³¹ Sibi attribuit, & suam esse dicit.

³² Nasci, gigni.

³³ Ad hominum utilitatem & usum.

³⁴ Vicissim mutuis officiis.

³⁵ Quæ vult, ut communiter & conjuncte, vivamus.

³⁶ In usum communem.

³⁷ Est translatio à mutatione mercium, cum officia tanquam merces mutamus, aliis officia præstando, ut vicissim nobis præstent.

³⁸ Obligare & conjungere.

³⁹ Iustitia sine fide esse non potest.

⁴⁰ *Conventionis* verbum, auctore Ulpiano, generale est ad omnia pertinet, de quibus negotii con-

trahendi causa consentiunt, qui inter se agunt.

⁴¹ Hæc interpretatio illis, qui eam non probabunt, videbitur duriuscula & violenta.

⁴² Stoici verborum architecti habebantur: cujusmodi *Logodadalos* appellat Socrates.

⁴³ Sic quidem Cicero, more Stoicorum, ut suo serviat instituto. Recte autem Salmasius docuit, ex Græco *πίστις*, pro quo *Æeoles* dixerint *πίστις*, Latinorum esse *fides*.

⁴⁴ Quoniam homines naturali quadam societate conjuncti sunt.

⁴⁵ Horat. 1. Serm. 4. *Qui non defendit, alio culpante, &c.* Hic niger est, hunc *tu Romane carveto*.

⁴⁶ Vocula *tam* non quantitatem, sed qualitatem potius notat. Vult enim Cicero, æque peccare iniustitiam, qui injuriam à quocunque potest, non propulsat, ac illum, qui parentem aut patriam deserat.

Atque

Atque 47 illæ quidem injuriæ, quæ nocendi causâ de
48 industria inferuntur, sæpe 49 à metu proficiuntur;
cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fece-
rit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam au-
tem partem ad injuriam faciendam 50 aggrediuntur, ut
adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissi-
me patet avaritia.

CAP. VIII.

Expetuntur autem divitiæ, tum 1 ad usus vitæ neces-
sarios, tum ad persuendas voluptates. In quibus
autem major est animus, in his pecuniæ cupiditas spectat
ad 2 opes, & ad 3 gratificandi facultatem: ut nuper
M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse
ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus
4 exercitum alere non posset. Delectant etiam 5 magni-
fici apparatus, vitæque 6 cultus cum 7 elegantia, & co-
pia. Quibus rebus effectum est, ut 8 infinita pecuniæ cu-
piditas esset. Nec vero rei familiaris 9 amplificatio,
10 nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper in-
juria est. 11 Maxime autem adducuntur plerique, ut eos
justitiæ capiat oblivio, cum in 12 imperiorum, 13 hono-

47 Ponit causam & originem
ipsum generum injustitiæ: pri-
mum proficiscitur à metu; secun-
dum ab avaritia.

48 Dedita opera & certo consilio.

49 Ab aliquo inferuntur, qui
timet: vide Grotium Lib. II. de
J. B. & P. c. 1. n. 2.

50 Dicitio *nonnulli*, à sciolis ad-
scripta, in bonis libris non extat:
estque hic familiarissimus Ciceroni
aliisque veteribus dicendi modus,
cum de hominibus loquuntur indi-
nite in tertia plurali.

1 Ad vitam degendam.

2 Opes dicuntur, non divitiæ,
sed honores, auctoritates, & po-
testates, quæ ex divitiis nascun-
tur. Cicero in Lelio: *Divitiæ,*
ut utare: opes, ut colere.

3 Ut gratos, obnoxios, devotos
sibi reddere possint.

4 Exercitus populi Romani qua-
tuor legiones erant: in singulis le-
gionibus, extremis reipublicæ tem-
poribus, peditum sex millia, equi-

tum trecenti. Unde patet M. Crassi
immensa cupiditas opum, qui tamen
in agris suis sestertium decem mil-
lia possedit, quod Plinius testatur;
idemque non eodem in Crassum,
quo Cicero, odio flagrans, dictum
ejus ad unam legionem restringit.

5 Ampli & sumptuosi.

6 Ornatus.

7 Afluentia rerum & eleganti
apparatu.

8 Infatiabilis.

9 Augmentum rei domesticæ, &
comparatio pecuniarum ad rem
domesticam augendam amplifican-
damque.

10 Quæ non est conjuncta cum
alterius injuria.

11 Ponit unam causam, propter
quam maxime homines impellun-
tur ad injustitiam, cupiditatem
scilicet honorum.

12 Ut sint imperatores, & alii
imperare possint.

13 Magistratum: nam proprie
honores magistratus,

rum,

am, gloriæve cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud ¹⁴ Ennium, *Nulla sancta societas, nec fides regni est*; id latius patet; nam, quicquid ¹⁵ ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo plerumque fit tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id ¹⁶ modo ¹⁷ temeritas C. Cæsaris, qui ¹⁸ omnia jura divina, & humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse ¹⁹ opinionis errore ²⁰ finxerat, ²¹ principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis, ²² splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentia, gloriæ ²³ cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in ²⁴ eo genere peccetur. Sed in omni injustitia permultum interest, utrum ²⁵ perturbatione aliqua animi, quæ plerumque brevis est, & ad tempus; an ²⁶ consulto, & ²⁷ cogitato fiat injuria. ²⁸ Leviora enim sunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ ²⁹ meditata, & præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

CAP. IX.

PRætermittendæ autem defensionis, deferendique officii plures solent esse causæ: nam aut ¹ inimicitias, aut ² laborem aut ³ sumptus suscipere nolunt; aut etiam negligentia, ⁴ pigritia, inertia: aut suis ⁵ studiis quibus-

¹⁴ Ennius Tragedias scripsit, quæ hodie non exstant.

¹⁵ Hujus generis.

¹⁶ Paulo ante: nam paucis ante annis Cæsar Rempubl. occupaverat.

¹⁷ Hoc verbo significatur temerarium factum C. Cæsaris, qui temere, imprudenter, ac sine consilio ad principatum & dominatum ruit. Alii legunt, tempestas; quod tamen vocabulum ad reip. perturbationes transferri solet.

¹⁸ Turbavit omne jus & omne fas.

¹⁹ Quoniam opinabatur, se eo principatu dignum, cum non esset: putabat etiam, se beatum fore oppressa republica, quod secus accidit.

²⁰ In mente sua formaverat.

²¹ Primum in republ. locum.

²² Perspicacissimis & excelis.

²³ Vehementia desideria.

²⁴ Cupiditate honoris, gloriæ, imperii.

²⁵ Ira, quæ est ebullitio sanguinis circa præcordia.

²⁶ Capto consilio & cura adhibita.

²⁷ Injuria, de qua inferenda diu cogitavimus.

²⁸ Quoniam in subitis animi motibus non habet locum deliberatio & electio.

²⁹ Certo consilio & deliberatione.

¹ Nolunt subire inimicitias eorum, qui inferunt injuriam.

² Sine quo nil confici potest.

³ Qui admodum necessarii sunt, & in publica re, & in privata.

⁴ Pigritia ad corpus; inertia ad animum spectat.

⁵ Aut in litteris, aut aliis in rebus: ut varia sunt hominum studia.

dam

dam ⁶ occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos ⁷ tati debent, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud ⁸ Platonem est ⁹ in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quæ ¹⁰ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se ¹¹ digladiari solent, contemnant, & ¹² pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum ¹³ justitiæ genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria: in ¹⁴ alteram incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad ¹⁵ rem publicam ne accessuros quidem purat, nisi coactos. Equius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est: quod recte sit, si ¹⁶ est voluntarium. Sunt ¹⁷ etiam, qui aut studio ¹⁸ rei familiaris tuenda, aut odio ¹⁹ quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam ²⁰ videantur injuriam, qui, dum ²¹ altero injustitiæ genere vacant, in ²² alterum incidunt: deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam ²³ studii, nihil ²⁴ operæ, nihil ²⁵ facultatum. Quoniam igitur duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constitimus, quibus justitia continetur, facile, quod ²⁶ cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi ²⁷ nosmet ipsos valde amabimus,

⁶ Rerum scil. domesticarum, in quibus obeundis occupantur.

⁷ Derelictos, & ope destitutos.

⁸ Modeste dissentit à Platone Philosophorum sententiam in sexto de republ. comprobante.

⁹ In laudem philosophorum.

¹⁰ Major pars hominum.

¹¹ Certare more gladiatorum.

¹² Existiment, nullius esse pretii & momenti.

¹³ Id est, eo quod nemini injuriam inferunt, justii sunt.

¹⁴ Alterum justitiæ genus non colunt, quoniam eos non defendunt, quos debent studio scil. cognitionis & doctrinæ.

¹⁵ Ad munera rei publ. obeunda.

¹⁶ Justus enim is est, qui sciens, consilio capto, & consilio ipsius justitiæ amore capto, & perpetuo constanterque agat. Aristot. ¹⁷ ad Nicomach. 4.

¹⁷ Ponit nunc alios, qui rebus

suis intenti alios deserunt.

¹⁸ Quod laudabile est, pater enim, procreandis educandisque liberis, rei publ. seminaria parat: seque & suos honesta aliqua arte alit.

¹⁹ Ut societatem hominum fugiat atque oderit, qualem Athenis fuisse Timonem nescio quem accepimus. Cic. in Lælio.

²⁰ Cum tamen faciant: quia vitæ societatem deserunt.

²¹ Quoniam nemini nocent.

²² Quoniam nihil faciunt pro humana societate tuenda.

²³ Quantum ad animum.

²⁴ Laboris & diligentia.

²⁵ Divitiarum.

²⁶ Quacunque temporis conditione. Hanc prudentiam Græci *αἰσχύνη* appellant.

²⁷ Nisi nostræ quietis commodorumque studiosi nimis fuerimus, ut laborem molestiamque aut sumum alterius causâ suscipere nolumus.

judi-

judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam ²⁸ Terentianus ille Chremes humani ²⁹ nihil à se alienum putat. Sed tamen, quia magis ea ³⁰ percipimus, atque ³¹ sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quæ cæteris: quæ quasi longo intervallo, interjecto videmus, ³² aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, ³³ quod dubites æquum sit, an iniquum: æquitas enim lucet ipsa per se, ³⁴ dubitatio autem cogitationem significat injuriæ.

CAP. X.

Sed incidunt sæpe ¹ tempora, cum ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, ² commutantur, fiuntque contraria: ut, reddere ³ depositum, ⁴ promissum facere, quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ⁵ ea migrare interdum, & non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quæ proposui in principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut ⁶ communi utilitati serviatur. ⁷ Ea cum tempore commutantur, commutatur officium, & non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod, & convenum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei ⁸ qui promiserit. Nam si, ut in ⁹ fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto

²⁸ In Heautontimorumenos. Scribit autem D. Augustinus, cum Romæ in theatro hic versus recitaretur, universum populum redamasse.

²⁹ Putat ad se suamque curam pertinere aliorum hominum curas, molestias, negotia.

³⁰ Mente.

³¹ Sensibus exterioribus.

³² Minus illis consulere studemus, quam nobis.

³³ Seneca: Quod dubitas, ne feceris.

³⁴ Si quis enim facit, quod æquum sit, dubitat, eum apparet ab inferenda injuria non abhorre-re, cupiditatemque suam justitiæ anteferre.

¹ Temporis conditiones.

² Aliter se habent, & sunt con-

tra officium propter aliquam circumstantiam.

³ Pecuniam depositam apud amicam.

⁴ Quæ hic in aliis inserantur verba, etiam ne furioso, Langius, Lambinus & plures expungunt, quos Gravius sequitur.

⁵ Mutare, secedere, transgredi, modesta significatione.

⁶ Ut omnia fiant communis utilitatis causa.

⁷ Gravius mavult ea expungere, quia referenda sunt ad fundamenta justitiæ, quæ tamen nunquam mutantur; & legere: Cum tempora commutantur.

⁸ Si ipsi plus nocet, quam ei prodest, cui promiserat.

⁹ Vide Euripidem, Ovidium, &c. Mursiique de Theseo librum Cap. 7.

non

non esset orbarus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu ¹⁰ iratus optavit. quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris. Contra officium est, majus ¹¹ non anteponi minori: ut, si constitueris te cupiam advocatum, ¹² in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter agrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis ¹³ standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, aut deceptus dolo, promiserit? quæ quidem pleraque ¹⁴ jure prætorio liberantur, nonnulla ¹⁵ legibus. Existunt ¹⁶ etiam sæpe injuriæ ¹⁷ calumnia quadam, & nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione: ex quo illud, ¹⁸ SUMMUM JUS, SUMMA INJURIA, factum est jam tritum sermone proverbium. quò ¹⁹ in genere etiam in ²⁰ republica multa peccantur: ut ille, qui, cum ²¹ triginta dierum essent cum hoste pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non nocturnæ induciæ. Nec ²² noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium ²³ Labeonem, seu quem alium, (nihil enim præter ²⁴ auditum habeo) ²⁵ arbitrum Nola-

¹⁰ Putans verum esse, Hippolytum filium periisse concubitum Phædræ uxoris.

¹¹ Damnum, quod pro non legitur in plerisque editionibus, nullus est sensus.

¹² In judicium. Proprie dicitur, cum iudex seu arbiter in locum, de quo controversia est, venit.

¹³ Illa promissa non esse servanda.

¹⁴ Per prætores in integrum restituantur. Jus prætorium & leges opponuntur. Leges enim proprie Romanis dicebantur, quæ suffragiis populi ferebantur. Jus autem prætorium ex edictis prætorum constabat, quæ quilibet eorum, cum iniret magistratum, proponebat.

¹⁵ Lege XII tabularum, Lex toria & Aquilia. Vide Cicero-nem lib. 3. de nat. Deorum, &

infra lib. 3. hujus operis, cap. 19.

¹⁶ Emergunt, apparent.

¹⁷ Calumnia hic accipitur pro quadam juris subtili, fraudulenta & iniqua interpretatione: alias est falsa accusatio.

¹⁸ Terentius in Heautontimorumenò: *Summum jus, summa malitia.*

¹⁹ In malitiosa juris interpretatione & calliditate.

²⁰ In his, quæ pertinent ad rempublicam.

²¹ Ephorus: apud Strabonem lib. 9. Thracum commentum dicit adversus Bœotos.

²² Romanus & Italus.

²³ Labeones dicuntur à labio, rum magnitudine.

²⁴ De hoc: nihil legi & nihil scio.

²⁵ Qui deberet judicare de finibus agrorum.

nis,

nls, 8
ad lo
27 cu
gredi
aliqu
fines,
lictum
ciper
re sup

S
di, 8
fit, c
quid
Atq
li.
7 di
priu
ad
end
juri
ii,

2
scrib
libr
bus,

2
app
2
pro

2
fieri
utr

ill

ne

no
in

sa

nls, & Neapolitanis ²⁶ de finibus à Senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne ²⁷ cupide quid agerent, ne ²⁸ appetenter; atque ut ²⁹ regredi, quam progredi mallerent. id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. itaque illorum fines, sicut ipsi ³⁰ dixerant, terminavit. In medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. ³¹ Decipere hoc quidem est, non judicare, quo circa in omni re fugienda est talis ³² solertia.

CAP. XI.

Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, à quibus injuriam acceperis. enim ¹ ulciscendi, & ² puniendi ³ modus: atque ⁴ haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, injuriæ suæ pœnitere, ut ipse ne quid tale posthac ⁵ & cæteri sint ad injuriam tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt ⁶ jura belli. Nam cum sint duò genera decertandi: unum per ⁷ discepcionem, alterum per ⁸ vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: ⁹ confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ¹⁰ ob eam causam, ¹¹ ut sine injuria in pace vivatur. Parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non ¹² immanes fuerunt:

²⁶ In quibusdam editis est, *de finibus agri*: sed potius sequimur libros veteres, in quibus, *de finibus*, absque Genitivo legitur.

²⁷ Avide atque avarè.

²⁸ Vulgo insulse legitur: *nec appeterent*.

²⁹ Intra suos fines redire, quam progredi in alienos.

³⁰ Lege potius cum Pithœano, *sicut ipsi discesserant*, nimirum, quo utrique recesserunt.

³¹ Nam fraus & deceptio fuit illa, non judicium.

³² Tale acumen & malitia.

¹ Quantum ad privatum hominem.

² Quantum ad publicas Leges.

³ Mensura quædam & ratio: non debemus mensuram excedere in puniendo.

⁴ Parum abest, quin existimem satis esse.

⁵ Verbum *committas*, quod hic ante legebatur, in bonis libris deest. Sunt enim utiles in præceptis præcisæ orationes, & per se, sine verbo sententia constat.

⁶ *Esse quædam belli jura, quæ ut facere, ita pati sit fas.* Liv. 31. 10.

⁷ Contentionem verborum.

⁸ Armis, cum verba non sufficiunt.

⁹ Disceptione uti non possumus cum hoste, sed opus est certare armis, & vi hostes reprimere.

¹⁰ Ad eum finem, qui semper expectandus est in omnibus actionibus.

¹¹ Bellum enim pacis causa suscipitur, ut pax sit secunda & sine injuria.

¹² Immanes dicuntur, in quibus nulla est bonitas, sed natura & ingenium ferinum ab omni humanitate alienum.

ut majores nostri ¹³ Tusculanos, ¹⁴ Equos, Volscos, ¹⁵ Sabinos, ¹⁶ Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at ¹⁷ Carthaginem, & ¹⁸ Numantiam funditus sustulerunt. Nollem ¹⁹ Corinthum: sed ²⁰ credo aliquid securos, ²¹ opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ²² ad bellum faciendum: ²³ locus ipse adiutori. ²⁴ Mea quidem sententia, ²⁵ paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est: ²⁶ consulendum, in quo si ²⁷ mihi esset obtemperatum; etsi non ²⁸ optimam, at ²⁹ aliquam rempublicam, quæ nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est: tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugiunt, quamvis murum ³⁰ aries percusserit, recipiendi sunt. In quo ³¹ tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ³² ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem receperint, earum ³³ patroni essent, more majorum. Ac belli quidem æquitas sanctissime ³⁴ feciali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut ³⁵ rebus repetitis geratur, aut

¹³ Tusculani donati civitate sunt
Anno urbis condite CCCLXXV.

¹⁴ Equos & Volscos in civitatem receptos nusquam legi dicit Manutius

¹⁵ Sabini, Romani juncti, unam civitatem ex duabus fecerunt, & omnia sua Romani transfulerunt.

¹⁶ Hernici à Q. Marcio in deditio- nem accepti A. U. C. CCCCLXIX.

¹⁷ Utramque Scipio Æmilianus evertit.

¹⁸ Urbem Celtiberorum in Hispania.

¹⁹ Ægre fert Cicero, eversam fuisse Corinthum, propter bonas artes, quæ illic vigeant.

²⁰ Excusat Cicero majores, qui ut Corinthum excinderent, non crudelitate sint adducti, sed aliam aliquam rationem, & maxime opportunitatem loci.

²¹ Commoditatem. Græciæ compedes propter Isthmum Philippi junior dixit.

²² Ad movenda arma Romanis.

²³ Qui erat natura munitus.

²⁴ Ut mea fert opinio.

²⁵ Plato inane esse pacis nomen in terris dicit.

²⁶ Providendum.

²⁷ A Pompejo & Cesare: nam Cicero utriusque pacis auctor fuit.

²⁸ Non integræ dignitatis libertatisque.

²⁹ Aliquem statum reipublicæ quæ nunc penitus corruit.

³⁰ Dicit Cicero ex militari lege, quæ, ubi moenia quati ariete cœperunt, oppidani in deditio- nem fidemque non recipiebantur. Arietem invenere prius Carthaginenses, eratque instrumentum bellicum, quo januæ quatiuntur & muri.

³¹ Tam iuste se gesserunt nostri.

³² Consules, imperatores & duces exercitus.

³³ Ut Sicularum Marcelli, Allobrogum Fabii: id est, eos & in Senatu, & in judiciis defenderent, eorumque curam haberent.

³⁴ Romani veteres non nisi consulto collegio fecialium ad id instituto bella suscipiebant, & ventantibus fecialibus, nulli fas erat arma capere.

³⁵ Hoc nomine jus feciale comprehendebat non tantum indicationem ex jure domini, sed & persequutionem ejus, quod ex causa ci-

³⁶ denua-

³⁶ denunciatum ante sit, & ³⁷ indictum. ³⁸ Poppilius imperator tenebat provinciam: in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Poppillio videretur ³⁹ unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Poppillium scripsit, ut, si cum pateretur in exercitu remanere, ⁴⁰ secundo cum obligaret militiae sacramento: quia, priore ⁴¹ amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat ⁴² observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis ⁴³ senis est ⁴⁴ epistola ad Marcum filium, in qua scripsit, se audisse, eam missam factum esse a Consule, cum in Macedonia bello ⁴⁵ Persico miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat: negat enim ⁴⁶ jus esse, qui ⁴⁷ miles non sit, pugnare cum hoste.

CAP. XII.

Equidem illud etiam ¹ animadverto, quod qui proprio nomine ² perduellis esset, is ³ hostis vocaretur ⁴ lenitate verbi tristitiam rei mitigante. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc ⁵ peregrinum

vili aut criminis debetur. Hanc rerum repetitionem dictam esse *clarigationem* testis est Plinius lib. XXII. cap. 2.

³⁶ Sine aliqua solemnitate.

³⁷ Solemnitate quadam & ritafacialium in bello judicando. Nempe legatis violatis, vel aliqua alia justa de causa.

³⁸ M. Poppilius Lænas Liguriam Cos. obtinuit, biennio ante, quam ad bellum Macedonicum secundum P. Æmilium ivit, quo bello adolescens Cato militavit, ut Plutarchus etiam refert. Dñasigitur historias Cicero recenset ac confundit, poene ejusdem tenoris.

³⁹ Quoniam eam alere non posset.

⁴⁰ Iterum juramento ipsum adstringeret.

⁴¹ Juramento. Cujus vide apud A. Gellium lib. XVI. cap. 4.

⁴² Observatio legum, consuetudinum & disciplinae veteris in bello.

⁴³ Ad differentiam Catonis junioris, qui Uticensis cognominatus est.

⁴⁴ Exstat apud A. Gellium.

⁴⁵ Quod gerebatur contra Perseum, ultimum Macedonum regem.

⁴⁶ Jure licere.

⁴⁷ Non dederit nomen, & militiae sacramento se non obligarit.

¹ Video & considero.

² Perduellis dicebatur, qui perditionem interfecerat civem Romanum; aut arma moverat; aut qui commiserat crimen læsæ majestatis.

³ Varro IV. de lingua Latina: *Multa verba aliud nunc ostendunt, aliud ante significabant, ut hostis: nam tum eo verbo dicebant peregrinum, qui suis legibus uteretur, nunc dicunt eum, quem tum dicebant perduellem.*

⁴ Mihi significatione.

⁵ Hostis enim, id est peregrinus, antiquitus dicebatur, qui in urbe acceptus æqualis erat civibus, inde verbum *hostire*, pro *equare*, & *hostimentum*, pro *compensatione*, &c.

dicimus.

dicimus. Indicant duodecim tabulæ: *Aut 6 status dies cum hoste*: Itemque, *7 Adversus hostem aterna 8 auctoritas*. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? cum, quicum bella geras, tam *9 molli nomine appellari*? quamquam id nomen *10 durius jam effecit vetustas*: à peregrino enim recessit, & proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante *11 iustas causas esse bellorum*. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est *12 minus acerbè gerenda sunt*. Ut enim cum civi *13 aliter contendimus*, si est inimicus, aliter, si *14 competitor*: cum *15 altero certamen 16 honoris, & 17 dignitatis est*; cum *18 altero 19 capitis, & famæ*: sic cum *20 Celtiberis*, cum *21 Cimbris bellum*, ut cum inimicis, gerebatur, *22 uter esset*, non uter imperaret: cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho *23 de imperio dimicabatur*. *24 Pœni foedifragi, 25 crudelis Hannibal, 26 reliqui 27 iustiores*. *28 Pyrrhi quidem de 29 captivis reddendis illa 30 præclara*:

6 Festus: Status dies vocatur, qui iudici causæ est constitutus cum hoste, id est peregrino. Ejus enim generis ab antiquis hostes appellabantur, quod erant pari jure cum populo Romano.

7 Adversus peregrinum semper civi Romano saluum manet jus domini: peregrinus nihil quod est civis Romani, quantumvis diuturno usu, acquirere & usu capere potest.

8 Auctoritas hic est jus domini, & vindicandi potestas.

9 Miti.

10 Durioris significationis.

11 Unam, pro patria; alteram propter fines propagandos.

12 Miori savitia & acerbitate.

13 Alio animo, & loco. In foro, ad iudices, inimicum accusamus: in campo Martio, populi comitiis, cum competitore agimus.

14 In aliquo magistratu.

15 Competitore.

16 Quantum ad magistratum, qui petitur.

17 Gloriæ, quæ ex ipso magistratu sequitur.

18 Inimico.

19 Inimicus capit alterius mortem, & famam inimico suo eripere.

20 Numantinis, qui in Celtiberia

sunt, & per XX annos cum Romanis pugnarunt de capite & vita.

21 Populis Germaniæ, qui magna hominum manu collecta in Italiam inimico animo sese effundebant, quos C. Marius delevit.

22 Non certabant pro imperio, sed pro capite.

23 Volebant enim imperare, & non parere Romanorum iussis.

24 Ter fidem frugerunt Pœni, unde terrarum orbe infamis Punica calliditas, Valer. Max. VII. 4.

25 Ob conditiones Saguntinis datas.

26 Latini, Sabini, Samnites, Pyrrhus.

27 Quoniam servaverunt melius, quam Pœni & Hannibal, jura belli, quo imperium quaeritur: non enim geri debet tanta savitia & pernicie, quanta id, quo de capite dimicatur.

28 Pyrrhus Rex Epiri venit in Italiam in auxilium Tarentinorum.

29 Missi fuerunt legati ad Pyrrhum pro captivis redimendis, quos ille dono remisit, dicens Romanis hæc verba, quæ Ennius postea versibus prosequutus est.

30 Digna memoratu & summis laudibus.

Nec 1^a mi aurum posco, nec mi pretium 2^a dederitis:
 Nec 3^a cauponantes bellum, sed 3^a belligerantes:
 3^a Ferro, non 3^a auro vitam 3^a cernamus utriusque.
 Vosne velit, an me regnare 3^a hera quidque 4^a ferat fors
 4^a Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
 Quorum virtuti 4^a belli fortuna pepercit,
 Eorundem me libertati parere 4^a certum est.
 4^a Dono: ducite: doque 4^a volentibus cum magnis dis.

Regalis sane, & digna 4^a Aacidarum genere sententia:

CAP. XIII.

ATque etiam, si quid singuli, temporibus adducti,
 hosti promiserint, est in eo ipso fides conservan-
 da: ut primo Punico bello 4^a Regulus captus à Pœnis,
 cum de captivis 6^a commutandis Romanis missus esset,
 jurassetque se rediturum. 7^a prius, ut venit, captivos
 reddendos in senatu 8^a non censuit: deinde, cum retine-
 retur 9^a à propinquis, & ab amicis, ad 10^a supplicium re-
 dire maluit, quam fidem hosti datam 11^a fallere.

31 Mihi.

32 Tertia syllaba producta: quæ
 corripitur in præteritis. Sic etiam
 Ovidius: *Vitam dederitis in undis.*
 Et alibi: *transieritis aquas.*

33 Non luerum sectantes, & quæ-
 rentes pecuniam ex bello, ut fa-
 ciunt cauponæ, qui vendunt vi-
 num, &c.

34 Simpliciter bellum gerentes.

35 Armis.

36 Non pecunis, more instro-
 rum.

37 De vita dimicemus.

38 Fortuna rerum domina.

39 Afferat & cupiat. Vosne ve-
 lit regnare an me hera fors, sive
 domina fortuna, quidve ferat illa,
 quem successum sit habitura res.

40 Fortitudine non pecuniis.

41 Qui in bello non ceciderunt.

42 Constitui illos liberare.

43 Condo vobis captivos, ducite
 illos vobiscum.

44 Verus est loquutio, ut apud

Plautum: *Agite, ite cum diis bonis
 volentibus.*

45 Pyrrhus ab Achille Æaci,
 quem Jupiter genuit, nepotæ, mag-
 nanimo & fortissimo heroe, origi-
 nem suam deducebat.

1 Soli cives.

2 Aliqua temporum conditione,
 & aliqua difficultate coacti.

3 Quod promissum est tali tem-
 porum conditione.

4 M. Attilius Regulus.

5 Quos Regulus in Africa felicis
 eventus pugnans ceperat.

6 Ut commutarentur cum Regulo.

7 Cum prius venit.

8 Dixit sententiam, non esse red-
 dendos captivos: se quippe nullo
 usui futurum Romanis, quoniam
 venenum sibi à Pœnis datum esset,
 quo paullo post tabesceret.

9 Et maxime ab uxore Marcia.

10 Quod gravissimum tulit, in-
 somnia necatus.

11 Deserere.

C

12 (Secundo

¹² (Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iurejurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent; eos omnes censors, quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in arariis reliquerunt: nec minus illum, qui iurijurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paulo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus è castris, iurejurando se solutum putabat: & erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitia in hostem à majoribus nostris constitutum. Cum à Pyrrho perfugā senatus est pollicitus, se venenum regi daturum, & eum necaturum: Senatus & C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, & potentis, & bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.)

Ac de bellicis quidem officiis ¹³ satis dictum est. Meminerimus autem, & adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio, & fortuna ¹⁴ servorum; quibus, non male præcipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenarii: ¹⁵ operam exigendam; ¹⁶ iusta ¹⁷ præbenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude, fiat injuria: ¹⁸ fraus quasi vulpeculæ, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiæ nulla ¹⁹ capitalior est, quam eorum, ²⁰ qui cum maxime fallunt, id agunt, ut ²¹ viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

¹² Quæ uncinis inclusa diversoque typorum genere expressa sunt, à plerisque veteribus libris & editionibus absunt. De quibus Langius, an Ciceronis sint, non vult contendere.

¹³ Pro instituti ratione.

¹⁴ Vix enim inter homines numerabantur.

¹⁵ In libris vulgatis mendose, & contra fidem veterum legitur: Ad operam exigendam, & iusta præbenda. Sic homines imperiti passim aliena multa suppleverunt.

¹⁶ Quæ more, merito, & quasi jure quodam tribuuntur: ut sunt

quaterni modii frumenti in mensem, quod demensum dicebatur.

¹⁷ Præbendi verbum ad annuam spectat, maxime dum capitulum sua cuique portio tribuitur.

¹⁸ Huc spectat illud Lysandri: Quo Leonina pellis penetrare nequit, vulpina assumenda.

¹⁹ Perniciosior: vel, quod caput & vitam petat; vel poena capitis magis digna.

²⁰ In vulgatis: qui tum, cum maxime, &c. particulam tum, recte expunxit Grævius.

²¹ Qui curius simulant, & Bacchanalia vivunt.

CAP. XIV.

DEinceps (ut erat propositum) de beneficentia, ac liberalitate dicatur: qua quidem nihil est ¹ naturæ hominis accommodatius. sed habet ² multas cautiones. Videndum est enim, primum, ³ ne obsit ⁴ benignitas, & iis ipsis, quibus benigne ⁵ videbitur fieri, & cæteris: deinde, ne ⁶ major benignitas sit, quam ⁷ facultates: tum, ut pro ⁸ dignitate cuique tribuatur. id enim est ⁹ iustitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam & qui ¹⁰ gratificantur cuiquam, quod obsit illi, cui prodesse velle ¹¹ videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi ¹² assentatores iudicandi sunt: & qui ¹³ aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut ¹⁴ si in suam rem aliena convertant. Sunt autem ¹⁵ multi, & quidem cupidi splendoris, & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos ¹⁶ in suos amicos visum iri, si ¹⁷ locupletent eos ¹⁸ quacumque ratione. Id autem ¹⁹ tantum abest officio, ut nihil magis ²⁰ officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare ²¹ Lucii Syllæ & ²² Caji Cæsaris satis pecuniarum trans-

¹ Quoniam homines, qui opibus valent, ad tuendam societatem humanam natura incitantur; idque humanitatis proprium est.

² Probe observandæ sunt circumstantiæ: quarum Cicero tres enumerat; quæ tamen si subdividuntur, plures emergunt.

³ Seneca lib. II. de Benef. c. 14. *Sunt quædam nocitura impetrantibus: quæ non dare, sed negare beneficium est.*

⁴ Pecuniarum collatio.

⁵ Cum revera non sit; quoniam obest potius, quam prodest.

⁶ Exhaurietur enim fons liberalitatis.

⁷ Modus divitiarum & patrimonii.

⁸ Prout quisque meretur.

⁹ Nam iustitiæ proprium est, suum cuique tribuere.

¹⁰ Rem gratam faciunt, quæ accipienti noceat.

¹¹ Cum in animo habeant nocere.

¹² Qui aliud ore proferunt, aliud corde sentiunt: & alienæ voluntati obtemperant, ut id, quod prave cupiunt, assequantur.

¹³ Liberales de alieno.

¹⁴ Cum enim dando agere ceperunt, alienis bonis manus afferre coguntur.

¹⁵ Qualis Catilina, sui profusus, alieni rapax.

¹⁶ Erga suos.

¹⁷ Divites faciant. Locupletes proprie dicuntur, qui multa loca habent, & possessiones.

¹⁸ Per fas & nefas; quomodo cunque potuerint.

¹⁹ Tantum ab officio distat.

²⁰ Actioni, quæ est cum virtute.

²¹ Sylla proscriptionum bona ad libidinem dilargitus est.

²² De Cæsaris rapacitate plura dicit Suetonius.

latio à 23 iustis dominis ad 24 alienos, non debet liberalis videri. Nihil enim est liberale, quod non idem iustum. 25 Alter erat locus cautionis, ne benignitas maior esset, quam 26 facultates: quod, qui 27 benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt 28 in proximos. quas enim copias his & suppeditari æquius est, & relinquere, eas transferunt ad 29 alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas 30 plerumque rapiendi & 31 auferendi per injuriam, ut ad largiendum 32 suppetant copiae. Videre etiam licet, plerisque non tam natura liberales, quam 33 quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere 34 multa, quæ proficisci ab ostentatione magis, quam à 35 voluntate, videantur. Talis autem 36 simulatio 37 vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia 38 delectus esset dignitatis: in quo & mores ejus erunt 39 spectandi, in quem beneficium conferetur, & 40 animus erga nos, & 41 communitas, ac societas vitæ, & 42 ad nostras utilitates officia ante collata. Quæ ut 43 concurrant omnia, optabile est: sin minus, plures causa, majoresque, 44 ponderis plus habebunt.

23 Possessoribus legitimis, qui opes illas vel à majoribus acceperunt, vel propria industria sibi peperere.

24 Amicos, ad quos tamen nihil horum jure pertinebat.

25 Secundus locus, sive altera cautio.

26 Patrimonium, census, opes.

27 Monemur, de sorte & summa nihil decedere oportere; de redditibus & proventibus liberales esse nos posse.

28 Parentes, uxores, liberos, cognatos: quia his necessaria vitæ præsidia debentur maxime.

29 Nulla consanguinitate aut affinitate sibi conjunctos.

30 Per vim.

31 Quocunque modo & fraude.

32 Abundè sufficiant.

33 Ut sunt illi, qui nihil honestum putant, nisi quod in vulgus gloriosum, secundum Ciceronem IV.

Academ.

34 Ut Appius Pulcher, qui sua ambitione Ciliam exhauferat.

35 Certo animi judicio, & quod ita eligant agendum.

36 Ostentatio & ficta liberalitas. Proprio utitur vocabulo, quod odium in se contineat.

37 Mendacio: quoniam non proficitur à voluntate.

38 Ut dignior indigniori anteponatur.

39 Diligenter considerandi.

40 Quo animo fuerit erga nos.

41 An fuerit amicus, an civis, an domesticus.

42 An fuerit in nos beneficus.

43 Ut omnia illi insint, quæ spectanda proposuit in liberalitate: mores, amicitia, cognatio & gratitudo.

44 Magis debent nos movere, ut benefici simus, & liberales in aliquem.

Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, pleneque sapientibus, sed ¹ cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt ² simulacra virtutis; etiam hoc intelligendum ³ puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: ⁴ Colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his ⁵ lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, ac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus, & magnus in homine non perfectio, nec sapiente, ⁶ ferventior plerumque est; illae vero virtutes ⁷ virum bonum videntur ⁸ potius attingere. Atque haec ⁹ in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ¹⁰ ei plurimum tribuamus, à quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non ¹¹ adolescentulorum more, ¹² ardore quodam amoris, sed ¹³ stabilitate potius, & constantia judicemus. Sin erunt merita, ut non ¹⁴ ineunda, sed referenda sit gratia; maior quaedam cura adhibenda est. Nullum enim officium ¹⁵ referenda gratia magis necessarium est. Quod si ea, quae acceperis ¹⁶ utenda, maiore mensura, si modo possis, jubet reddere ¹⁷ Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? ¹⁸ an imitari?

1. Quasi dicat, cum iis agitur, in quibus ne simulacra quidem sunt virtutis, nedum ipsa virtus.

2. Effigies & signa quaedam.

3. Puto à sciolis intextum veretur Grævius, ut plura huius generis emblemata non bella, dicunt, aiunt, puto, quæ à viris doctis ex optimis scriptoribus sunt ejecta.

4. Amandum & ornandum.

5. Mitioribus, & quæ bonum virum attingunt.

6. Itaque tunc fortitudo non est virtus, accedit enim ad temeritatem.

7. Iustum & bonum civem.

8. Ad bonum virum videntur potius pertinere.

9. Eorum scilicet, in quos volumus conferre beneficia. Quod in nonnullis additur, considerantur, vel consideranda, non est in melioribus MSS. & impressis.

10. Qui nos amat, à nobis vi-

cissim amatur, secundum illud veteris: si vis amari ama.

11. Quos Terentius ait, impense cupere, consulere parum esse, quæ levi sententia.

12. Nam huiusmodi ardore facile amor incenditur & deflagrat, ut ignis à stipula.

13. Quæ non potest esse, nisi in recto iudicio: & iudicium maturiorem ætatem requirit.

14. Concilianda.

15. Fatentur hoc omnes: pauci factis expriment.

16. Ad usum domesticum à vicino.

17. Versus Hesiodi exstant in opere de Agricultura: Acceptum metire, & eodem pondere reddere vicino: ut tibi ille iterum succurrat egenti.

18. Elegans affirmandi modus per interrogationem, & Ciceroni per familiaris.

agros fertiles, qui multo plus ¹⁹ efferunt, quam acceperunt? Etenim, si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre: ²⁰ quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum ²¹ dandi beneficii, alterum ²² reddendi: ²³ demus, nec ne, in nostra potestate est: ²⁴ non reddere viro bono non licet, ²⁵ si modo id facere possit sine injuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt ²⁶ delectus habendi: nec dubium, quin ²⁷ maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque ²⁸ animo, ²⁹ studio, ³⁰ benevolentia fecerit, ³¹ ponderandum est. Multi enim multa faciunt ³² temeritate quadam, sine ³³ judicio, vel ³⁴ morbo, in omnes, vel ³⁵ repentino quodam, quasi ³⁶ vento, impetu animi incitati. quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, ³⁷ considerate, ³⁸ constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio, & in referenda gratia, ³⁹ si cætera ⁴⁰ paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime ⁴¹ opis indigeat, ita ei potissimum ⁴² opitulari. quod contra fit à plerisque, à quo enim plurimum sperant, etiam si ille his non eget, tamen ei potissimum ⁴³ inserviunt.

19 Sic Cicero in Bruto: *Ager qui multos annos quievit, uberiores efferre fruges solet.*

20 Quam liberales & benefici.

21 Sponte nostra.

22 Cum gratiam referimus, beneficium provocati.

23 An velimus esse liberales, est nobis integrum liberumque.

24 Seneca III. de Benef. 14. *Non referre beneficii gratiam, & est turpe, & apud omnes habetur.*

25 Reddere enim beneficium ita debet, ne quid injuriæ committat.

26 Certus modus servandus.

27 Valerius Maximus IV. 5. *Ut merito primum amoris vinculum ducitur, plurima & maxima beneficia accepisse, ita proximum judicari debet, simul accepisse.*

28 Sponte an invitatus.

29 Voluntate.

30 Constanti & stabili, an vana, & quodam ardore & affectu mota.

31 Prudenter considerandum.

32 Sine consilio & delectu personarum.

33 Seneca I. de Benef. cap. 2.

Beneficia in vulgus effundenda non sunt, & nullius rei minime beneficiorum, honesta largitio est: quibus si detraxeris judicium, disimulatio est beneficium, in aliud quodlibet incidunt nomen.

34 Morbus est animi vitium in veteratum, ut evelli difficile sit: quale in prodigiis opum perditio. Editi nonnulli habent, modo: perperam.

35 Quadam levitate sine consilio & delectu personarum.

36 Qui navim impellit, modo huc, modo illuc.

37 Non temere.

38 Ut non poeniteat.

39 Inter eos scilicet quibus beneficiendum est.

40 Si par sit amicitia, virtus, necessitudo, officia ante collata: si nulla ex causis, concurrentibus cæteris, plus ponderis habeat.

41 Auxilii & beneficii.

42 Opem afferre.

43 Beneficia conferunt aut gratiam referunt. Quæ mercatura potius, quam liberalitas, appellanda.

CAP. XVI.

Optime autem societas hominum, conjunctioque servabitur, si ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quæ ¹ natura principia sint communitatis, & societatis ² humanæ, repetendum ³ altius videtur. Est enim primum, quod ⁴ cernitur in universi generis humani societate. ejus autem ⁵ vinculum est ⁶ ratio, & oratio; quæ ⁷ docendo, discendo, ⁸ communicando, ⁹ disceptando, ¹⁰ judicando ¹¹ conciliat inter se homines, conjungitque ¹² naturalī quadam societate. Neque ulla re ¹³ longius absumus à natura ferarum: in quibus inesse ¹⁴ fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus, sunt enim rationis, & orationis expertes. Ac ¹⁵ latissime quidem patens hominibus inter ipsos, ¹⁶ omnibus inter omnes societas hæc est: in qua omnium rerum, quas ¹⁷ ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quæ ¹⁸ descripta sunt ¹⁹ legibus, & jure civili, hæc ita ²⁰ teneantur, ut sit constitutum: è quibus ipsis cætera sic observentur, ut in ²¹ Græcorum proverbio est, ²² AMICORUM ESSE OMNIA COMMUNIA. Omnia autem communia ho-

¹ Naturalia principia ad conservandam humani generis societatem.

² Quæ est inter homines.

³ A primo principio.

⁴ Quoniam cernimus & videmus conjunctionem naturalem hominum inter se.

⁵ Connexio & stabilitas.

⁶ Utrumque λόγος. λόγος enim omnino homo à brutis differt.

⁷ Hominis proprium est docere & discere; doctrinam enim mens docentis effundit, disciplinam mens discantis haurit.

⁸ Impartiendo necessaria, vel consilia conferendo.

⁹ Accusando, defendendo.

¹⁰ Quod sequitur ex disceptatione.

¹¹ Conjungit & ad benevolentiam trahit.

¹² Quoniam natura ita vult, ut

homines inter se conjungantur.

¹³ Longo quasi intervallo.

¹⁴ Si vires, & animus spectemus, quæ tamen fortitudo proprie non est, rationis expertis, & prudentiæ; sed tantum robur corporis.

¹⁵ Ad omnes homines se extendens.

¹⁶ Omnibus hominibus, quicunque illi sint, five noti, five ignoti.

¹⁷ Quæ produxit natura ad usum humanum communiter, ut ignis, aer, aqua, &c.

¹⁸ Quæ leges permittunt alii quem possidere ut sua.

¹⁹ Quarundam enim dominio potimur jure gentium, quarundam jure civili

²⁰ Possideantur.

²¹ Pythagoras Samius primus dixit.

²² Κοινὰ τὰ φίλων.

minum videntur ea, quæ sunt ²³ generis ejusdem; quod ab Ennio positum in ²⁴ una re, ²⁵ transferri in permultas potest:

Homo qui ²⁶ erranti comiter monstrat viam,

Quasi ²⁷ lumen de suo lumine accendat, facit:

²⁸ Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.

²⁹ Una ex re satis præcipit, ut, quidquid ³⁰ sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa ³¹ communia, ³² non prohiberi aqua ³³ profuente: pati ab igno ignem capere, si quis velit: consilium fidele ³⁴ deliberanti dare, quæ sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta: quare ³⁵ & his utendum est, & semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copia parva singulorum sunt: eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: ³⁶ vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem. NIHILOMINUS IPSI LUCET: ut facultas sit, qua in nostros sumus liberales.

CAP. XVII.

Gradus autem plures sunt societatis hominum. ¹ Ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem ² gentis, nationis, linguæ, ³ qua maximè homines conjunguntur: ⁴ interior etiam est, ejusdem esse civita-

²³ Conditionis & naturæ.

²⁴ In lumine scil.

²⁵ Commutari in exemplum.

²⁶ Dubie vaganti & ignoranti viam.

²⁷ Ovid. *Quis vetet appposito lumine de lumine sumi? Atque cavum vastas in mare servet aquas?*

²⁸ Æque bene & nulla ex parte minus. Ratio hoc versu redditur comparationis. Nam nihilominus, inquit, ipsi lucet, nihil igitur ipsi decedit. Sicur nec tunc, cum erranti etiam ignoto viam monstrat. Hic est enim finis Ennii, ut sine ejus qui faciat incommodo, fiat officium.

²⁹ Hac similitudine satis docet Ennius.

³⁰ Sine diminutione rerum notarum.

³¹ Volente scil. natura.

³² Non arcere à lumine eum, qui haurire velit.

³³ Profuente, quasi procul fluente: quoniam si esset in fundo alicujus puteus aut piscina, quæ non profueret, aliter dicendum esset.

³⁴ Consultanti & dubitanti quid agat.

³⁵ Plutarchus VI. Symposiacorum: *Neque alimenta nobis fas est perdere, ubi ipsi plus satis habemus, neque fontem, postquam inde quantum libet potaverimus, obturare aut occultare, &c.*

³⁶ Quæ omnibus impertitur.

¹ Quæ genus humanum inter se ratione & oratione devinctum est.

² Gens est tanquam genus, & natio species.

³ Nam sermo est instrumentum societatis.

⁴ Magis intrinsecum & conjunctior societas.

re. multa sunt enim civibus inter se communia, forum, fana, porticus, viæ, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines præterea, & familiaritates, multisque cum multis res rationesque contrahunt. Arctior vero colligatio est, societatis propinquorum: ab illa enim immanens societate humani generis, in exiguum, angustumque concluditur. Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso est conjugio: proxima in liberis: deinde una domus, communis omnia. Id autem est principium urbis & quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones, post consobrinorum, sobrinorumque: qui cum una domo jam capi non possint, in alias domus, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia, & affinitates: ex quibus etiam plures propinqui, quæ propagatio, & soboles, origo est rerum publicarum, sanguinis autem conjunctio, & benevolentia devincit homines caritate: magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulchra habere communia. Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmitior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate

5 Voces, quæ dantur in comitiis in tabellæve scribuntur.

6 Conversationes.

7 Amicitia.

8 Differt res à ratione contracta, ut genus à specie. Rem contractam dicimus, ut matrimonium, ut est societas. Ratio contracta est pactum, quod super matrimonio fit.

9 Arctior.

10 Infinita, de qua paulo ante dictum est.

11 Constringitur inter propinquos & affines.

12 Nam omne animal appetit ducere naturam, creare sibi simile in specie.

13 Urbs enim ex domibus, res publica è civibus constat.

14 Consobrini ducuntur nati ex duabus sororibus: sobrini sunt filii consobrinorum. Intelligit enim proles propagationem.

15 Contineri.

16 Quoniam cum urbs multitudine capere non posset, nova deducebatur colonia.

17 Propinqui uxoris & affines.

tates conciliantur conjugio.

18 Loquitur per translationem. Nam propagatio dicitur in arboribus & vitibus, cum sunt propagines.

19 Suboles, non soboles, in libris antiquioribus & monumentis antiquitatis legitur, cui scripturæ notatio nominis suffragatur, à sub & olesco, id est, cresco.

20 Ipsi consanguinei sunt inter se devincti benevolentia & caritate.

21 Statuas, tropæa, & majorum imagines, quæ posteros virtutis avitæ admoneant; unde monumenta dicuntur.

22 Erant enim & publica civitatis, & privata cujusque familiæ sacra, quæ tradebantur hæredibus.

23 Excellentior; quoniam super honesto & virtute fundatur.

24 Quoniam illa solum amicitia durat, quam virtus conciliat.

25 Hinc Stoicorum dogma est, solum sapientem amicum esse, inter alios homines nullam esse amicitiam.

26 Amicitia consuetudine.

conjuncti. Illud enim honestum, quod sæpe dicimus, etiam si ²⁷ in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. & quamquam omnis virtus nos ad se alliciat, faciatque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur: tamen justitia, & liberalitas id maxime efficit. nihil autem est amabilius, nec ²⁸ copulativius, quam morum similitudo bonorum, in quibus enim ²⁹ eadem studia sunt, eademque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac seipso: efficiturque id, quod Pythagoras in amicitia ³⁰ ultimum putavit, ut ³¹ unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ³² ultro citro datis, acceptis, quæ & ³³ mutua, & ³⁴ grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma divinciuntur societate. Sed, cum omnia ratione, animoque ³⁵ lustraveris, omnium societatum nulla est ³⁶ gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est unicuique nostrum. cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates ³⁷ patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet ³⁸ mortem oppetere, si ei sit ³⁹ profuturus? Quo est ⁴⁰ detestabilior istorum ⁴¹ immanitas, qui ⁴² lacerarunt omni scelere patriam, & in ea ⁴³ funditus delenda occupati & sunt, & fuerunt. Sed si ⁴⁴ contentio quædam, & comparatio fiat, quibus plurimumtribuendum officii, principes sunt patria, & parentes,

²⁷ In alieno homine, nec nobis familiaritate conjuncto.

²⁸ Manutius aliique malunt *copulantiis*.

²⁹ Quando una & eadem re delectamur, & idem est velle, nolleque.

³⁰ Id est, primum. Ita legit & explicat Nonius Marcellus, quem reliqui interpretes sequuntur. Nam & MSSi habent: *Pythagoras vult in amicitia*.

³¹ Interrogatus Aristoteles, quid esset amicus: respondit, una anima in duobus corporibus habitans.

³² Pro quibus ex librariorum corruptione in impressis legitur: *ultro utroque datis acceptisque*.

³³ Ne alter tantummodo det, alter accipiat.

³⁴ Quoniam si damus alicui, qui non grato animo accipit, operam perdimus.

³⁵ Circumspexeris & contemplatus fueris.

³⁶ In editis plerisque est: *gravior*. Sed in MSS. *gravior*.

³⁷ Cujus amorem omnibus rebus præferendum esse, omnes fatentur.

³⁸ Horatius: *dulce, decorumque est, pro patria mori*.

³⁹ Ut Decii, Codrus, & alii.

⁴⁰ Execrabiliior, & magis vituperanda, & digna odio majore.

⁴¹ Feritas & impietas erga patriam.

⁴² Cæsarem jam mortuum notat Cicero.

⁴³ M. Antonium carpit, qui post obitum Cæsaris, Cicerone hæc scribente, omnem suam potestatem ad opprimendam rursus libertatem contulit.

⁴⁴ Si in contentionem per comparisonem deveniatur, quibus potissimum inserviendum sit.

quorum

quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere ⁴⁵ perfugium: deinceps ⁴⁶ bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque ⁴⁷ fortuna est. Quamobrem necessaria vitæ ⁴⁸ præsidia debentur iis maxime, quos ante dixi: ⁴⁹ vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam ⁵⁰ objurgationes in amicitiis ⁵¹ vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum ⁵² conjugavit.

CAP. XVIII.

Sed in his omnibus officiis tribuendis, ¹ videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, & quid quisque ² vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita ³ non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Suntque ⁴ officia, quæ aliis magis, quam aliis, debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem, aut familiarem: at, si ⁶ lis in iudicio sit, propinquum potius, & amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur, & talia circumspicienda sunt ⁷ in omni officio: & consuetudo, exercitatieque capienda, ut boni ⁸ ratiocinatores officiorum esse possimus, & addendo, ⁹ deducen-

⁴⁵ Locum, quo se conferat ad opem implorandam.

⁴⁶ Non discrepantes à nobis in aliqua re, & maxime concordēs in moribus.

⁴⁷ Status & conditio, in rebus secundis adversisque. Unde videmus interdum, quod propter unum ex civitate pellitur omnis familia.

⁴⁸ Præsidium est, quod ad aliqujus auxilium comparatur.

⁴⁹ Consuetudo vivendi.

⁵⁰ Objurgationes in amicitia gratae sunt, quæ aculeos habent, dolores non habent. Ambrosius.

⁵¹ Exercentur imprimis.

⁵² Coniunxit bonos viros quædam necessitudine.

¹ Prudenter considerandum.

² Nobiscum, quod hic interfuerunt quædam editiones, plane ni-

hil ad rem facit. Docet enim Cicero, honestam innocentium paupertatem levandam esse.

³ Habenda temporis ratio interdum major est, quam necessitudinis.

⁴ Ponit infima officia, quæ magis uni, quam alteri debentur ratione temporis.

⁵ Sic in apologo Gellii Noct. Attic. II. vicini vicinis operam commodarunt in metendo.

⁶ Si propinquus litigat & vocatur in ius.

⁷ Cum volumus esse officiosi, & aliquod officium alicui præstare, & in beneficio collocando.

⁸ Arithmetici, qui officiorum datorum, acceptorumque inire rectam rationem possint.

⁹ Diminuendo, & detrahendo.

doque videre, quæ ¹⁰ reliqui summa fiat, ex quo ¹¹ quantum cuique debeat, intelligas. Sed, ut ¹² nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu, & exercitatione consequi possunt: sic officii ¹³ conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut ¹⁴ facimus ipsi: sed ¹⁵ rei magnitudo usum quoque, exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ sunt ¹⁶ in iure societatis humane, quemadmodum ¹⁷ ducatur honestum, ex quo ¹⁸ aptum est officium, satis ¹⁹ fere diximus. Intelligendum est autem, cum proposita sint genera ²⁰ quatuor, & quibus ²¹ honestas, officiumque manaret, splendidissimum videri, quod ²² animo ²³ magno, ²⁴ elatoque, ²⁵ humanasque res despiciente, factum sit. Itaque in probis maxime ²⁶ in promptu est, si quid ²⁷ tale dici potest:

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem,

Ille virago viri.

& si quid huiusmodi :

²⁸ *Salmaci da spolia sine & sudore, & sanguine.*

¹⁰ Dum utraque pagina, & accepti & expensi dispungitur, & inter se conferitur, apparet, pares sint rationes, an reliquum sit? & utrum illud reliquum sit accepti, quod nondum expensum sit, an expensi, quod nondum acceptum, & quantum illud sit?

¹¹ Quod officium cuique præstandum sit, & qui sint præponendi in beneficio collocando.

¹² Aptissima hæc est comparatio cum hominibus reipublicæ opportunis.

¹³ Ut officium recte conservetur & præstetur.

¹⁴ In his libris scilicet, quibus officiorum præcepta tradimus.

¹⁵ Istorum officiorum dijudicatio & difficultas in officiis præstandis,

¹⁶ iustitia & liberalitate; quibus humana societas conservatur.

¹⁷ Fiat, formetur, habeatque originem.

¹⁸ Non ortum, ut vulgo legitur, sed aptum est, quo Cicero sæpe utitur, seu, connexum & colligatum est, ut Nonius exponit.

¹⁹ Quasi sufficienter: ut pauca in his, quæ ad iustitiam pertinent, desiderentur.

²⁰ Prudentia, iustitia, fortitudo, & temperantia.

²¹ Nam alia sunt officia, non ab honestate, sed utilitate, quæ media dicuntur.

²² Fortitudinis descriptio & laus.

²³ Magnas res appetente.

²⁴ Non humili & abjecto, sed alte spectanti, nam elatum in bonam partem accipiendum est.

²⁵ Fortuitas & externas, fortunæque ludibria.

²⁶ Cito venit in mentem.

²⁷ Carmen est Ennii, quo juvenes Romanos, ignavia accusabat, qui à Clelia virgine, quæ obsecrasset apud Porcenam, superabantur. Illa enim Tiberim ad suos tranavit: Unde Romani statuas illi erexerunt equestrem.

²⁸ Mire hic se torquent interpretes. Optime Grævius: *Alloquitur hominem mollem, & ignavum, quem Salmacidem vocat, quod Salmacide nympha sit effeminatio.* An autem hi versus statuas Cleliæ equestri insculpti fuerint, quod ex Seneca Menutius vult elicere, alii videant.

CON.

Contraque in ²⁹ laudibus, quæ ³⁰ magno animo, & ³¹ fortiter, ³² excellenterque ³³ gesta sunt, ea nescio ³⁴ quomodo quasi ³⁵ pleniore ore laudamus. Hinc ³⁶ Rhetorum campus de ³⁷ Marathonē, ³⁸ Salaminē, ³⁹ Plateis, ⁴⁰ Thermopylis, ⁴¹ Leuctris: ⁴² hinc noster Cocles, ⁴³ hinc Decii, ⁴⁴ hinc Cnæus & Publius Scipiones, ⁴⁵ hinc M. Marcellus, ⁴⁶ innumerabilesque alii: ⁴⁷ maximeque ipse populus Rom. animi magnitudine ⁴⁸ excellit. Declaratur autem ⁴⁹ studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu ⁵⁰ fere militari.

⁴⁹ Cum aliquem laudamus.

³⁰ Elato & humana sponte, quod est proprium magnanimi.

³¹ Contra illud, quod in probris dixerat, *animum geritis muliebrem*.

³² Contra illud, *sine sudore & sanguine*.

³³ Gesta proprie dicuntur in rebus gravioribus.

³⁴ Modo quodam mirabili & cum quadam admiratione.

³⁵ Maximis laudibus & amplo præconio.

³⁶ Rhetorum campus proverbio dicitur, ut Poëtarum Sylva: indicatque ingentem materiam propositam ad dicendum oratoribus in laudem fortium virorum.

³⁷ Propter insignem Miltiadis contra Persas in Marathonis, civitatis Atticæ campo, victoriam: qui enim in illa pugna occubuerant, quotannis laudabantur.

³⁸ Apud Salaminam insulam, Atticæ continenti objectam. Xerxes victus fuit ab Atheniensibus pugna navali duce Themistocle.

³⁹ Plateæ oppidum Boeotiæ, ubi Pausanias & Aristides præfigarunt Mardonium Xerxis Ducem, gymnicumque certamen in cælorum honorem constitutum, & tropæa pro universa Græcia contra vim Asiæ posita fuerunt.

⁴⁰ Thermopylæ angustus viatoribus ex Thessalia, & à littore. Locos petentibus transitus est, ubi Leonidas, Lacedæmoniorum Dux, contra Xerxen innumero exercitu instructum, deficientibus sociis, parva civium manu, fortissime occubuit.

⁴¹ Leuctræ oppidum Boeotiæ, ubi Epaminondas Thebanus Lace-

dæmonios vicit adeoque attrivis, ut postea impetium recuperare non potuerint.

⁴² In quibusdam MSS. legitur *Stratocles*, in aliis *Sterocles*, seu *Stercocolles*, sed cum neutrius ullibi exisset memoria, Balduinus, Langinus & alii peccatū librarii, primam syllabam non omittentis, subodorati, reposuerunt: *noster Cocles*. Intellige Horatium Coclitem, quem Cicero inter Romanos bellicæ laude insignes, ut tempore, ita ordine, primum recenser, postquam Græcorum loca præliis nobilitata memoravit. Sic & in primo paradoxo ante Decios posuit: *Quæ Horatium Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? Quæ vis patrem Decium, quæ filium devoverit?*

⁴³ Decius pater & filius pro patria se devoverunt, ille adversus Latinos, hic adversus Hetruscos, & gloriose occubuerunt.

⁴⁴ Fratres, duo illa fulmina belli, ut Ennius appellat, qui in secundo bello Punico, Hannibale Italiam lacerante, in Hispania occubuerunt.

⁴⁵ Marcellus Hannibalem fugavit, & Syracusas expugnavit, inde in Apulia insidiis circumventus in quodam colle cecidit.

⁴⁶ Duces & clarissimi Imperatores, quorum tanta copia apud Romanos fuit, ut numerari vix possint.

⁴⁷ Ante omnes alios populos & nationes.

⁴⁸ Illustrior est cæteris gentibus.

⁴⁹ Immensa voluntas bellicæ gloriæ, quam Rom. appetebant, tanquam summa laude veraque dignissimam.

⁵⁰ Raro rogato.

CAP. XIX.

Sed ea ¹ animi elatio, quæ cernitur in periculis, & laboribus, si ² iustitia vacat, pugnatque non pro ³ salute communi, sed ⁴ pro suis commodis, ⁵ in vitio est: non enim modo id ⁶ virtutis non est, sed potius ⁷ immanitatis, omnem humanitatem ⁸ repellentis. Itaque probe definitur à Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro ⁹ æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est, infidiis, & malitia laudem est adeptus: nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. Præclarum igitur ¹⁰ Platonis illud: Non solum inquit, scientia, quæ est remota à iustitia, ¹¹ calliditas potius, quam sapientia, est appellanda: verum etiam animus ¹² paratus ad periculum, si ¹³ sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, ¹⁴ audacia potius nomen habet, quam fortitudinis. Itaque viros fortes, & magnanimos, eisdem bonos, & simplices, veritatis amicos: minimeque fallaces esse volumus: quæ sunt ¹⁵ ex media laude iustitiæ. Sed illud ¹⁶ odiosum est, quod in hac elatione, & magnitudine animi, facillime ¹⁷ pertinacia & nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim ¹⁸ apud Platonem est, ¹⁹ omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse ²⁰ cupiditate vincendi, sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius

¹ Magnanimitas in periculis subeundis & laboribus.

² Si est sine iustitia.

³ Ad utilitatem reipublicæ.

⁴ Ut fecit Cæsar.

⁵ Non meretur laudem veræ fortitudinis.

⁶ Non pertinet ad virtutem.

⁷ Feritatis & sævitæ.

⁸ Rejicientis, & ab omni humanitate alienæ.

⁹ Quæ commune commodum spectat, non privatum.

¹⁰ Locus sumptus ex epitaphio Platonis.

¹¹ Versutia.

¹² Quod fortitudinis principium videtur.

¹³ Injusta, sui que commodi causa.

¹⁴ Audax est enim simulator

fortitudinis, non fortis.

¹⁵ Ob hæc aliqui iustitiæ laudem merentur, quia boni sunt & veri. Iustus enim nunquam mentitur, nunquam decipit: quæ si vir fortis non habet, fortitudinis nomen & laudem non meretur, quæ, ut definitur à Stoicis, pugnat pro æquitate.

¹⁶ Molestum & ægre ferendum.

¹⁷ Est conatus animi ad rem, quam jure assequi non debemus.

¹⁸ In Lachete, sive *æσεί ιδέσθης*.

¹⁹ Disciplinam, educationis consuetudinem & institutum in exercendis juvenibus.

²⁰ Accensum ad cupiditatem victoriæ: quoniam illa educatio in laboribus docebat ipsos vincere & pati omnia fortiter, quæ accidere possunt.

Solus

solus esse. difficile autem est, cum ²¹ præstare omnibus concupieris, servare ²² æquitatem, quæ est iustitiæ maxime propria, ex quo fit, ut neque ²³ disceptatione ²⁴ vincisse, nec ullo ²⁵ publico ac ²⁶ legitimo jure patiantur, existuntque in republica plerumque ²⁷ largitores & ²⁸ factiosi, ut ²⁹ opes quam maximas consequantur, & sint ³⁰ violentius superiores, quam iustitia pares. Sed quo ³¹ difficilius, hoc præclarius: nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. Fortes igitur & magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui ³² propulsant injuriam. vera autem, & sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod ³³ maxime natura sequitur, ³⁴ in factis positum, non in gloria judicat: ³⁵ principemque se esse mavult quam videri. Etenim qui ex errore imperitiæ multitudinis ³⁶ pendet, hic ³⁷ in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque est altissimo animo & gloriæ ³⁸ cupiditate. qui locus est sane ³⁹ lubricus quod vix invenitur, qui laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum, desideret ⁴⁰ gloriam.

²¹ Antecellere, & velle primum locum habere, & primas partes in civitate.

²² Æqualitatem, ut æquo & pari vivas cum aliis, & nemini inferas injuriam.

²³ Verbis & rationibus.

²⁴ Ab aliis scilicet intercedentibus & contra sentientibus.

²⁵ Jus ordinarium, quod commune civibus omnibus est.

²⁶ Quod est constitutum & mandatum legibus.

²⁷ Largitio est in malam partem ad captandos favores, corruptendaque suffragia.

²⁸ Factio est divisio civium in diversa studia: cum aliqui in civitate principes fieri conantur.

²⁹ Potentiam, non divitias.

³⁰ Violentia & cum injuria aliorum.

³¹ Græcis, δύσκολα τὸ καλόν. Quanto difficilius est, ne quis animi sui magnitudine & potentia abutatur ad injustitiam; tanto præclarius est, si quis hasce virtutes semper copulatas habet.

³² Neque in inferenda sed pro-

pulsanda injuria lex virtutis est: qui enim non repellit à socio injuriam, si potest, tam est in vitio, quam ille, qui affert.

³³ Sequitur natura honestum, quod illi amicum & conjunctum est, quodque natura ipsa per se expetit.

³⁴ In rebus, quæ sunt cum virtute, quam amamus & expetimus propter se, non propter gloriam & hominum æstimationem.

³⁵ Vult potius laudanda facere, & non laudari; quam factorum, quamvis mereatur, laudationes accipere.

³⁶ Arbitratur veram gloriam virtutis consistere in opinione imperitorum hominum, qui judicare non possunt, & errore ducuntur.

³⁷ In numero magnorum virorum.

³⁸ Est ellipsis; subauditur maxima, vel summa gloriæ cupiditate.

³⁹ Quoniam in ipso pauci consistunt, ut oportet, sed labuntur.

⁴⁰ Laudem ex opinione vulgi, quam sæpe neglecta æquitate, appetimus.

Omnino fortis animus, & magnus, duabus rebus maxime ¹cernitur: quarum una in ²rerum externarum ³despicientia ponitur, cum ⁴persuatum sit, nihil hominem, nisi quod honestum, decorumque sit, aut ⁵admirari, aut ⁶optare, aut expetere oportere: nullique ⁸neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, & ⁹maxime utiles, sed & ¹⁰vehementer arduas plenasque laborum, & periculorum, ¹¹cum vitæ, tum multarum aliarum rerum, quæ ad vitam pertinent. Harum rerum duarum ¹²splendor omnis, & amplitudo, addo etiam ¹³utilitatem, in ¹⁴posteriore est: causa autem, & ratio efficiens magnos viros, est in ¹⁵priori. In eo enim est illud, quod excellentes animos, & humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in ¹⁶duobus, si & solum id, quod honestum sit, bonum iudices, & ab omni animi perturbatione liber sis. Nam & ea, quæ ¹⁷eximia plerisque, & præclara videntur, parva ducere: eaque ratione stabili, firmaque contemnere, fortis animi, magnique ducendum est: & ea, quæ ¹⁸videntur acerba, quæ ¹⁹multa, & varia in hominum vita, fortu-

¹ Cognitione, perspicitur.

² Res externæ sunt, quæ extra corpus animique habentur, ut divitiæ, imperia, magistratus & omnia bona fortunæ.

³ Omnes res fortunæ contemnere; nihil admirari, nisi virtutem, &c.

⁴ Inductum in opinionem.

⁵ Horatius idem dicit: *Nil admirari prope res est una Numici, Solaque quæ possit facere & servare beatum.* Admiratio hic intelligitur imprudens rerum vanarum.

⁶ Animo.

⁷ Consilio: inde prius optamus, postea consilio expetimus.

⁸ Nullius hominis metu ab honestate deficere, vel gratia inflecti: non ad iram proclivem esse: non cuiusquam opes peririmescere.

⁹ Reipublicæ & patriæ atque communi hominum utilitati.

¹⁰ Plenas difficultatis.

¹¹ In libris vulgaribus legitur.

cum causa vite, sed vox causa supposita est & adulterina, nec in MSS. existat.

¹² Facta in oculos hominum incurrunt, & sensus.

¹³ Non tantum res ad utilitatem reipublicæ spectantes, sed & suæ & suorum.

¹⁴ In secunda parte & re, circa quam versatur vir fortis & magnus, ut scilicet res arduæ gerantur, &c.

¹⁵ In despicientia rerum externarum.

¹⁶ Despicientiam dividit in rectum iudicium de bonis & malis, & *arbitrium*.

¹⁷ Præclara & plena splendoris & laudis, ut magistratus honores, divitiæ.

¹⁸ Reipsa autem non sunt, sed opinione tantum hominum non recte sentientium & imperitorum.

¹⁹ Quoniam varii sunt casus humani.

naque

naque versantur, ita ferre, ut nihil ²⁰ à statu naturæ discodas, nihil ²¹ à dignitate sapientis, robusti animi est, magnæque constantiæ. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, cum frangi ²² cupiditate: nec, qui invidium se à labore præstiterit, vinci à voluptate: quamobrem & hæc ²³ videnda, & pecuniæ fugienda cupiditas. nihil enim est tam ²⁴ angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias; nihil honestius, ²⁵ magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam, liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam ²⁶ gloriæ cupiditas, ut supra dixi. ²⁷ eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris ²⁸ omnis deber esse contentio. Nec vero ²⁹ imperia expetenda, ac potius aut ³⁰ non accipienda interdum, aut ³¹ deponenda nonnunquam. Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, & metu, tum etiam ægritudine, & ³² voluptate animi, & iracundia; ut tranquillitas & securitas adsit, quæ affert cum ³³ constantiam, tum etiam ³⁴ dignitatem. Multi autem & sunt, & fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, à negotiis ³⁵ publicis se removerint, ad ³⁶ otiumque ³⁷ perfugerint. In his & nobilissimi ³⁸ philosophi, longeque ³⁹ principes, & quidam

²⁰ A mentis tranquillitate & gravitate, quam natura ipsa nobis dedit.

²¹ Ne quid facias, quod non deceat sapientem, cujus non est adversis fortunæ casibus moveri, aut secundis tolli.

²² Cupiditate rerum humanarum, affectibus & voluptatibus. *Quippe nec ira Deum tantum, ne tela, nec hostes. Quantum sola nocet animis illapsa voluptas.*

²³ Consideranda, animadvertenda, cavenda.

²⁴ Demissi & vilis.

²⁵ Quod magis deceat magnificum, qui magnos facit sumptus sine aliqua avaritia.

²⁶ Quam tum maxime amittimus, cum maxime affectamus.

²⁷ Nam gloriæ cupidus non est sui juris, sed servit affectui.

²⁸ Omnia, quæ magnanimus facit, eo spectant, ut sit liber.

²⁹ Magistratus & cura exercitus.

³⁰ Ut Timoleon regnum Corin-

thi; Scipio Africanus regnum Hispaniæ.

³¹ Ut Tarquinius Collatinus consularum; Sylla dictaturam.

³² Cum de animi perturbationibus agatur, voluptas nulla corporis, sed animi tactum intelligenda est: neque vero gaudium animi hic significatur, cum ratione animus movetur placide & constanter: sed lætitia gestiens, quæ est sine ratione animi elatio.

³³ Perseverantiam, hoc est, in re cum ratione considerata stabilem per mansionem.

³⁴ Auctoritatem honestam.

³⁵ Gubernatione reipublicæ.

³⁶ Cessationem negotiorum & curæ publicæ.

³⁷ Tanquam in locum tutum & non obnoxium tot fluctibus, quos surgunt in republica.

³⁸ Ut Socrates, Plato, Aristoteles, Epicurus cum suis sectatoribus.

³⁹ Valde primi inter ipsos Philosophos.

homines.

homines ⁴⁰ severi, & graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt: vixeruntque nonnulli in agris, delectati ⁴¹ re sua familiari. His idem propositum fuit, quod ⁴² regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, ⁴³ libertate uterentur: cuius proprium est, sic vivere, ut velis.

CAP. XXI.

QUare, cum hoc commune sit potentia cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis, ¹ alteri se adipisci id posse arbitrantur, si ² opes magnas habeant: ³ alteri, si contenti sint & suo, & parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed & ⁴ facilius, & ⁵ tutius, & ⁶ minus aliis gravis, aut molesta vita est otiosorum: ⁷ fructuosior autem hominum generi, & ad ⁸ claritatem, ⁹ amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter & iis forsitan concedendum sit ¹⁰ rempublicam non capeffentibus, qui ¹¹ excellenti ingenio, doctrina sese dediderunt; & iis, qui aut ¹² valetudinis imbecillitate, aut ¹³ aliqua graviore causa impediti, à republica recesserunt, cum ejus administranda potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si ¹⁴ despiciere se dicant, ea, quæ ¹⁵ plerique ¹⁶ admirentur, imperia, & magistratus, iis non modo non laudi,

⁴⁰ Ut Pomponius Atticus.

⁴¹ Domestica, delectari re sua familiari.

⁴² Vocabulo magnificentissimo eorum institutum ornat.

⁴³ Ut essent liberi in otio, quod sequebantur.

¹ Reges.

² Regnum opulentum magnasque potentias. Qui enim opes possidet se ipsarum præsidio omnia posse credit.

³ Otiosi & philosophi, si imponant finem cupiditatibus.

⁴ Quoniam facilius possumus philosophari, quam regnare.

⁵ Quia Philosophi non timent gladios fortunæ, quibus Reges obnoxii sunt.

⁶ Quoniam non offenduntur ho-

mines otio Philosophorum.

⁷ Afferens majorem utilitatem communi hominum societati. Ergo præstantior: non enim nobis tantum ipsis nari sumus.

⁸ Splendorem nominis.

⁹ Gloriam.

¹⁰ Pro, si non capeffant, Græco more dictum.

¹¹ Vide Senecam de tranquillitate animi cap. 36. & Epictetum in Enchiridio, cap. 31.

¹² Infirma valetudine; ut majoris Africani filius.

¹³ Cum, alicujus meru, liberi sententiam dicere non licet.

¹⁴ Contemnere.

¹⁵ Major pars hominum.

¹⁶ Magni æstiment.

verum etiam ¹⁷ vitio dandum puto. Quorum ¹⁸ iudicium in eo, quod ¹⁹ gloriam contemnant, & pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur ²⁰ labores, & molestias tum ²¹ offensionum, tum ²² repulsarum, quasi quandam ²³ ignominiam, timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis ²⁴ parum sibi consent: voluptatem ²⁵ severissime contemnant, in dolore sint ²⁶ molliores: ²⁷ gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent à natura ²⁸ adjumenta rerum gerendarum, ²⁶ abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, & ³⁰ gerenda respublica est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi ³¹ magnitudo potest. ³² Capeissentibus autem rempublicam ³³ nihilominus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, & magnificentia, & ³⁴ despicientia adhibenda sit rerum humanarum, quam saepe dico, & ³⁵ tranquillitas animi, atque securitas: siquidem nec anxii futuri sunt, & cum gravitate constantiaque victuri. Quæ eo ³⁶ faciliora sunt philosophis, quo minus ³⁷ multa ³⁸ patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, & quo minus multis rebus egent: & quia, si quid adversi eveniat, tam gra-

¹⁷ Vituperandum: seu vitio vitendū.

¹⁸ Sententiam & opinionem.

¹⁹ Non enim amanda gloria, sed id, unde oritur gloria, honor & virtus.

²⁰ Qui subeundi sunt in petendo magistratu.

²¹ Cum res ex animi sententia non succedit: vel, quod magistratum bona fide gerenti multorum similitudines & odia suscipienda sunt.

²² Quoniam non adipiscuntur magistratum, quem petunt.

²³ Cum ignominia non tam sint, quam solida gloria, materies.

²⁴ Parum sint constantes in rebus adversis, mediis terminos transientes.

²⁵ Gravissime & constanter.

²⁶ Fracto animo & molli. Utrumque fortitudinis est, nec dolore, nec voluptate vinci.

²⁷ Facilius enim rebus commodis caremus, quam incommodas sustinemus, Sed vir fortis & magnus non timet infamiam injuria illatam.

²⁸ Qui valent ingenio, prudentia, viribus corporis.

²⁹ Sine aliqua mora.

³⁰ Administranda.

³¹ Quæ non in otiosa vita, sed in rebus gerendis perspicitur.

³² Accedentibus ad curam reipublicæ.

³³ Sensus est: Philosophi magnificentiam & despicientiam rerum humanarum adhibent: capeissent vero rempubl. nihilominus, quam philosophi, & fortasse magis etiam, adhibere debent.

³⁴ Ut omnia contemnat, quæ homini accidere possunt in utramque partem.

³⁵ Sedatio perturbationum.

³⁶ Tanto facilius est philosophis servare gravitatem & vacare affectibus, quanto minus est in ipsis, quod sit in manu fortunæ.

³⁷ Pauciora, quam in vita eorum, qui rempubl. administrant.

³⁸ Sunt obnoxia & exposita rebus fortunæ, ut magistratus & imperia.

viter

viter 1° cadere non possunt. Quocirca non sine causa 4° majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam 4¹ quietis: quo magis his & magnitudo animi est adhibenda, & vacuitas 4² ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit: sed etiam, ut habeat 4³ efficiendi facultatem. in quo ipso 4⁴ considerandum est, ne aut 4⁵ temere desperet propter ignaviam, aut 4⁶ nimis confidat propter cupiditatem. 4⁷ In omnibus autem negotiis, prius quam aggrediare, adhibenda est 4⁸ preparatio diligens.

CAP. XXII.

Sed cum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas: 1° minuenda est hæc opinio. 2° Multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit; eoque magis, si sunt ad rem militarem 3° apti, & cupidi bellorum gerendorum. 4° Vere autem si volumus judicare, multæ res extiterunt 5° urbanæ majores, clarioresque, quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, & sit ejus nomen, quam 6° Solonis, illustrius, citeturque 7° Salamis clarissimæ testis victoriæ, quæ ante-

39 Quoniam Philosophis omnia sunt præmeditata. Alii vero tolluntur in altum, ut lapsu graviore ruant.

40 Quoniam timent casum & vela fortunæ.

41 Otiosus sen philosophis.

42 Animi perturbationibus.

43 Inspicere debemus primum nosmet ipsos, deinde quæ aggredimur negotia, deinde eos, quorum causa, aut cum quibus agendum est. Ante omnia necessum est seipsum æstimare: quia fere plus nobis videmur posse, quam possumus. Seneca de tranquillitate animi cap. 4.

44 Prudenter judicandum.

45 Nullo adhibito judicio desperet, se posse perficere, quod incepit.

46 Ne nimis audeat.

47 In omnibus rebus agendis, tam bello, quam pace.

48 Diligenter omnia necessaria præparanda sunt, ut id, quod incipimus, perficere possimus: hoc enim nisi fiat, turpiter nos prostituemus.

1° Confutanda est, non tollenda. Tempus autem hoc dijudicat: modo enim bellicæ excellent, modo urbanæ.

2° Ut Mummius Achaicus, M. Crassus, Julius Cæsar, multique alii.

3° Præstantes robore corporis & membrorum optima valetudine.

4° Sine fraude, & ut veritas ipso requirit.

5° Gesta consilio senatorum urbanorum.

6° Solon Archon & Legislator creatus, novis legibus Rempublicam Atheniensem temperavit, anno IN. Olympiadis XLVI.

7° Vide supra Cap. XVIII. Not. 39.

ponatur

ponatur consilio Solonis, ei, quo ⁸ primum constituit Areopagitas; non minus præclarum hoc, quam illud, iudicandum est. Illud enim ⁹ semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ¹⁰ ille vero, ab se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui à Solone erat constitutus. Liccat eadem de ¹¹ Pausania, ¹² Lysandroque dicere: Quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmoniorum ¹³ dilatatum putatur: tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus, & disciplina ¹⁴ conferendi sunt: quin etiam ¹⁵ ob has ipsas causas & ¹⁶ parentiores habuerunt exercitus, & ¹⁷ fortiores. ¹⁸ Mihi quidem, neque ¹⁹ pueris nobis, ²⁰ M. Scavrus ²¹ C. Mario, neque, cum ²² versaremur in republica, ²³ Q. Catulus ²⁴ Gn. Pompejo cedere videbatur. ²⁵ Parva enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus ²⁶ Africanus, singu-

⁸ Cecrops primus, qui urbem Athenarum condidit. Areopagum constituit. Ab urbe condita usque ad Solonem anni fere CCCLV numerantur, qui cum alia pleraque Atheniensium instituta abrogasset, Areopagi Senatum, quod popularis esset, reituit, & tam longo tempore laboratorum restituit. Quod Cicero indicat, dum constitutum eum Senatum dicit à Solone. Est enim constituere, confirmare, roborare addere.

⁹ Persis Græcia pulsâ, ac fructu clatis.

¹⁰ Areopagus vere, scilicet dixerit, Themistoclem ab se adiutum.

¹¹ Vide supra Cap. XVIII. not. 39.

¹² Lysander Lacedæmonius Athenas per deditionem cepit, & de Antiocho tropæa statuit.

¹³ Multum hic variant MSSi & Interpretes. *Dilatatum* retinet Grævius cum editionibus melioribus. Facile quidem credit, aliam hic vocem extitisse, quæ intercedit, sed tamen sententia hanc aut similem desiderat.

¹⁴ Comparandi sunt.

¹⁵ Propter disciplinam, leges & educationem juvenum, ut præcipit Lycurgus.

¹⁶ Ut ab obediens obediens, sic & *parentior* dicitur. Alii, *parentiores*. Respicit ad ordinem militiæ, quo sæpe victoriam Spartanæ sunt adepti.

¹⁷ Promptiores ad omnia pericula & labores.

¹⁸ Hactenus de Græciis: nunc de Romanis ponit exempla & comparat.

¹⁹ Cum ego essem puer. Natus autem Cicero anno ab U. C. DCXLIX.

²⁰ Hic gloria domesticæ floruit, summæ gravitatis & constantis, teste Cicerone ad Lentulum. Nec tamen bellica gloria caruit: nam de Liguribus Consul A. U. C. DCXLVI. triumphavit.

²¹ Qui bellica laude claruit, & septies consul fuit.

²² Cum senatoris muneribus fungeremur.

²³ Fuit optimus Senator, qui templum Jovis Capitolini dedicavit, &c.

²⁴ Qui bellica gloria floruit, & magnus à devicta Africa cognominatus est.

²⁵ Parum profuit arma extra urbem, nisi regantur optimo senatorum consilio.

²⁶ Minor, Pauli filius.

laris ²⁷ & vir, & imperator, in ²⁸ excindenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem tempore ²⁹ P. Nasica ³⁰ privatus cum ³¹ Tib. Gracchum interemit: quamquam ³² hæc quidem res non solum ex domestica est ratione, attingit etiam ³³ bellicam, quoniam vi manūque confecta est: sed tamen id ipsum gestum est consilio ³⁴ urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab ³⁵ invidis, & ³⁶ improbis audio;

Cedant ³⁷ arma toga, concedat ³⁸ laurea laudi.

Ut enim alios omittam; ³⁹ nobis rempublicam gubernantibus, nonne ⁴⁰ togæ arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec ⁴¹ majus orium. Ita consiliis, diligentiaque nostra ⁴² celeriter de manibus ⁴³ audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ res igitur gesta unquam in bello ⁴⁴ tanta? ⁴⁵ qui triumphus conferendus? licet enim, Marce fili, apud te ⁴⁶ gloriari, ad quem & hæreditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe, vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompejus, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se ⁴⁷ triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi ⁴⁸ meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domestica

²⁷ Bello, domique.

²⁸ Quam delevit A. U. C. DCXXI.

²⁹ Cn. Scipionis filius, Africani minoris patrueilis, vir optimus ob hoc ipsum a Senatu judicatus.

³⁰ Nullum habens publicam munus.

³¹ Tribunum plebis, perniciosas reipubl. leges ferentem.

³² Cædes Gracchi.

³³ Partem bellicæ virtutis: quoniam opus fuit manu & pedibus subfelliorem conficere Gracchum: sed hoc fecerunt optimates in toga sine exercitu.

³⁴ Senatorio, domestico.

³⁵ Ut M. Antonio.

³⁶ Ut L. Bestia & L. Pisone.

³⁷ Præstantia bellica consilio Senatorum.

³⁸ Triumphus honorifico Senatus judicio & egregio Scto. Tale judicium meruit Cicero post Catilinariam conjurationem, eodemque tempore hunc versum composuit.

³⁹ In nostro consulatu.

⁴⁰ Mihi togato arma conjuratorum: quoniam in toga consilio oppressi ipsos armatos.

⁴¹ Quies & tranquillitas, quæ oppressa illa conjuratione in reipubl. fuit.

⁴² Intra paucos dies.

⁴³ Conjuratorum, qui plus audabant, quam liceret.

⁴⁴ Quanta fuit mea, cum conjuratos oppressi.

⁴⁵ Quæ bellica laus alicujus Imperatoris potest cum mea laude conferri de oppressa prima conjuratione?

⁴⁶ O hominem gloriæ nimis cupidum!

⁴⁷ Primus Pompeji triumphus fuit de Africa, secundus de Hispania, tertius de Mithridate rege Ponti; quod Romanorum nemini hætenus contigerat, ut trinum è trina orbis parte triumphum duceret.

⁴⁸ Mea opera & vigilantia in rempublicam.

fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam quam in his, operæ studique ponendum est.

CAP. XXIII.

OMnino illud ¹ honestum, quod ex animo excelsio, ² magnificoque quaerimus, ³ animi efficitur, non ⁴ corporis viribus. Exercendum tamen corpus, & ita ⁵ afficiendum est, ut ⁶ obedire consilio, rationique possit in ⁷ exequendis negotiis, & in ⁸ labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura, & cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui ⁹ togati reipublicæ præsent, quam qui bellum gerunt. Itaque ¹⁰ eorum consilio sæpe aut non ¹¹ suscepta, aut ¹² confecta bella sunt, nonnunquam etiam ¹³ illata: ut ¹⁴ M. Catonis bellum tertium Punicum: in quo etiam ¹⁵ mortui valuit auctoritas. Quare expectanda quidem magis est ¹⁶ decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne ¹⁷ id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione, faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi ¹⁸ pax quaesita videatur. ¹⁹ Fortis vero, & constantis est, non perturbari in rebus ²⁰ asperis, nec ²¹ tumultuantem ²² de gradu dejici, ut dicitur; sed ²³ præsent animo uti & consilio, nec à

¹ Illa laus fortitudinis & magnanimitatis.

² Magnanimo.

³ Consiliis & prudentia.

⁴ Ratione victus & arte gymnastica.

⁵ Græce diceretur, ὡς διαλιδίνας δὲ τὸ σώμα.

⁶ Ut possit obire ea, quæ ratio faciendi suaserit.

⁷ Cum necessitas jusserit pugnare pro patria.

⁸ Circa quem fortitudo versatur.

⁹ Sine armis in urbe reipublicæ consilio gubernant.

¹⁰ Togatorum.

¹¹ Adversus aliquos, quamvis provocaverint.

¹² Absoluta.

¹³ Sponte nullo provocante.

¹⁴ Vide Plinium lib. XV.

¹⁵ Cum actum est, Catonem jam mortuo, de Carthagine evertenda.

¹⁶ Lepida oppositio, in qua nihil est emendandum.

¹⁷ Ignavia, quod bellum ut timidi fugiamus.

¹⁸ Cicero in Orat. ad Cæsarem de republ. ordinanda: *Sapientes pacis causa bellum gerunt: laborem spe otii sustentant, nisi illam firmam efficiat, vinci, an vicisse, quid retulit?*

¹⁹ Vulg. fortis animi; sed vox animi est inepti glossatoris, subintelligendum potius, viri.

²⁰ Adversis.

²¹ Tumultu perterritum, perturbatum.

²² Animo consternari, ac veluti à statu mentis dimoveri. Metaphora, ab athletis & militibus.

²³ Animus, qui adest, quemque metus & perturbatio non abstulit: cogitat, & considerat ea, quibus opus rei exitum consequatur.

²⁴ ratione

²⁴ ratione discedere: quamquam ²⁵ hoc animi, ²⁶ illud etiam ²⁷ ingenii magni est, ²⁸ præcipere cogitatione futura, & aliquanto ²⁹ ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: & quid agendum sit, cum quid evenerit: nec committere aliquid, ut aliquando dicendum sit, ³⁰ NON PUTARAM. Hæc sunt opera magni animi, & excelsi, & prudentia, consilioque fidentis. ³¹ Temere autem in acie versari, & manu cum hoste ³² configerè, ³³ immane quiddam, & ³⁴ belluarum simile est: sed, cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, & mors ³⁵ servituti, turpitudini que anteponenda.

CAP. XXIV.

DE ¹ evitendis autem, ² diripiendis que urbibus valde considerandum est, NE QUID TEMERE, NE QUID CRUELITER. ³ Idque est viri magnanimi, rebus ⁴ agitat, punire fontes, ⁵ multitudinem conservare, in omni fortuna ⁶ recta, atque honesta retinere. Ut enim suat, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperies multos, quibus periculosa, & ⁷ calida consilia quietis cogitationibus & ⁸ splendidiora & ⁹ majora videantur. Nunquam omnino periculi fuga ¹⁰ committendum est, ut imbelles timidi-

²⁴ A prudentia, & statu sanæ mentis.

²⁵ Hoc, quod dictum est, uti animo præsent, &c.

²⁶ Illud, quod sequitur, prævidere scilicet futura.

²⁷ Prudentiæ naturalis.

²⁸ Antecipere & animo præoccupare. In vulgaris multis, præcipere, mendose legitur.

²⁹ Firmo judicio affirmare id, quod futurum est.

³⁰ Turpissimam aiebat Fabius Imperatoris excusationem esse, non putaram. Seneca de Ira II, 31. Idem Scipioni Africano tribuit Valerius Maximus VII, 2.

³¹ Inconsulte, Imprudenter.

³² Pugnare manu tantum, non consilio.

³³ Feriunt & ab humanitate alienum.

³⁴ Viribus, non ratione utendum.

³⁵ Nam fortis viri & magnanimi, potius in acie mori, quam turpiter cedere aut pati servitutem præter decorum.

¹ Solo æquandis.

² Prædandis & spoliandis,

³ In multis vulg. perperam additur fiat, de quo temere libris in-
vecto dudum questus fuit Parrhasius.

⁴ Expensa demum & animo diligenter volutata causa.

⁵ Populum impotentem.

⁶ Quoniam nec prosperitas, nec adversitas nos ad injustitiam & turpitudinem cogere debent.

⁷ Ferocia & inconsulta, extemporanea & temeraria, qualia mulierum & sunt & appellantur.

⁸ Majoris gloriæ, splendoris & famæ.

⁹ Ampliora.

¹⁰ Incidendum in hoc, quod est contra fortitudinem & magnanimitatem.

que videamur. Sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis ¹¹ sine causa, quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant: gravioribus autem morbis ¹² periculosas curationes & anticipites adhibere coguntur. Quare ¹³ in tranquillo tempestate adversam optare dementis est: subvenire autem tempeffati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscere re ¹⁴ explicata boni, quam ¹⁵ addubitata mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, & benevolentia civium in discrimen vocantur. promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia: dimicareque ¹⁶ paratius de honore, & gloria, quam de cæteris commodis. Inveni autem multi sunt: qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundero pro patria parati essent: iidem gloriæ ¹⁷ iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne ¹⁸ republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui, cum Lacedæmoniorum dux fuisset ¹⁹ Peloponnesiaco bello, multaque fecisset ²⁰ egregie, ²¹ venit ad extremum omnia, cum ²² consilio non paruit eorum, qui classem ab ²³ Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit: Lacedæmonios, classe illa amissa, aliam parare posse: se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga ²⁴ me-

¹¹ Quo distinguitur à fortitudine temeritas: quales sunt apud Tacitum Histor. II, 86. *qui non tam præmiis periculorum, quam ipsis periculis lati, pro certis & olim partis nova, ambigua, anticipia malunt.*

¹² Quæ aut curent, aut perdant graviter ægrotantem.

¹³ Translatio à nautis sumta.

¹⁴ Quoquo modo confecta.

¹⁵ Propter spem incerti exitus omissa. Sic Alexander valetudine conclamata tutius est ratus, dubia se fidei medico (Philippo) credere, quam indubitato morbo perire. Juvenius XI. c. 9.

¹⁶ Promptiore animo.

¹⁷ Damnum, sed iactura proprie dicitur in mari, cum urgente tempestate res è mari jaciuntur.

¹⁸ Utilitate Reipubl. ira exigente.

¹⁹ Hoc bellum descripserunt Thucydides & Xenophon.

²⁰ Strenue & fortiter.

²¹ In fine turbavit, & publicam perdens felicitatem, & suam gloriam amittens.

²² Sententiæ: nam censebant tempori cedendum esse; nec expectandam classem Atheniensem.

²³ Sunt tres insulæ parvæ, sitæ in continenti ante Lesbum, in Mælen conspectæ, contra Mitylenen.

²⁴ Vide de hoc proelio Diódorum Siculum lib. XV. non multum detrimenti Lacedæmoniis attulit; quoniam non amiserunt imperium, imo superarant tandem Athenienses, post Callicratidæ mortem, duce Lyfandro,

diocris: illa ²⁵ pestifera, qua, cum Cleombrotus, ²⁶ invidiam timens, ²⁷ temere cum Epaminonda ²⁸ conflixisset, Lacedæmoniorum ²⁹ opes corruerunt. Quanto ³⁰ Q. Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis ³¹ cunctando ³² restituit rem:

Non ponebat enim ³³ rumores ante ³⁴ salutem;

³⁵ Ergo postque magisque viri nunc gloria claret,

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi ³⁶ optimum sit, tamen invidiæ ³⁷ metu non audent dicere.

CAP. XXV.

OMnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo ¹ Platonis præcepta ² teneant: unum, ut utilitatem civium ³ sic tueantur, ut quæcunque agunt, ad eam ⁴ referant, ⁵ obliti commodorum suorum: alterum, ut ⁶ totum corpus reipublicæ curent; ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim ⁷ tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem ⁸ perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi

²⁵ Quæ Lacedæmoniis Imperium eripuit, exitiumque attulit.

²⁶ Ne videretur cum hoste Epaminonda sentire, differendo pugnam.

²⁷ Malo consilio & nulla spe victoriæ.

²⁸ In præclara Leuctrica pugna.

²⁹ Potentia & Imperium.

³⁰ Q. Fabius Maximus, qui cum bellis Punico secundo dictator esset, Hannibalem summa patientia & cunctatione fregit.

³¹ Differendo pugnam, quam Hannibal fortuna tunc adspirante optabat.

³² Imperium Romanum prope collapsum recuperavit.

³³ Obtrectationes eorum, qui Fabium appllabant segnem & cunctatorem præ dictatore.

³⁴ Reipublicæ Romanæ.

³⁵ Lepida sententia: Ergo claret ejus viri gloria non modo post

obitum, sed magis etiam, quam cum viveret.

³⁶ Ipsi reipublicæ & communi utilitati.

³⁷ Nealiquem lædant, si id dixerint, quod patriæ optimum est.

¹ In Libro de Republ.

² Observent & sciant.

³ Eo pacto & animo.

⁴ Omnia illius communis causa faciant.

⁵ Non curantes proprias utilitates: quod difficile admodum est, propter humanitatem.

⁶ Nam frustra procures princeps, plebe neglecta, ut desertum corpore caput, nutaturumque instabili pondere, tuetur. Plin. Panegy. cap. 27.

⁷ Constituitur enim tutor in rem pupilli, & ut ejus serviat rationibus.

⁸ Afferentem maximam perniciem.

optimi

optimi cujusque videantur, pauci ¹⁰ univerforum. Hinc apud Athenienses magnæ ¹¹ discordiæ: in ¹² nostra republica, non solum seditiones, sed pestifera etiam ¹³ bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republica dignus ¹⁴ principatu, fugiet, atque oderit, tradetque se ¹⁵ totum reipublicæ: neque opes, aut potentiam confectabitur: totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam ¹⁶ vocabit: omninoque ita iustitiæ, honestatiq[ue] adhærescet, ut dum eam conservet, quamvis graviter ¹⁷ offendar, mortemque appetat potius, quam deferat illa, quæ dixi. ¹⁸ Miserrima est omnino ¹⁹ ambitio, honorumque contentio: de qua præclare apud ²⁰ eundem est Platonem: ²¹ similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter ²² potius rempublicam administraret, ut, si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque præcepit, ut eos adversarios existimemus, qui ²³ arma contra ferant: non eos, qui ²⁴ suo iudicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter ²⁵ P. Africanum, & Q. Metellum sine acerbitate dissensio. Nec vero audiendi, qui ²⁶ graviter irascendum ²⁷ inimicis pu-

9 Qui dicuntur optimates.

10 Qui tam optimates, quam plebem curent.

11 Ut Cyloniorum, Diacriorum, obælatorum, & aliorum, quas omnes Solon composuit, docente Plutarcho in ejus vita.

12 Ut secessiones in montem sacrum, & Gracchorum, & sexcentæ aliæ.

13 Quæ fuerunt inter Syllam & Marium: inter Cæsarem & Pompejum, &c.

14 Ut sit princeps in civitate.

15 Patriam unam spectabit: ad eam omnia referet. Non partim serviet sibi, partim reipubl. sed totus reipublic. serviet, aut saltem nunquam sibi cum detrimento reipublicæ.

16 Non adducet in odium aliqujus.

17 In rebus suis, id est, damnum patiatur, & jacturam faciat rei familiaris, & dignitatis.

18 Quia affert miseras & servitutem, privatq[ue] libertate & tranquillitate animi.

19 Vide libellum Q. Ciceronis de petitione consulatus.

20 Lib. VI. de Republica.

21 Erasmus hoc genus loquendi novum & inusitatum esse arbitratur: sed ita etiam alibi Cicero. Ut Tusculan. 4. *similiter facit, ut si posse putet eum, &c.*

22 Potius dicitur de duobus: potissimum de pluribus: & sic iter de duobus, quis de pluribus. Vide elegantiam à Cicerone servatam.

23 Plato de Legibus lib. IX. docet, qui Reip. hostes sint censendi.

24 Ut ipsis videtur, & putant esse melius.

25 Africanus ex Africa, Metellus ex Macedonia, eodem anno triumpharunt. Valerius Maximus lib. IV. eorum contentionem ab æmulatione virtutum profectam, ad graves testatasque inimicitias progressam fuisse scribit: ita tamen, ut eam præcipua veneratione deleverit moderatio.

26 Seneca iram muliebrem vitium esse dicit.

27 Iis, qui voluntate à nobis abhorrent: non hostibus.

tabunt, idque magnanimi, & fortis viri esse censebunt: nihil enim laudabilius, nihil magno, & ²⁸ præclaro viro dignius ²⁹ placabilitate, atque ³⁰ clementia. In liberis vero populis, & in ³¹ juris æquabilitate, exercenda etiam est ³² facilitas, & ³³ altitudo animi, quæ dicitur: ne, si irascamur aut ³⁴ intempestive accedentibus, aut ³⁵ impudenter rogantibus, in ³⁶ morositate ³⁷ inutilem, & ³⁸ odiosam incidamus. Et tamen ira ³⁹ probanda est mansuetudo, atque clementia, ut adhibeatur ⁴⁰ reipublicæ causa ⁴¹ severitas, ⁴² sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem & ⁴³ animadversio, & ⁴⁴ castigatio, ⁴⁵ contumelia vacare debet: neque ad ejus, qui ⁴⁶ punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ⁴⁷ ad reipublicæ utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne ⁴⁸ major poena, quam culpa sit: & ne ⁴⁹ idem de causis alii ⁵⁰ plectan-

²⁸ Amplissimo, & summa laude digno.

²⁹ Quæ ad eos pertinet, qui concitati facile placantur.

³⁰ Seneca ait, clementiam esse temperantiam animi in potestate ulciscendi, vel lenitatem superioris adversus inferiorem in constituendis poenis.

³¹ Ierosolima.

³² Faciles omnibus aditus ad eos, qui liberos populos regunt, esse debent: neque ulla esse occupatio tanta, quæ eos impediatur ab iis, qui querelas suas ad eos perferre volunt, audiendis.

³³ Altitudo animi non est hoc loco excelstitas, vel elatio; sed *sublimitas* seu altitudo, qua præditus homo non statim detegit omnes animi motus, neque eos in promptu habet, sed abdit ac tegit, cum opus est.

³⁴ Hinc Terentius: *In tempore ad eum veni, quod rerum omnium est primum.*

³⁵ Ea, quæ honeste, sineque summa nostra fraude præstare non possumus.

³⁶ Morosus est, qui nimis exacte, nimisque ad unguem fieri omnia postulat, ut aliquando ob id indigetur, & levissima re offendatur.

³⁷ Et, in quo est.

³⁸ Aliis.

³⁹ Laudanda.

⁴⁰ Ut tranquillitas & honesta disciplina conservetur.

⁴¹ Talis Atticus, teste Cornelio Nepote in ejus vita cap. 15. & Agricola, de quo Tacitus cap. 7. *nec illi, quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem, aut severitas amorem deminuit.*

⁴² Nam licentia omnes deteriores fiunt.

⁴³ Cum quis punitur in pecunia, vel in persona; sed plerumque in persona.

⁴⁴ Quæ fit verbis, ut mox Cicero.

⁴⁵ Contumelia est species injuriæ, cum quis punitur judicis affectu, & magis studio notandi infamia, quam juris exequendi. Qui ergo in castigando contumeliosus est, ostendit, se libidine potius & iracundia, quam justitiæ studio duci.

⁴⁶ Punit habent multi; sed punitur scripsit Cicero, teste Nonio & Servio: quemadmodum etiam Cicero *vetari & queri* dixit, pro *vetare & querere*.

⁴⁷ Cum puniatio propter exemplum sit, ut cæteri à similibus peccatis, quæ prohiberi publicitus interest, metu cognitiæ poenæ deterreantur.

⁴⁸ Nam poenæ potius molliendæ sunt, quam exasperandæ.

⁴⁹ Graviter puniantur.

tur,

tur, alii ⁵⁰ ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo: nunquam enim, ⁵¹ iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit; quæ est inter nimium, & parum; quæ placet ⁵² Peripateticis: & recte placet, modo ne laudent ⁵³ iracundiam, & dicerent ⁵⁴ utiliter à natura datam. Illa vero omnibus in rebus ⁵⁵ repudianda est: optandumque, ut ii, qui præ sunt reipublicæ, ⁵⁶ legum similes sint: quæ ad puniendum non iracundia, sed æquitate ducuntur.

CAP. XXVI.

Atque etiam ¹ in rebus prosperis, & ² ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, ³ fastidium, ⁴ arrogantiæque ⁵ magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, ⁶ levitatis est: præclaraque est æquabilitas in omni vita, & ⁷ idem semper vultus, eademque frons: ut de ⁸ Socrate, item de ⁹ Cajo Lælio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis, & gloria superatum à ¹⁰ filio: ¹¹ facilitate vero, & humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe ¹² turpissimus fuit. Ut recte præcipere videantur, qui monent, ut

⁵⁰ Ne verbis quidem castigentur; ut Juvenalis ait: *Dat veniam corvis, vexat censura columbas.*

⁵¹ Cupiditas modum non novit. Est autem ira cupiditas ultionis. Quare quicumque ad reposcendam pœnam iratus accedit, modum tenere non potest.

⁵² Sectatoribus Aristotelis, quem vide in secundo Moralium.

⁵³ Seneca inter iram & iracundiam idem ait interesse, quod inter ebrium & ebriosum, inter timentem & timidum.

⁵⁴ Si tantum ob egregias res irascemur.

⁵⁵ Vide Ciceronem IV. Tusculan. ubi totus Stoicus Peripateticos vehementer reprehendit.

⁵⁶ Hinc hausit Seneca de Ira I. 16. *Procedam in tribunal, non furens, nec infestus, sed vultu legis, quæ scilicet non excandescit, sed omnibus est æqualis.*

¹ Difficilius enim res secundæ feruntur, quam adversæ.

² Ut nos optamus.

³ Cum omnia, quæ videntur esse infra nostram fortunam, fastidio quodam rejicimus.

⁴ Quæ plus sibi honoris tribui postulat, quam meretur.

⁵ Alii *magno opere*: sed Ciceroni & aliis antiquis familiare est, *magno opere, maximo opere, summo opere, &c.*

⁶ Inconstantia, quæ gravitati inimica est.

⁷ Quoniam mutatio vultus indicat, animum non esse sedatum.

⁸ Quod de Socrate Xantippe prædicat III. Tuscul. 15.

⁹ Qui Scipionis Africani summus amicus, & sapiens à Romanis appellatus fuit.

¹⁰ Alexandro Magno.

¹¹ *Iram pater (Philippus) dissimulare, plerumque etiam vincere: hic (Alexander) ubi exarsisset, nec dilatio ultionis, nec modus erat.* Justin. IX. c. 8.

¹² Sæpe infamia summa notatus propter insolentiam & crudelitatem in suos, cum mero incaluisse.

¹³ quanto

¹³ quanto superiores simus, tanto nos geramus summissus. Panætius quidem ¹⁴ Africanum auditorem & familiarem suum solitum ait dicere: ut equos, propter crebras ¹⁵ contentiones proeliorum ferocitate exultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uri; sic homines, secundis rebus ¹⁶ effrænatos, sibi que ¹⁷ præfidentes, tamquam in ¹⁸ gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut ¹⁹ perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ. Atque etiam in ²⁰ secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum: hisque major etiam, quam ante, tribuenda est ²¹ auctoritas. iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec ²² adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur, ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines ²³ inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis versantur ²⁴ erroribus. Sed hæc quidem hætenus. Illud autem sic est judicandum, ²⁵ maximas geri res, & maximi animi ab iis, qui rempublicam regant, quod eorum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi, & fuisse multos, etiam in ²⁶ vita otiosa, qui aut ²⁷ investigarent, aut ²⁸ conarentur ²⁹ magna quædam, ³⁰ seseque suarum rerum

¹³ Quo plura possis, plura patienter feras. Seneca Troad.

¹⁴ Vide Vellejum Paterculum. Panætius fuit Præceptor Africani minoris, & in libris de Officiis à Cicerone sæpe allegatis hæc de illo inseruit.

¹⁵ Decertationes & proelia strepitusque tubarum, quibus affecti sunt ferociiores.

¹⁶ Superbientes & elatos.

¹⁷ Nrmium fidentes.

¹⁸ Quemadmodum enim equi in gyrum aguntur, nec suo impetu ferri sinuntur: sic non est committendum, ut homines fortunati ultra eos limites, vel dicendo, vel agendo, evagentur, quos ratio & doctrina præscribunt.

¹⁹ Et cogitando, & discendo.

²⁰ Quoniam homines in prospera fortuna non sunt compotes sui.

²¹ Auctoritati illorum & monitis credendum.

²² Adulatione circumveniri. Passive dictum, more antiquo.

²³ Elati tali persuasione.

²⁴ Quoniam ea non habent, quæ habere se credunt.

²⁵ Afferit Cicero suam sententiam & conclusionem superioris disputationis: & dicit, illos esse locandos in primo magnanimitatis gradu, qui remp. regunt

²⁶ Hi sunt secundi, qui se ad philosophandum contulerunt & doctrinam.

²⁷ Inquirent ingenio & invenirent.

²⁸ Etti illa non assequerentur. Nam in magnis voluisse sat est.

²⁹ Notitiam magnarum rerum & causas earum.

³⁰ Suum negotium agerent, contenti sua fortuna & sorte, nec dignitates & honores captarent. Metaphora à limitibus agrorum.

finibus

finibus continerent; aut 3^a interjecti inter philosophos, & eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur 3^a re sua familiari, non eam quidem omni ratione 3^a exaggerantes, 3^a neque excludentes ab ejus usu suos: potiusque 3^a & amicis impartientes, & reipublica, si 3^a quando usus esset. 3^a Quæ primum bene parata sit nulloque 3^a turpi quæstu, neque 3^a odioso: tum, quam plurimis, 4° modo dignis, se utilem præbeat: deinde, augeatur 4° ratione, 4° diligentia, 4° parsimonia: nec 4° libidini porius luxuriæque, quam liberalitati, & beneficentiæ, pateat. Hæc præscripta servantem licet 4° magnifice, 4° graviter, 4° animoseque vivere, atque etiam 4° simpliciter, 4° fideliter, vitæque hominum 5° amice.

CAP. XXVII.

Sequitur, ut de 2 una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, & quasi quidam 3 ornatus vitæ, 4 temperantia, & modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, & rerum 5 modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest:

31 Medii.

32 Quam philosophi non curant.

33 Non-accumulantes rem domesticam per fas & nefas; sed unde oportet: id est, & suis prædiis pecuariis & villatica pastione. Excludit avaritiam.

34 Requirit benignitatem.

35 His & præcedentibus verbis descripsit quasi Pomponium Atticum, cujus vitam apud Cornelium Nepotem vide.

36 Si necessitas exigeret.

37 Tria maxime præcipiuntur in re familiari.

38 Sordido, inhonesto: ut lenocinium, militis mercenaria, latrocinium.

39 Publicanorum, portitorum, foeneratorum.

40 Alioquin esset contra justitiam & liberalitatem, quæ dare debet, quibus oportet.

41 Quæ scilicet res uberiores fructus, & certiores redditus afferant.

42 Ut ipse rem tuam cures, neque quidquam omittas.

43 Magnum enim vestigium est parsimonia, ut ait noster in Paradoxis.

44 Intemperantiæ & superfluitati.

45 Cum splendore & gloria.

46 Constante, non leviter.

47 Absque metu & trepidatione.

48 Sine fraude, non sophistice.

49 Absque perfidia & negligentia.

50 Humaniter, non tyrannice.

Ut nullius hominis inimicitiam suscipias, sed omnium benevolentiam tibi concilies.

1 Pro reliquo est.

2 Temperantia, illarum virtutum, unde honestas officiumque manat, quarta.

3 Quem Plato lib. IV. de Re publ. tribuit temperantiæ. Est enim verecundia in vita humana quædam quasi flos.

4 Temperans Ciceroni est, non modo qui sobrie casteque vivit, sed etiam, qui nihil non compose decenterque aut dicit, aut facit, nihil quod cum bonorum sapientumque omnium approbatione non excipitur.

5 Est modus in rebus, sunt certi denique fines: Quos ultra citroque nequit consistere rectum. Horatius.

Græce enim ⁶ *μητρον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam &, ⁷ quod decet honestum est: &, quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti, & decori, facilius intelligi, quam ⁸ explanari potest. Quidquid enim est, quod deceat, id tum apparet, cum ⁹ antegressa est honestas. Itaque non solum in hac ¹⁰ parte honestatis, de qua hoc loco differendum est, sed etiam in ¹¹ tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam & ¹² ratione uti, atque ¹³ oratione prudenter; & agere, quod agas ¹⁴ considerare; omnique in re quid sit veri, videre, & ¹⁵ tueri decet: contraque ¹⁶ falli, ¹⁷ errare, ¹⁸ labi, ¹⁹ decipi ²⁰ tam dedecet, quam ²¹ delirare, & ²² mente esse captum. Et iusta ²³ omnia decora sunt: injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter, animoque ²⁴ magno fit, id dignum viro, & decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ²⁵ ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: & ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis à virtute potest, quam re separari. Ut enim ²⁶ venustas, & pulchritudo cor-

⁶ *Ἀπὸ τῆς μεγέτους* decere; à *τιμῇ*, ornare.

⁷ Honestum & decorum videntur inter se reciprocari: differunt tamen. Honestum enim semper est idem. Decorum vero mutatur, tempore, loco, & ætate, estque multiplex.

⁸ Demonstrari re ipsa & actu.

⁹ Præcessit. Antegredi Ciceronis ætate pro eo, quod Græci *προηγούμενον* dicunt, crebris usurparunt sermonibus. Sic quod Stoici in constitutione fati sumserunt, *πάντα γίνεσθαι κατὰ προσημύνας αἰτίας*, Cicerō vertit, omnia, quæ fiunt, causis fiunt antegressis.

¹⁰ Quarta.

¹¹ Prudentia, justitia, fortitudine: & probat hoc, incipiens à prudentia.

¹² Recta ratione & intellectu in omnibus rebus.

¹³ Is prudenter oratione utitur, qui in omni tempore & loco ea

loquitur, quæ temporis & loci ratio postulat.

¹⁴ Non temere.

¹⁵ Defendere.

¹⁶ Decipi falsis opinionibus & rebus, & non videre verum.

¹⁷ Falsum pro vero sequi.

¹⁸ Errare quadam negligentia.

¹⁹ Verbis.

²⁰ Tam est indecorum.

²¹ Exorbitare à via rationis, & ea dicere ac facere, quæ ab omnibus irridentur.

²² Mente capi dicuntur insani: quemadmodum oculis capi cæci.

²³ Nunc ostendit decorum in justitia: mox in fortitudine.

²⁴ Contentinente res humanas & pericula.

²⁵ Decorum cum omni virtute confusum est.

²⁶ Pulchritudo non potest actu separari ab ipsa valetudine corporis: possumus tamen libera cogitatione

poris

poris secerni non potest à valetudine; sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum quidem illud est cum virtute²⁷ confusum, sed mente, & cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; & aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis²⁸ excellentiæ, in eo, in quo natura ejus à reliquis animalibus differat. Quæ autem²⁹ pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita³⁰ naturæ consentaneum sit, ut in eo³¹ moderatio, &³² temperantia appareat cum³³ specie quadam liberali,

CAP. XXVIII.

HÆc ita intelligi (à¹ Philosophis) existimare possumus ex eo² decoro, quod poëtæ sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtæ dicimus, quod deceat, cum id quod quaque³ persona dignum est, &⁴ fit, &⁵ dicitur: ut, si aut⁶ Æacus, aut Minos diceret.

⁷ Oderint, dum metuant: aut,

⁸ Natis sepulcro ipse est parens;

indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus. At,

intelligere, aliud esse pulcritudinem, aliud valetudinem.

²⁷ Ita immixtum, ut reipsa nequeat separari.

²⁸ Præstantiæ.

²⁹ Illud decorum particulare, quod est species primi & generalis decori.

³⁰ Ita conveniat naturæ humanæ.

³¹ Modus quidam in omnibus dictis factisque: ne vel nimium vel parum fiat: ne quis sibi nimium tribuat

³² Quæ moderatur eas voluptates, quæ tactu & gustu percipiuntur.

³³ Cum quadam elegantia, qualis est hominum liberaliter educatorum, & liberalibus artibus imbutorum, qui in omni sensu, oratione gestu nihil infulsi, nihil absurdi, & inconditi præ se ferunt.

¹ Quæ Parenthesi inclusa, ab sunt à Grævii editione.

² Argumentum à minori: nam si poëtæ, multo magis philosophi.

³ Introducta.

⁴ Quoniam vir gravis non debet introduci, ut faciat ea, quæ levissimi hominis sunt, & è contrario.

⁵ Sic in verbis quisque secundum suam dignitatem & habitum, quem habet, sive bonum sive malum, debet induci ad loquendum à poëtis.

⁶ Hi Jovis filii habiti, & propter summam justitiam apud inferos judicare dicti sunt.

⁷ Verba Atrei apud Actium in Tragedia.

⁸ Verba ejusdem Atrei, qui Thyeſti fratri filios comedendos apposuit. Unde venter patris erat sepulchro ipsis filiis.

⁹ Atreo dicente, ¹⁰ plausus excitantur: est enim digna ¹¹ persona oratio. Sed poëta quid quemque deceat, ex persona judicabunt: nobis autem ¹² personam imposuit ipsa ¹³ natura magna cum ¹⁴ excellentia, præstantiaque animantium ¹⁵ reliquorum. Quocirca poëta in magna ¹⁶ varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, & quid deceat, videbunt. Nobis autem cum à natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint: cumque eadem natura doceat ¹⁷ non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut & ¹⁸ illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam ¹⁹ late fufum sit, appareat: & ²⁰ hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulcritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam ²¹ lepore ²² consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in ²³ vitæ, movet ²⁴ approbationem eorum, quibuscum vivitur, ²⁵ ordine, ²⁶ & constantia, & ²⁷ moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quædam reverentia ²⁸ adversus homines & optimi cuiusque, & reliquorum. nam ²⁹ negligere, quid de se quisque sentiat,

⁹ Crudelissimo tyranno, qui nullam noxam, nullum facinus reformidabat.

¹⁰ In theatro à spectatoribus plauditur in laudem poëta.

¹¹ Nam poëta crudelem crudeliter loquentem fingunt.

¹² Dedit rationem & semina virtutum, personamque communem omnibus hominibus; non fictam more poëtico: illa persona & partes tanto majori studio & decore in hoc mundi theatro nobis sunt agenda, quanto excellentiores dotes præ aliis animantibus accepimus.

¹³ Id est, Deus.

¹⁴ Quoniam homines ratione cæteris animantibus antecellunt & præstant.

¹⁵ Alii, *reliquarum*: quæ generis varietas in hoc nomine insolens non est: atque Ciceronem utroque genere id usurpare in vulgus notum est.

¹⁶ Quoniam variae sunt qualitates personarum.

¹⁷ Sed considerare, quemadmo-

dum vivamus: quod qui negligunt, dicuntur impudentes, perditæ & profligati pudoris.

¹⁸ Generale decorum.

¹⁹ Sparsum per omnes virtutes.

²⁰ Particulare decorum.

²¹ Gratia, lenitate & venustate, qua respicientes moventur.

²² Conveniant, quadrant.

²³ Rebus, quas agimus.

²⁴ Laudationem & commendationem.

²⁵ Ut suo loco & tempore fiant omnia.

²⁶ Ut rationi semper obediat appetitus.

²⁷ Ut ne vehementiores naturæ imperus sequamur in dicendo & agendo.

²⁸ Omnes enim revereri debemus, sed primum optimos, deinde reliquos.

²⁹ Stoici famam & existimationem habebant inter adiphora, sed quæ tamen propter utilitatem non essent negligenda.

non solum ³⁰ arrogantis est, sed etiam ³¹ omnino dissoluti. Est autem, quod differat ³² in hominum ratione habenda, inter iustitiam, & verecundiam. Iustitiæ partes sunt, non ³³ violare homines: verecundiæ, non ³⁴ offendere, in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto. ³⁵ Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quæ deducit ad ³⁶ convenientiam, conservationemque naturæ: quam si sequemur ducem, nunquam aberrabimus: sequemurque & id, quod ³⁷ acutum & perspicax natura est, & id, quod ³⁸ ad hominum consociationem accommodatum; & id, quod ³⁹ vehemens, atque forte. Sed maxima vis decori in ⁴⁰ hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum ⁴¹ corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis ⁴² animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque ⁴³ naturæ: una pars in appetitu ⁴⁴ posita est; quæ est ⁴⁵ *ὁρμή* Græce, quæ hominem huc & illuc ⁴⁶ rapit: altera in ⁴⁷ ratione; quæ docet, & explanat, quid faciendum, ⁴⁸ fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

³⁰ Superbi & qui falsa quadam opinione elatus aliorum de se opinionem negligit.

³¹ Qui nullo officii ac pudoris vinculo tenetur, & licentia utitur ad omnia, quæ agere vult; tanquam ille, qui frontem perfricuit.

³² Alii: *in omni ratione*. Sed præstat, *in hominum ratione*. Sumit enim Cicero differentiam ex ratione societatis humanæ: in qua tunc aliud iustitiæ, aliud verecundiæ munus esse ostendit.

³³ Per vim alicui injuriam inferre.

³⁴ Fraude & verbis alicui nocere, ut illius animus alienus fiat, & de te male sentiat: à quibus ipsa verecundia nos reprimat, quæ nihil aliud est, quam pudor aliquis, non qui incuriatur ob turpitudinem aliquam admittam, veram qui præcurrat ut cautio, ne turpitudine admittatur.

³⁵ Actio, quæ manat à decoro.

³⁶ Ut conveniat naturæ humanæ, hoc est, rationi.

³⁷ Quod nobis ostendit prudentia.

³⁸ In quo versatur iustitia.

³⁹ Quod est fortitudinis, in adversis periculis, suscipiendis laboribus, & offensionibus subeundis.

⁴⁰ In temperantia.

⁴¹ Quemadmodum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit: nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse dicamus? nonne odio dignos multos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturæ modum & legem contempsisse. Cic. lib. V. de Finibus.

⁴² Ut amor, pietas, misericordia, dolor, &c.

⁴³ Lambinus & Manutius malunt, omnibus licet antiquis libris adversantibus: *natura*. Cicero enim de animis, non de natura, loquitur, ipsorumque animorum vim naturamque describit.

⁴⁴ Sensitivo

⁴⁵ Cicero lib. II. de Natura Deorum, voluntarios mundi motus *ὁρμῆς* appellat.

⁴⁶ Ut quasi trahit.

⁴⁷ Quam idcirco in capite, tanquam in arce, Plato collocavit.

⁴⁸ Male vulgo *fugiendumque*.

CAP. XXIX.

Omnis autem ¹ actio vacare debet temeritate, & negligentia: nec vero ² agere quidquam, cuius non possit causam probabilem reddere. Hæc est enim fere descriptio ³ officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque ⁴ præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam ⁵ deserant: sintque ⁶ tranquilli, atque omni ⁷ perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius ⁸ evagantur. & tanquam ⁹ exultantes, sive ¹⁰ cupiendo, sive fugiendo, ¹¹ non satis à ratione retinentur, hi sine dubio finem, & modum transeunt. Relinquant enim, & abijciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti ¹² lege naturæ: à quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ¹³ ora ipsa cernere ¹⁴ iratorum, aut eorum, qui aut ¹⁵ libidine aliqua, aut ¹⁶ metu commoti sunt, aut ¹⁷ voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii ¹⁸ formam revertamur) appetitus omnes ¹⁹ contrahendos, ²⁰ sedandosque, ²¹ excitandamque

¹ Marfus legit, *omnis autem ratio: atque, Ciceronem præscribere, qualis debeat esse ratio, quæ appetitum sensitivum regere debet, nam si ratio est temeraria & negligens, nec se, nec appetitum regere poterit.*

² Manutius observat, hoc durius quibusdam videri, *actio non debet agere quidquam*, idque ille quidem emollire conatur: sed si cum Marso legis, *ratio*, omnis tollitur difficultas.

³ Medii, quod supra ita definiverat: *Medium officium id esse, quod iuxta factum sit, ratio probabilis reddi possit.*

⁴ Et sic fit exsuperatio, & nimium.

⁵ Et sic est defectio & parum, medium vero tenendum est.

⁶ Sedati & moderati, ut ratio jubet.

⁷ Perturbatio tollit constantiam, inquit Ambrosius.

⁸ Ut equi ferociiores.

⁹ Qualis Chærea apud Terentium.

¹⁰ Et sic erit nimium.

¹¹ Et sic erit parum.

¹² Virgilius: *Fertur equis auriga, nec audit currus habenas.*

¹³ Quoniam natura vult, ut appetitus rationi pareat.

¹⁴ Ut in comædiis & tragædiis.

¹⁵ Ira se profert, inquit Seneca, & in faciem exit: quantoque major hæc est, effervescit manifestius.

¹⁶ Vehementi appetitu alicujus rei.

¹⁷ Quoniam pallent.

¹⁸ Exultant, & præter decorum de aliqua voluptate lætitiâ ostendunt.

¹⁹ Attende, quæ sit officii forma.

²⁰ Ut equos ferocientes,

²¹ Ut populum ad seditiones spirantem.

²² Quasi dormientem: nam cum ratio videtur esse sopita, excitanda est, ut appetitus imperet.

animad-

animadversionem, & diligentiam, ut ne quid ²³ remere, ac ²⁴ fortuito, inconsiderate, negligenterque agamus. Neque enim ira generati à natura sumus, ut ²⁵ ad ludum, & jocum facti esse videamur: sed ad severitatem potius, & ad quædam ²⁶ studia graviora, atque majora. ²⁷ Ludo autem, & joco ²⁸ uti illo quidem licet: sed sicut somno, & ²⁹ quietibus cæteris, cum gravibus, seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non ³⁰ profusum, nec immodestum, sed ³¹ ingenuum, & ³² facetum esse debet. Ut enim ³³ pueris non omnem ³⁴ licentiam ludendi damus; sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii ³⁵ lumen eluceat. ³⁶ Duplex omnino est jocandi genus: unum ³⁷ illiberale, ³⁸ petulans, ³⁹ flagitiosum, ⁴⁰ obscœnum: alterum ⁴¹ elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo ⁴² Plautus noster, & ⁴³ Atticorum antiqua comœdia, sed etiam ⁴⁴ philosophorum Socraticorum li-

²³ Inconsulte & sine rationis præscriptione.

²⁴ Forte fortuna, nullo adhibito judicio.

²⁵ Proverbium sapit. Ut Cicero in Verrem: *per ludum & jocum evertere aliquem.*

²⁶ Vide Aristotelem Ethic. 6. Polit. 8. & M. Antoninum lib. V. de vita sua.

²⁷ Objectioni per occupationem respondet.

²⁸ Seneca Epistol. 3. *Inter se ista miscenda sunt, & quiescenti agendum, & agenti quiescendum est. Cum rerum natura delibera, illa dicet tibi se & diem fecisse & noctem.*

²⁹ Ut Sallustius de Catilina: *neque vigiliis, neque quietibus cæteris sedari poterat.*

³⁰ Non dissolutum.

³¹ Ingenuo homine dignum, ut non habeat apertam obscœnitatem.

³² Gratia movendi risum cum decoro.

³³ *Quo semet est imbuta recens, &c.* Horatius.

³⁴ Licentia, significat impunitatem agendi, quidquid velis.

³⁵ Signum & specimen boni ingenii appareat.

³⁶ Vide inprimis Francisci Vassoris librum de ludicra dictione.

³⁷ Non libero homine dignum, sed servili & scurrili.

³⁸ Lascivum & scurrile, quod ab honestate discedit.

³⁹ Sceleratum, & sine aliqua consideratione & ingenio.

⁴⁰ Turpe, obscœnum est in verbis.

⁴¹ Ornatum quadam elegantia, & dignum homine libero atque eleganti.

⁴² Plauti sales & facetias omnis laudavit & admirata est antiquitas, ad Augusti usque Imperatoris ætatem, qua severior Horatius, Augusto forsitan haud improbane, scripsit: *At nostri proavi Plautinos & numeros, & Laudavere sales: nimum patienter utrumque.*

⁴³ Quintilianus negat, Latinis Atticam Venerem in comœdiis concessam. Aristophanis comœdiæ apud antiquos maximo in pretio fuerunt.

⁴⁴ Hoc satis apparet ex Platonis dialogis.

bri referti sunt, multaque multorum facete 4⁵ dicta: ut ea, quæ à sene 46 Catone sunt collecta, quæ vocantur 47 *ἀποφθγματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui, & illiberalis joci. Alter est, si 48 tempore fit, ac 49 remisso animo 50 homine dignus: alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscœnitas. Ludendi etiam est quidam 51 modus retinendus, ut 52 ne nimis omnia profundamus, 53 elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & 54 campus noster, & 55 studia venandi, honesta exempla ludendi.

C A P. XXX.

Sed pertinet ad omnem officii quæstionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque belluis 1 antecedit. Illæ 2 nihil sentiunt; nisi voluptatem; ad eamque feruntur 3 omni impetu: hominis autem mens 4 discendo alitur, & cogitando, sem-

45. Cicero ad Cornelium Nepotem lib II. apud Macrobiū: *Itaque nostri, cum omnia, quæ dixissimus, dicta essent, quæ facete, & breviter, & acute loquuti essemus, ea proprio nomine appellari Distertia voluerunt.*

46 Macrobius II. cap. 1. Catonem censorium argute joculari folium scribit.

47 Plutarchus apophthegmata Catonis inter cætera Romana multa commemorat.

48 In loco opportuno: vel. ex tempore: nam joci esse debent subtili.

49 Tum se quis jucunditati dedit, cum res graves & seriæ non tractantur.

50 Vulgo legitur, *libero dignus, alter ne homine quidem*: quam lectiorem licet ex antiquis libris cum Victorio, Langio & aliis mutaverit Grævius, habet tamen pro certissima. Jocus, inquit Cicero, qui tempore fit & remisso animo, est jocus ingenuus, & libero ac liberaliter educato dignus; qui vero fit alieno tempore, & obscœnus est, illiberalis quidem dicitur, quasi indignus libero homine, sed ne

homine quidem dignus est: quia contra honestum est, quod omnes homines docet ratio.

51 Mensura quædam & moderata.

52 Ea scilicet, quæ profundi solent in lusu: ut risus, clamor, sermonis libertas, motus etiam carnis: quæ moderanda sunt.

53 Gestientes & exultantes nimia ludendi alacritate. Tum enim est desinendum, cum ludus sit optimus.

54 In campo Martio celebrabantur equiria, id est, ludi ex, cursibus equorum in honorem Martis, & exercitationes bellicæ à pueris & adolescentibus.

55 Quibus dediti inprimis erant Romani, unde Romanis solemne viris opus vocat Horatius lib. 1. epistol. 18.

1 Alii Codices habent, *antecellat*, id est, præstantior fit.

2 Nam bestræ uni voluptati ad dictæ sunt, nihil præterea curant.

3 Omni conatu, nulla ratione obstante, quam non habent.

4 Cicero V. Tusculan. *Mens nostra exquirendis excogitandisque rebus alitur, cum oblectatione solertia, qui est unus suavissimus pastus animorum.*

per

per aliquid aut ⁵ anquirat, aut agit, videndique, & audiendi delectatione ⁶ ducitur. Quin etiam, si quis est ⁷ paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex ⁸ pecudum genere, (sunt enim quidam homines ⁹ non re, sed nomine) sed si quis est ¹⁰ paulo erectior, quamvis voluptate ¹¹ capiatur, occultat, & ¹² dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse ¹³ dignam hominis præstantia, eamque contemni, & rejici oportere: sin sit quispiam, qui ¹⁴ aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendæ ¹⁵ modum. Itaque ¹⁶ victus ¹⁷ cultusque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quæ sit in natura ¹⁸ excellentia, & dignitas: intelligemus, quam sit turpe ¹⁹ diffuere luxuria, & ²⁰ delicate, ac molliter vivere: quamque honestum, ²¹ parce, ²² continenter, ²³ severe, ²⁴ sobrie. Intelligendum est etiam, duabus ²⁵ quasi nos à natura indutos esse personis, quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, præstantiæque ejus, qua antecellimus bestiis, à qua omne honestum, decorumque ²⁶ trahitur, & ex qua ²⁷ ratio inveniendi officii ²⁸ exquiritur: altera autem, quæ proprie ²⁹ singulis est tributa. Ut

⁵ Investigat, contemplatur.

⁶ Tenetur cupiditate audiendi aliquid & videndi, ut sciat.

⁷ Magis inclinatus, quam velit natura hominis non penitus corrupta.

⁸ Quæ nihil boni malive fugiunt, sed naturam ducem sequuntur, rationem negligentes.

⁹ Ab humanitate enim longissime absunt.

¹⁰ Non ita propensus demersusque in voluptatem.

¹¹ Delectetur.

¹² Celat & negat propter dedecus.

¹³ *Voluptas bonum pecoris est.* Seneca epist. 92.

¹⁴ Dicat aliqua ex parte voluptatem amandam, & in aliquo numero habendam.

¹⁵ Adhibendam esse moderationem, cum voluptate frui voluerit.

¹⁶ Cibus & potus.

¹⁷ Ornatus & vestitus.

¹⁸ Quoniam homo propter rationem & orationem longo quasi

intervallo bestiis antecellit.

¹⁹ Omnibus libidinibus fræna laxare.

²⁰ Genio indulgere.

²¹ Ne quid sumptus fiat in res supervacaneas.

²² Coercere libidinem, imperare voluptatibus.

²³ Cogitationi rerum gravium atque utilium esse intentum: aut rei familiari, aut philosophiæ operam dare.

²⁴ Cibo & potu ad conservandam tantum valetudinem uti, non autem crapulæ se dedere.

²⁵ Quoniam non dicitur in hoc proprie persona, sed qualitas & dispositio.

²⁶ Quoniam nihil est agendum, quod hominis præstantiam dedecet.

²⁷ Via & modus.

²⁸ Quoniam omnia officia huic præstantiæ accommodari debent, ut generale illud decorum servetur.

²⁹ Quoniam diversæ sunt hominum qualitates.

³⁰ enim

30 enim in corporibus magnæ dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis, aliis 31 dignitatem inesse, aliis venustatem) sic & in animis existunt etiam 32 majores varietates. Erat in L. 33 Crasso, & 34 L. Philippo multus lepos: major etiam, magisque de industria in 35 C. Cæsare, L. filio. At iisdem temporibus in 36 M. Scauro, & in 37 M. Druso adolescente singularis severitas: in 38 C. Lælio multa hilaritas: in ejus familiari 39 Scipione 40 ambitio major. vita 41 tristior. De Græcis autem, dulcem & facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione 42 simulatorem, quem *εἰγῶνα* Græci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, 43 Pythagoram, & 44 Periclem, summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum 45 Hannibalem ex Pœnorum; ex nostris ducibus 46 Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere,

30 Sumfit hoc ab Aristotele ex lib. 1. Polit.

31 Virile quiddam Dignitas, muliebri venustas habet.

32 Mille hominum species, & rerum discolor usus: Velle suum cuique est, nec voto vivitur uno. Per. sius Satyra V.

33 De quo Cicero lib. II. de Orat. Non vere quisquam reperietur præter hunc in utroque genere leporis Excellens: & illo, quod in perpetuitate sermonis, & hoc quod in celebritate atque dicto est.

34 L. Marcius Philippus, Consul A. U. C. 663: de quo in Bruto Cicero: Erat in eo summa libertas, multa facetie, satis creber in reperiendis, solutus in explicandis sententiis.

35 L. Cæsar Strabo, quo & filio negat quenquam in Bruto Cicero sale & lepore conditiorem fuisse.

36 Cicero in Bruto: In oratione Scauri, sapientis hominis & recti, gravitas summa, & naturalis quedam inerat auctoritas, ut testimonium dicere putares, cum pro reo diceret.

37 Qui in tribunatu C. Graccham Collegam fregit, vir & ora-

tione gravis & auctoritate, ut de illo Tullius in Bruto.

38 Cic. pro Muræna: Quis C. Lælio comior? quis jucundior eodem ex studio isto? quis illo gravior? quis sapientior? Plura de eo dabimus infra in Dialogo de Amicitia.

39 Quem Fannius in Annalibus *ἄγῶνα* appellat.

40 Ambitio hic est *ἱστορίας* in habitu & cultu.

41 Id est, severior.

42 Socrates de se ipse detrahens in disputatione, plus tribuebat iis, quos volebat refellere, ita cum aliud diceret, aliud sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulantia, quam Græci *ἀγῶνιστον* vocant.

43 Cujus tanta fuit auctoritas, ut in proverbium abierit, *αὐτὸς ἔπος*.

44 Summæ apud Athenienses auctoritatis: quippe qui ea ipsis persuaderet, quæ minime volebant.

45 Vide Valer. Maxim. lib. VII. cap. de Stratagem.

46 Hic est Q. Fabius Maximus, qui Hannibalem cunctando fregit. Unde videns Hannibal, astus suos à Fabio deprehendi, dixit: & Romani suum Hannibalem habent.

47 dissimulare, insidiari, 48 præripere hostium consilia, In quo 49 genere Græci 50 Themistoclem, & 51 Pheræum Jasonem, cæteris anteponunt. Inprimisque versutum, & callidum factum Solonis: qui, quo tutior vita ejus esset & plus aliquanto reipublicæ prodesset, 52 furere se simulavit. Sunt his alii multum 53 dispares, 54 simplices, & aperti, qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant. veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, 55 cuius deserviant, dum, quod velint, consequantur. ut 56 Sullæ M. Crassum videbamus. quo in genere versutissimum, & patientissimum Lacedæmonium 57 Lyfandrum accepimus: 58 contraque Calliocratidam, qui præfectus classi proximus post Lyfandrum fuit. 59 Itemque in sermonibus, alium quemque, quamvis præpotens sit, efficere, ut 60 unus de multis esse vi-

47 Non offendere, quid agere velient.

48 Providere, quid hostes consultant facturi que sint: & sic eorum consiliis obviam ire, nec permittere, ut id exequantur, quod cogitant.

49 Calliditatis.

50 Xerxes inter angustias freti Salamii victus magis est consilio Themistoclis, quam armis Græciæ: quoniam naves barbarorum propter multitudinem non poterant explicari.

51 Jason Princeps Argonautarum, à Poëtis celebratus, calliditate sua expeditionem in Colchos perfecit, aureo vellere potitus.

52 Vides verum esse illud tritum: *Stultitiam simulare loco sapientia summa est.* Exemplo sit præter Solonem, in sacris David, apud Romanos Brutus. Historiam Solonis Laërtius in vita ejus recenset, quemadmodum subitam simulans dementiam Atheniensibus persuasit bellum contra Megareses pro recuperanda Salamine insula, cujus publicam facere mentionem sub pœna capitis prohibitum erat.

53 Diffimiles.

54 Sine fraude & simulatione.

55 Omnes prensando & affectando præter decorum.

56 Vulgo: *ut Sullam & M. Crassum videbamus.* Sed quoniam nus-

quam legitur Sullam alios coluisse, & servili obsequio dignitates meruisse, Grævius ex MS replicavit, *ut Sullæ M. Crassum videbamus*, scilicet deservire: Crassus enim Sullam sectatus est, & coluit enixe, ejusque gratia potissimum ad illas divitias & postea honores est evectus.

57 Vide Cornelium Nepotem in ejus vita.

58 Lyfander prius in convivio apud Gyrum Persarum Regem adulationibus pecuniam impetraverat, quam ad bellum navale optabat: sed Callicratides pro Spàrtana dignitate animos gerens cum à Rege semel auditus, iterum rogasset admitti & repulsam tulisset, discessit, malens servata dignitate Spartam carere pecuniis, quam præter decorum animi sui invicti & excelsi barbaro Regi adulari.

59 Sententia non est obscura, sed verba sunt scabrosa. Nimirum hoc vult. Esse in quibusdam sermonis comitatem, ut, quamvis sint in magna dignitate constituti, tamen cum sermones ferunt cum infimæ quoque fortis hominibus, videantur & ipsi ejusdem loci & ordinis homines esse, nullum ut præ se ferant in oratione fastum.

60 Ob suavitatem sonumque dulcem. Hic ad laudem refertur, alibi, unus de multis, ad infamiam.

deatur.

deatur. Quod in ⁶¹ Catulo, & in patre, & in filio, idemque in Q. Mucio ⁶² Mancian vidimus. Audiui ex maioribus natu, hoc ⁶³ idem fuisse in P. Scipione Nasica: ⁶⁴ contraque, patrem ejus, illum, qui T. Gracchi ⁶⁵ conatus perditos ⁶⁶ vindicavit, ⁶⁷ nullam comitatem habuisse sermonis: ⁶⁸ ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum, clarumque fuisse. Innumerabiles aliarum dissimilitudines sunt naturarum, morumque, ⁶⁹ minime tamen vituperandorum.

CAP. XXXI.

Admodum autem ¹tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra ² universam naturam nihil ³ contendamus: ea tamen conservata, ⁴ propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora, atque meliora, tamen nos studia nostra naturae regula ⁵ metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae: nec quidquam ⁶ sequi, quod assequi non ⁷ queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud: ideo, quia nihil decet ⁸ invita (ut ajunt) Minerva, id est adversante, & repugnante natura. Omnino, si quidquam est decorum, nihil est profecto magis,

⁶¹ Uterque enim Catulus sic in congressibus & sermonibus versabantur, ut plebei viderentur, quamvis potuissent uti fastu. Vid. Ciceron. in Bruto.

⁶² Alii legunt: *Q. Mutius Numanus*; Sed Manutius ostendit, *Mancia*, gentium Romanarum cognomen fuisse, ut Helvius: ex qua postea gente Pertinax Imperator originem traxerit.

⁶³ Hanc sermonis comitatem.

⁶⁴ Sic apparet dissimilitudo maxima inter patrem & filium.

⁶⁵ Audaciam detestabilem & perditione dignam, quoniam aera populari evectus Rempubl. cogitabat opprimere.

⁶⁶ Ulus est.

⁶⁷ Adeo severus erat & gravis.

⁶⁸ Id est, ne Xenocratem quidem comitatem sermonis habuisse: nam gravitate summa ab ipsa natura praeditus fuit, ac semper vultu se-

vero & habitu serio perduravit.

⁶⁹ Si scilicet illarum naturales inclinationes recte regantur, nec per pravam adfuefactionem aliquid labis contraxerint.

¹ Alii, *tuenda*. Monet Cicero, ut quisque suae naturae ductum sequatur, nec inepte ac stolidè aliorum mores affectet.

² Decorum generale.

³ Nil conemur efficere, quod ab hominis praestantia sit alienum.

⁴ Decorum speciale.

⁵ Consideremus & prudenter judicemus, ad quid propria natura nos impellat: & sic contineamus nos intra naturae nostrae fines. Metaphora à fabris.

⁶ *Sequi, assequi*, paronomasia.

⁷ Latini verbum *nequeo* ita probarunt, ut *non queo* minime repudiaverint.

⁸ Horatius: *Tu nihil invita dicis faciasve Minerva*.

quam

quam ⁹ æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actio-
num: quam conservare non possis, si aliorum naturam
imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus
uti, qui notus est nobis, ne (ut quidam) ¹⁰ Græca verba
inculcantes, jure optimo irrideamur: sic in actiones,
omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debe-
mus. Atque hæc differentia ¹¹ naturarum tantam habet
vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius
debeat, alius in eadem causa non debeat. Non enim
¹² alia in causa ¹³ M. Cato fuit, alia cæteri, qui se in
Africa Cæsari tradiderunt? atque cæteris forsitan vitio da-
tum esset, si se interemissent, propterea quod eorum
vita ¹⁵ lenior, & mores fuerant faciliores: Catoni autem
cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque
ipse perpetua constantia roborasset, semperque in pro-
posito, susceptoque consilio permansisset, moriendum
potius, quam ¹⁶ tyranni vultus aspiciendus fuit. Quam
multa passus est ¹⁷ Ulyxes in illo errore ¹⁸ diuturno, cum
& mulieribus (si Circe, & Calypso, mulieres ¹⁹ appellandæ
sunt) inserviret, & in omni sermone omnibus affabilem
& jucundum se esse veller: ²⁰ domi vero etiã contume-
lias ²¹ servorum, ²² ancillarumque pertulit, ut ad id ali-
quando, quod cupiebat, perveniret. At ²³ Ajax, quo
²⁴ animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa
perpeti, maluisset. Quæ contemplantes ²⁵ expendere oport-
rebit, quid quisque habeat sui: eaque ²⁶ moderari, nec velle

⁹ In qua nulla est perturbatio-
num varietas.

¹⁰ Hoc ipsum Juvenalis exagitat
in Romanis matronis Satyra VI.
*Omnia Græce, Cum sit turpe magis
nostris miscere Latine, &c.*

¹¹ Ingeniorum.

¹² Alio loco, alia conditione.

¹³ Hoc ex Stoicorum placitis,
quæ merito Peripatetici alique fere
philosophi omnes repudiarunt. Cæ-
sar Catonis morte audita & suam
& illius vicem doluit, dicens: In-
video morti Catonis, quoniam ipse
gloriæ invidit meæ.

¹⁴ Eleganter sæpe Cicero, *atque*
initio sententiæ usurpat: quod qui
non attendunt, male reponunt, *at-*
qui.

¹⁵ Non ita gravis, ut Catonis.

¹⁶ Scripsit hæc Cicero, Cæsare
interemto.

¹⁷ In antiquissimis variorum
scriptorum codicibus audit *Ulyxes*,
non *Ulysses*.

¹⁸ Per decem annos post captum
Ilium.

¹⁹ Dicebantur enim filiæ Numi-
nis, fictæ tamen ab Homero.

²⁰ Postquam reversus est habitu
mendici.

²¹ Melantii.

²² Melanthus.

²³ Telamonius, de quo existat
Sophoclis Tragedia.

²⁴ Forti & excelfo.

²⁵ Animo ponderare & intueri
diligentius.

²⁶ Cum modo mensuraque tra-
ctare.

expe-

experiri, quam se ²⁷ aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, ²⁸ acremque se & vitiorum suorum iudicem prabeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt ²⁹ Epigonos, ³⁰ Medumque: qui gestu, ³¹ Menalippam, ³² Clytæmnestram: semper ³³ Rupilius, quem ego memini, ³⁴ Antiopam: non sæpe ³⁵ Æsopus ³⁶ Ajacem. Ergo ³⁷ histrio hoc videbit in scena, ³⁸ non videbit sapiens in vita. Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum ³⁹ elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut ⁴⁰ bona, quæ nobis data non sunt, sequamur, quam ut ⁴¹ vitia fugiamus.

CAP. XXXII.

AC duabus his personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam ¹ casus aliquis, vel tempus imponit: quartæ ² etiam, quam nobismet ipsis iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, ³ nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, ⁴ in casu sita, temporibus gubernantur: ipsi autem gerere quam personam velimus, à nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius

²⁷ Accommodata naturis aliorum.
²⁸ Severum, non sui nimis amatorem.

²⁹ Attii tragediam.

³⁰ Pacuvii tragediam: pro qua alii male, Mediam substituerunt.

³¹ Attii.

³² Attii.

³³ Scenicus fuit ætate Cicero-
nis.

³⁴ Tragediam de Antiopa.

³⁵ Quem Cicero pronanciando imitatus est.

³⁶ Tragediam de Ajace furente.

³⁷ Homo vilissimus.

³⁸ Multo magis videre debet, ut id eligat, ad quod est aptus, & nil agat, quod non deceat.

³⁹ Diligenter labores nostros conferemus.

⁴⁰ Bonas dispositiones & aptitudines ad res agendas.

⁴¹ Nam vitis nemo sine nascitur optimus ille est, Qui minimis urgetur ut vere Horatius. Vitio-
fitas autem naturæ corrigitor doctrina & usu seu adfuefactione.

¹ Ut illi, qui adipiscuntur magistratus, imperia, honores, divitias, & ea omnia, quæ sunt in manu fortunæ.

² Aliqui enim volunt invigilare legibus, aliqui philosophiæ, &c.

³ Generis & natalium.

⁴ Posita in manu fortunæ, quoniam possunt amitti.

mavult

mauult excellere. Quorum vero patres, aut maiores aliqua gloria ⁵ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere : ut Q. Mucius, P. filius in iure civili ; ⁶ Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas à patribus acceperunt, addunt aliquam suam : ut hic idem Africanus ⁷ eloquentia cummulavit bellicam gloriam, quod idem fecit ⁸ Timotheus, Cononis filius ; qui cum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinæ, & ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli omiſſa imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur ; maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, ⁹ obscuris orti majoribus. Hæc igitur omnia, cum quarimus, quid deceat, complecti animo, & cogitatione debemus. Imprimis autem ¹⁰ constituendum est, quos nos, & quales esse velimus, & in quo ¹¹ genere vitæ : quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, cum est maxima ¹² imbecillitas consilii, tunc id sibi quisque genus ætatis ¹³ degendæ constituit, quod maxime adamauit : itaque ante implicatur aliquo certo genere, cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam quod Herculem ¹⁴ Prodicium dicunt, (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret, (quod tempus à natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est,) exiisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum, multumque dubitasse. cum duas cerneret vias, unam voluptatis, alteram virtutis, utram ingredi melius esset : hoc Herculi, ¹⁵ Jovis saturo edito, potuit fortasse contingere : nobis non item, qui imitamur, ¹⁶ quos cuique visum est, atque ad eorum studia, institutaque impellimur. Plerumque

⁵ Excelluerunt in aliquo genere laudis & gloriæ.

⁶ Pauli Æmilii filius, qui de Persæo Macedonum rege triumphavit.

⁷ Semper fere in manibus habuit Cyripædiam.

⁸ Fuit Isocratis discipulus, ac præceptor imaginem æneam dicavit. Confer Cornelium Nepotem in ejus vita.

⁹ Qui non habent claros natales, & humili loco nati sunt.

¹⁰ Vitæ genus considerate deligendum.

¹¹ Activa an contemplativa, privata an publica.

¹² Quoniam ratio non est perfecta.

¹³ Vivendæ & tenendæ.

¹⁴ Prodicus de Hercule librum composuit.

¹⁵ Ut est in fabulis. Sapit hoc phrasin poëticam, non sine sarcasmo.

¹⁶ Voluntatis libertas conceditur nobis ad imitandum.

autem

autem parentium præceptis ¹⁷ imbuti, ad eorum consuetudinem, moremque deducimur. alii multitudinis iudicio feruntur, quæque ¹⁸ majori parti pulcherrima videntur, ea maxime ¹⁹ exoptant, nonnulli tamen, ²⁰ sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentium disciplina, rectam vitæ secuti sunt viam.

CAP. XXXIIJ.

Illud autem maxime ¹ ratum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclara eruditione, atque doctrinâ, aut utraque re ornati, spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum ² vitæ cursum sequi vellent. In qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne ³ revocandum. Nam cum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quisque ⁴ natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus: tum in tota vitâ constituenda multo est ei rei cura major adhibenda, ut ⁵ constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, ⁶ nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, ⁷ fortuna proximam: utriusque omnino ⁸ ratio habenda est in deligendo genere vitæ: sed naturæ ⁹ magis: multo enim & firmitior est, & constantior: ut fortuna nonnunquam tanquam ipsa ¹⁰ mortalis, cum ¹¹ immortalis natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ ¹² non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam

¹⁷ Imbuere proprie est dare primum saporē.

¹⁸ Quam vincere meliorem, ait Livius.

¹⁹ Quod nunquam facient, qui sapiunt.

²⁰ Alludit ad tria hominum genera, ab Hesiodo nobis proposita.

¹ Pauci admodum possunt reperiri: quoniam tempus ante solet præterire, quam deliberationem instituunt.

² Quod genus vitæ degendæ eligere, & constituere finem, ad quem tendentes quiescerent.

³ Accommodandum.

⁴ Sic nasci poeta verius dicitur, quam fieri.

⁵ Constantiam servare & perseverare.

⁶ Pro, ne in ullo officio claudicemus, sive erremus.

⁷ Quæ aliquando vocat nos ad aliquod vitæ institutum, & ut honoribus inserviamus.

⁸ Consideratio & respectus.

⁹ Quoniam potius eam vitam eligere debemus, ad quam apti sumus natura, quam illam, quæ à fortuna offertur.

¹⁰ Quæ mutabilis est ac non durat.

¹¹ Quæ non mutatur.

¹² Quoniam si natura vitiosa est, eniti debemus, ut illam emendemus ratione; nec vitam, quam illa appetit, eligenda, sed corrigenda: ut Socrates fecit.

teneat:

teneat: id enim maxime decet. Nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit, (¹³ potest autem accidere) facienda morum, institutorumque mutatio est. Eam igitur mutationem, ¹⁴ si tempora adjuvabunt, facilius, commodiusque faciemus: sin minus, ¹⁵ sensim erit, ¹⁶ pedetentimque facienda: ut amicitias, quæ minus delectent, & minus probentur, magis decere, censent sapientes, sensim ¹⁷ discurrere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono ¹⁸ consilio fecisse videamur. Sed quoniam paulo ante dictum est, imitandos esse majores: primum illud exceptum sit, ¹⁹ ne vitia sint imitanda: deinde, si natura ²⁰ non feret, ut quædam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui ²¹ hunc ²² Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat ²³ sui. Si igitur non poterit sive causas ²⁴ defensitare, sive ²⁵ populum concionibus tenere, sive ²⁶ bella gerere: illa tamen præstare debebit, quæ ²⁷ erunt in ipsius potestate, ²⁸ iustitiam, ²⁹ fidem, ³⁰ liberalitatem, ³¹ modestiam, ³² temperantiam: quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hæreditas à patribus traditur

¹³ Homines enim sumus; quorum errare est proprium.

¹⁴ Si quædam opportunitas rationeque temporum nos ad aliud vitæ genus vocaverit, ut ipsum Ciceronem, qui oppressa republ. à Cæsare, relicto foro & curia, totum se dabat Philosophiæ.

¹⁵ Paulatim, quantum ad animum.

¹⁶ Quantum ad actiones.

¹⁷ Sic Cicero in Lælio: *Tales amicitia sunt remissione usus elevanda, & ut Catonem dicere audiivi, dissuenda magis, quam disciendæ.*

¹⁸ Ne postea iterum relinquamus locum poenitentia.

¹⁹ Ita Platonis gibbum, Aristotelis balbutiem, Alexandri M. aquilinum nasum stolidi discipuli aulicique sunt imitati.

²⁰ Non patietur & aliena penitus erit à tam imitatione.

²¹ De quo sæpe mentionem facimus; vel, propiorem ætati nostræ.

²² Filium Pauli Æmilii, Scipio-

nem, sibi adoptavit, qui cognominatus est Africanus minor.

²³ Sui scilicet Patris, Publii Scipionis similis, qui, Imperator, post multas in Hispania victorias, occubuit.

²⁴ Miti verbo usus est, pro, *causas agere*: nam accusant etiam sæpe oratores.

²⁵ Delectare, non tantum docere & movere.

²⁶ Nam Romana respublica & oratoria facultate, & rei militaris scientia plurimum valuit.

²⁷ Hinc Plautus: *Ingenio, non ætate, adipiscitur sapientia.*

²⁸ Quæ suum cuique tribuit.

²⁹ Dictorum conventorumque constantiam & veritatem.

³⁰ Quæ re, opera, consilio alios juvat.

³¹ Quæ modum servat cum in aliis rebus, tum in opinione de sese.

³² Quæ pravis affectibus dominatur.

liberis, omnique patrimonio præstantior, ³³ gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse ³⁴ nefas, & impium judicandum est.

CAP. XXXIV.

ET quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, ¹ majores natu vereri, exque his ² deligere optimos, & ³ probatissimos, quorum consilio, atque auctoritate nitatur. Incuntis enim ætatis ⁴ inscitia, senum ⁵ constituenda, & regenda prudentia est. Maxime autem ⁶ hæc ætas à libidinibus arcenda est, exercendaque in labore, patientiaque & animi, & corporis, ut eorum & in bellicis, & civilibus officiis ⁷ vigeat industria. Atque etiam cum ⁸ relaxare animos, & dare se jucunditati volent, caveant ⁹ intemperantiam, meminerint verecundiæ: quod erit facilius, si ejusmodi quidem rebus ¹⁰ majores natu interesse velint. Senibus autem labores corporis minuendi, ¹¹ exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda vero opera, ut amicos, & juventutem, & maxime rempublicam consilio, & prudentia quamplurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectutis; quam ne ¹² languori se desidiique dedat. ¹³ Luxuria vero cum omni ætati turpis, tum senectuti foedissima est.

³³ Supra etiam ad filium dixit Cicero: *Ad te hereditas hujus gloria, & factorum imitatio pertinet.*

³⁴ Male in vulg. *vitium* cum nefas jungitur, quippe quod est infra nefas. Quare Gruterus & Grævius merito reponunt, *impium*.

¹ Hoc inprimis observarunt Lacedæmonii ex Lycurgi institutis: idemque summopere commendat Plato lib. IX. de Legibus.

² Solebant Romani adolescentes statim à die tyrocinii commendari viro insigni, quem imitarentur.

³ Eos, qui magnæ civium parti probantur: quod non temere fit, nisi virtute excellant.

⁴ Alii legunt, *inscientia*; sed apud optimos scriptores non differunt.

⁵ Quasi firmanda & stabilienda.

⁶ Ratio adolescentiæ laudabiliter traducendæ, quam etiam Lycurgus Lacedæmonii commendavit.

⁷ Ut patriæ & omnibus prodesse & possint, & velint.

⁸ Quos tanquam arcus intentos habuerunt.

⁹ Illam præcipue, quæ indulget voluptatibus perniciosiss & turpibus.

¹⁰ Quod ex instituto Lycurgi observabatur in Lacedæmoniorum republica, & faciendum præscribit Plato lib. II. de Legibus.

¹¹ *Arma senectutis sunt artes exercitationesque virtutis.* Cicero in Catone.

¹² Torpori & inertię.

¹³ Quædam superfluitas in omnibus & maxime venereis.

Sin autem ¹⁴ libidinum intemperantia accefferit, ¹⁵ duplex malum est, quod & ipsa senectus concipit dedecus, & facit adolescentium ¹⁶ impudentiorem intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, ¹⁷ intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem, & decus sustinere, servare leges, ¹⁸ jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet ¹⁹ æquo, & pari cum civibus jure vivere, ²⁰ neque submissum & abjectum, neque se effertentem: tum in republica ea velle, quæ tranquilla, & honesta sint. Talem enim & sentire bonum civem, & dicere solemus. Peregrini autem, & incolæ officium est, nihil præter suum negotium, agere, nihil de alieno anquirere, ²¹ minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quæretur, quid deceat, & quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendi servare, ²² constantiam.

CAP. XXXV.

Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, & dictis, in corporis denique motu, & statu cernitur; idque positum est in tribus rebus, ¹ formositate, ² ordine, ³ ornatu ad actionem apto, ⁴ difficilibus ad eloquendum,

¹⁴ Cato major ob senilem lasciviam male audivit.

¹⁵ Senex enim talis dupliciter peccat: primum re, deinde exemplo.

¹⁶ Ut ipsos adolescentes minus pudeat peccare.

¹⁷ Animadvertere, se esse personam publicam.

¹⁸ Non est leges ferre, sed jus suum cuique tribuere, jus dicere.

¹⁹ Nam potentiores & tenuiores conjuncti esse debent in republica gerenda.

²⁰ Qui imperare pariter, obedireque, cum opus sit, possit.

²¹ Non est peregrini, ut alienis se negotiis inferat, quæ nihil ad se pertinent; nec ita perferatur

leges & mores alienæ reipublicæ, ut illius arcana, quæ nolunt per-
vestigari, rimetur.

²² Animi stabilitatem, ne mutemus facile propositum vitæ & institutum.

¹ Est elegantia, quæ spectatur in gestu, habitu ac sermonibus familiaribus, quam Græci *συμμετρία* dixerunt. Formositas Ciceroni est dignitas corporis.

² Græci *σφαιρία* dixerunt, cui opposuerunt *ἀταξία*.

³ Quoniam non omnes actiones eundem ornatum requirunt.

⁴ Non *difficilis*, ut vulgo legitur, sed *difficilibus*, scilicet *rebus*, ob Latini sermonis inopiam.

sed satis erit intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut ⁵ probemur iis, quibus cum, & apud quos vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quæ formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, posuit in ⁶ promptu: quæ partes autem corporis, ad naturæ necessitatem datæ, adspæctum essent deformem habituræ, ac turpem, eas contexit, atque ⁷ abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum ⁸ verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, ⁹ qui sana mente sunt, remouent ab oculis. Ipsique necessitati dant operam, ut quam occultissime ¹⁰ pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque ¹¹ facere turpe non est, modo occulte, id dicere ¹² obscœnum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta ¹³ petulantia vacat, nec ¹⁴ orationis obscœnitas. Nec vero audiendi sunt ¹⁵ Cynici, aut si qui fuerint Stoici ¹⁶ pene Cynici, qui reprehendunt, & irrident, quod ea, quæ re turpia non sint, ¹⁷ nominibus & verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quæ turpia sunt, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est: sed dicitur non obscœne: liberis dare operam, re honestum est, ¹⁸ nomine obscœnum: pleraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos

⁵ Laudemur: quoniam nihil est agendum, quod eos offendar.

⁶ In aperto, ut ab omnibus ceruerentur.

⁷ In intimis occultavit.

⁸ Pudor, ut id viter & tēgat, quod turpe est duce natura.

⁹ Qui enim contrarium facit, ubi vestium usus est receptus, estimationem suam, quam omnes tueri debent, minuit, & se tanquam hominem levissimum, & tam perfrictæ frontis, ut omnem pudorem decoxerit, prostituit a comitum contentui exponit.

¹⁰ Opus naturæ occultissime faciunt.

¹¹ Quia naturale & necessarium.

¹² Turpe & contra hominis dignitatem & pudorem.

¹³ Petulans dicitur inverecundus, lascivus, libidinosus.

¹⁴ Scilicet, petulantia vacat.

¹⁵ Ignominie cognomen: quia obvios quosque admonendo allatrare verius, quam alloqui, soliti sunt; vel quod in propatulo cum conjugibus, canum more, coire ipsis mos fuit.

¹⁶ Fuerunt enim Stoici, qui Cynicorum rationem & vitam probarunt.

¹⁷ Variant vulgati Codices. Sed hæc est Ciceronis manus. Irrident, inquit, Cynici, eos, qui quæ re non sunt turpia, ducant verbis ac nominibus flagitiosa esse.

¹⁸ Cum ejus operæ nomen dicitur. Vid. Cicer. epistol. 22. lib. IX. Familiar.

autem

antem ¹⁹ naturam sequamur, & omne, quod abhorret ²⁰ oculorum, auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, ²¹ accubitio, vultus, oculi, manuum motus ²² teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda, ne quid ²³ effoeminatum, aut molle, & ne quid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus, oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis ²⁴ dissoluta. ²⁵ Scenicorum quidem mos tantam habet à ²⁶ vetere disciplina verecundiam, ut in scenam sine ²⁷ subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu venerit, ut corporis partes quadam aperiantur, aspiciantur non decore. ²⁸ Nostro quidem more cum parentibus ²⁹ puberes filii, cum foceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim natura ipsa magistra, & duce.

CAP. XXXVI.

CUM autem ¹ pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas: ² venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo & à forma remouetur omnis ³ viro non dignus ornatus: & huic simile vitium in gestu, motuque caveatur. Nam & ⁴ palæstrici motus sæpe sunt odiosiores: & ⁵ histrionum nonnulli ⁶ gestus inepti non ⁷ vacant offensione:

¹⁹ Quæ nobis insevit pudorem, & corpus ita finxit & formavit, ut honestatis summam videatur habuisse rationem.

²⁰ Quod in aliis exstat, *ab oculorum*, &c. minus Latine dicitur.

²¹ *Accubitio non accubatio* legunt meliores Codices cum Nonio, dicimusque *acubitum*, non *accubatam*.

²² Ne ita his in rebus nos geramus, ut aliis tædio simus, eorumque oculos offendamus.

²³ Ut in Sardanapalo, effoeminatum erit, quantum ad actionem: molle ad animum.

²⁴ Inepta & danda vitio.

²⁵ Ut pugiles & histriones.

²⁶ Ab antiqua institutione.

²⁷ Subligaculum erat indumentum ab umbilico ad genua, quo primum in Olympicis ludis athletæ & pugiles uti sunt, auctore Thucydide.

²⁸ Valerius lib. IV. cap. 1.

²⁹ Post XIV ætatis annum: im-puberes autem lavabantur.

¹ Ad justam, & quæ cum maiestate quadam conjuncta sit, pulchritudinem & apta proceritas corporis requiritur: quæ ubi deest, *venustus* quidem quis dici, *pulcher* proprie dici non potest.

² Sallustius *Munditia mulieribus, labor viris* convenit.

³ Omnis expolitio cutis & fucus, & calamistrum, quo mulieres utuntur.

⁴ In palæstris ducebantur, & brachia & totum corpus movere decore ad leges, numerosque.

⁵ Qui recitant comædias & tragœdias, & personas aliorum referunt.

⁶ Solebant Comædis Romæ dare operam, gestum pronuntiatio-nisque causâ.

⁷ Non probantur à spectatori-bus, tanquam molles & inepti.

& in ⁸ utroque genere, quæ sunt rectæ, & simplicia laudantur. Formæ autem dignitas ⁹ coloris bonitate tuenda est: color ¹⁰ exercitationibus corporis. Adhibenda est præterea ¹¹ munditia ¹² non odiosa, neque ¹³ exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem, & ¹⁴ inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda ¹⁵ vestitus: in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pompæ ¹⁶ ferculis similes esse videamur: aut in festinationibus suscipiamus ¹⁷ nimias celeritates: quæ cum sunt, anhelitus movetur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus à natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in ¹⁸ perturbationes, atque ¹⁹ exanimationes incidamus: & si attentos animos ad ²⁰ decoris conversationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt: alteri cogitationis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut ²¹ cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem præbeamus.

⁸ In palæstricis motibus & gestu histrionum.

⁹ Nativi, non fucati & medicamentis comparati. Hinc colorati dicebantur, qui prospera utebantur valetudine. Improbatur autem in viris color albus, laudi vero dicebatur fuscus, & quasi adustus sole.

¹⁰ Præcipue in campo Martio, & ruri venatu, ut superius ostendit Tullius.

¹¹ Ornatus quidam decorus.

¹² Quæ facit aliis fastidium.

¹³ Nimis affectata & accurata.

¹⁴ Ab homine alienam.

¹⁵ Maxima semper fuit hominibus liberis, nec ineptis, cura, ut quoties in publicum esset prodeundum, decenti essent habitu.

¹⁶ Fercula erant instrumenta lignea, quibus signa ante triumphantem vehi per pompam solebant. Tardissime autem pompæ

triumphalis fercula circumferebantur.

¹⁷ Hoc enim habebatur servile, Liberos homines modico magis par est gradu ire, servile esse, duco festinatim currere, Plautus.

¹⁸ Ne quid nimis nos perterrefaciat, & mentem nobis excutiat. Perturbationes per motus animi nimios, rationi non obtemperantes, desinit mox Cicero Cap. 38.

¹⁹ Pavoris comites. pavor autem sapientiam omnem ex animo expectorat.

²⁰ Editiones recentiores decori: sed decoris non solum visitur in olim excusis, verum & MSS. & non longe post nos: Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus.

²¹ Vir bonus abstinere non tantum à perpetrando, sed etiam à cogitando malo.

CAP. XXXVII.

ET quoniam magna vis orationis est, eademque duplex; altera contentionis, altera sermonis: ¹ contentio disceptionibus tribuatur ² iudiciorum, ³ concionum, ⁴ senatus: sermo in ⁵ circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur: persequatur etiam convivia. ⁶ Contentionis præcepta rhetorum sunt, ⁷ nulla sermonis. Quamquam haud scio, an possiat hæc quoque esse. Sed ⁸ discipulorum studiis inveniuntur magistri; ⁹ huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quæ verborum sententiarumque ¹⁰ præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut ¹¹ clara sit, ut ¹² suavis; utrumque omnino à natura petendum est: verum alterum ¹³ exercitatio augebit, alterum imitatio presse ¹⁴ loquentium, & leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos ¹⁵ exquisito iudicio putares uti litterarum; quamquam erant litterati: sed & ¹⁶ alii. Hi autem optime uti Lingua Latina putabuntur. Sonus erat dulcis: litteræ ¹⁷ neque expressæ, neque oppressæ, ne aut obscurum esset, aut pu-

¹ Est oratio acris ad confirmandum aut confutandum apta.

² In genere judiciali.

³ In genere demonstrativo.

⁴ In genere deliberativo

⁵ Corona hominum confabulationum de aliqua re honesta.

⁶ Præcipiunt rhetores, quomodo & quando debeamus uti contentione: sed non præcipiunt, quomodo utamur sermone

⁷ Vide tamen Aristotel. IV. Ethic. ad Nicom. cap. 6.

⁸ Eorum, qui dicendi artem præcipere cupiunt.

⁹ Quoniam esset res quasi infinita, persequi præcepta de sermone quotidiano.

¹⁰ Apud rhetores.

¹¹ Ut exaudiat, & satis intelligatur oratio.

¹² Quæ levet audiendi fastidium.

¹³ Magnam curam veteres habebant vocis, & in ea exercenda multum studii ponebant. Propter quam causam dabant operam phonasticis, seu magistris vocis.

¹⁴ Ita clare, ut omnes audiantur litteræ, sed tanta lenitate, ut nullius aures offendant

¹⁵ Videbantur accurate & optime iudicare de litteris & lingua Latina, cum ita loquerentur, & commendabantur suavitate vocis, cum non essent admodum eruditi.

¹⁶ Scilicet erant litterati, tamen non putabantur exquisito uti iudicio litterarum.

¹⁷ Hoc optime docet Quintilianus Instit. lib. 11. ut expressa sint verba, ut suis quæque litteræ sonis enunciuntur: quarundam enim vel exilitate, vel pinguedine nimia laboramus: quasdam velut acriores parum effluamus, & aliis non dissimilibus, sed quasi hebetioribus permittamus.

ridum. Sine contentione vox ¹⁸ nec languens, nec canora. ¹⁹ Ueberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. ²⁰ Sale vero & facetiis Cæsar, Catuli patris ²¹ frater, vicit omnes: ut in ipso illo ²² forensi genere dicendi, contentiones aliorum ²³ sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo ²⁴ Socratici maxime excellunt, ²⁵ lenis, ²⁶ minimeque pertinax: insit in eo ²⁷ lepos. Nec vero tamquam in ²⁸ possessionem suam venerit, ²⁹ excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, ³⁰ vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. In primisque provideat, ne ³¹ sermo virium aliquod indicet inesse moribus: quod maxime tum solet evenire, cum ³² studiosè de ³³ absentibus, ³⁴ detrahendi causa, ³⁵ aut per ridiculum, aut severe, maledice, contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones, ³⁶ aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis,

¹⁸ Nec torpens, nec tinnula. Studendum summopere, ne oratio fiat deformè canticum, neve frangatur in effeminatam & scenicam pronunciationem.

¹⁹ Crassi, qui suo tempore summus orator fuit, oratio copiosior quidem erat oratione Catulorum: sed de illis non minor erat opinio, quod bene uterentur lingua Latina.

²⁰ Facetiis & joco.

²¹ Fratres apud Romanos dicti fuerunt non modo, qui iisdem parentibus, sed & qui fratribus, & qui fratre ac sorore nati erant.

²² Judiciali & causis, quæ in foro agebantur.

²³ Oratione sua, sine contentione: quæ multum salis & leporis habebat; eratque tanquam sermo quotidianus, hoc adeo placebat populo.

²⁴ Academici veteres, qui à Socrate originem habuerunt, in disputationibus maxima verecundia utebantur, ut ex Xenophonte liquet.

²⁵ Suavis: intentior vox est rusticitatis argumentum.

²⁶ Concedat aliis, quod est concedendum.

²⁷ Festivitas quædam & suavitas cum gratia.

²⁸ Proverbium sapit.

²⁹ Vitium eorum, qui semper loqui in omnibus congressibus, nec alios audire volunt.

³⁰ Verior hæc est lectio, cujus loco in vulgatis legitur: *Vicissitudine nonnunquam utendum putet.*

³¹ Nihil enim certius illo Solonis dicto apud Laërtium: ὁ λόγος ἑδὼλον τῶν ἑσθῶν. Oratio est simulationis operum.

³² Dedita opera.

³³ Nam inter præsentis linguæ mutuo meru continentur, ut ait Tacitus, & Terentius: *Qui, quæ voluerit, dixerit, ea, quæ non voluerit, audiet.* Huc pertinet tritum illud, de absentibus & mortuis nil nisi bene loquendum esse.

³⁴ Ad imminuendam alterius existimationem & gratiam.

³⁵ Sive joco, sive serio

³⁶ De quibus rebus sermo sit instituendus, docet.

atque

atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si 37 aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio : sed 38 utcumque aderunt res. Neque enim omnes iisdem de rebus, 39 nec omni tempore, 40 nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat, &, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit 41 desinendi modus.

CAP. XXXVIII.

Sed 1 quomodo in omni vita rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios, rationi non obtemperantes : sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut 2 ira existat, 3 aut cupiditas aliqua, aut 4 pigritia, aut 5 ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, & 6 vereri, & 7 diligere videamur. 8 Objurgationes etiam nonnunquam incidunt 9 necessariae in quibus utendum est fortasse, & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, 10 ut ne ea facere videamur irati, sed, 11 ut ad urendum, & secandum, sic & ad hoc genus castigandi 12 raro, 13 invitique veniamus, nec unquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina : sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate po-

37 Minus caute.

38 Qualescunque erunt res, de quibus loquimur, videndum est, ne modum excedamus.

39 Nam alias aliter affecti sumus.

40 Alii magis, alii minus.

41 Quod qui non faciunt, molestissimi sunt, & odio enecant, quibuscum sunt.

1 Mutarunt hic vulgo contra verum codicum fidem, *quomodo in quoniam*, eo quod *quomodo* in *ægoria* orationis insolentior videretur.

2 Eminat, appareat, animadvertatur. Excandescere in sermone probrosum est, & virum sapientem maxime dedecet.

3 Prava & injusta.

4 Fuga honesti & necessarii laboris.

5 Timidus & degener animus, honesta pericula reformidans.

6 Ne superbi & impudentes.

7 Ne barbari & inhumani videamur. Quare vitanda est nimia familiaritas, quæ parit contemptum.

8 *Ne amicum castigare ob meritam noxam, immane est facinus, verum in ætate necessarium.* Plautus.

9 Ob hominum injuriam & petulantiam.

10 Cicero Stoicorum sententiæ subscribit, qui contra Peripateticos sine ira castigandos esse improbos, docent.

11 Quemadmodum chirurgi inviti quodammodo secant & urunt vulnus, ut qui patitur, sanetur ; non studio secandi aut urendi ; sic amicum castigare debemus, non studio castigandi, sed corrigendi reducendique ad officium.

12 Si licebit. nam crebro peccantes crebro etiam puniendi.

13 Nobis enim ipsis, & aliis molesti sumus.

test. ¹⁴ Magna autem parte clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut & ¹⁵ severitas adhibeatur, & ¹⁶ contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbioris habet objurgatio, significandum est, ipsius causa, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum ¹⁷ inimicissimis fiunt, etiam si ¹⁸ nobis indigna audiamus, tamen ¹⁹ gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt, probari. ²⁰ Deforme etiam est de se ipso ²¹ prædicare, falsa præsertim, & cum irrisione audientiam imitari ²² militem gloriosum.

CAP. XXXIX.

ET quoniam ¹ omnia persequimur, (² volumus quidem certe) dicendum est etiam, qualem hominis honorati, & principis domum placeat esse. Cujus finis est usus, ad quem accommodanda est ædificandi descriptio: & tamen adhibenda ³ dignitatis, commoditatique diligentia. ⁴ Cn. Octavio, qui primus ex illa familia ⁵ consul factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificasset in ⁶ Palatio, & plenam dignitatis domum: quæ cum vulgo viseretur, ⁷ suffragata domino, ⁸ novo

¹⁴ Alii: *magna ex parte*. Sed Grævius præfert ellipsin particulæ *ex*.

¹⁵ Contra Horatius: *Ridentem dicere verum, quid vetat?*

¹⁶ Convitia indigna homine ingenuo. nam qui quid gessit, quod minus deceat, si reprehendatur, non ægre ferre debet.

¹⁷ Qui nos capitali odio persequuntur.

¹⁸ Quamvis in nos contumeliosi fuerint, & convitia indigna effuderint.

¹⁹ Constantiam: ut non moveamur ad affectum. In quo maximo nobis adjumento sunt litterarum studia.

²⁰ Turpe & plenum ludibrii.

²¹ Palam dicere & jactare sese in ipso quotidiano sermone.

²² Thrasionem Terentianum &

Pyrgopolinicum Plautinum.

¹ Quæ ad officiorum rationem pertinent.

² Arrogantiam vitat; in quam incidit, qui proficitur, se nihil omittere

³ Quoniam decet principem virum & magnificum, habere domum magnificam & plenam dignitatis.

⁴ De Perseo Rege Macedoniæ triumphavit post præturam, sed navali triumpho.

⁵ A. U. C. DXXCIIIX. cum Torquato.

⁶ Dictum à Palanto, urbe Arcadiæ, unde Evander venit. Erat urbis pars celeberrima, ubi Candiati domos conducebant.

⁷ Fuisse auxilio, & tulisse suffragia ad consulatum consequendum.

⁸ Cujus majores non fuerant in magistratu.

homini,

homini, ad consulatum putabatur. Hanc ⁹ Scaurus demolitus, ¹⁰ accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus intulit: hic ¹¹ summi, & clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, ¹² non repulsam solum retulit, sed ¹³ ignominiam, & ¹⁴ calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota querenda: nec ¹⁵ domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et, ¹⁶ ut in cæteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam & ¹⁷ hospites multi recipiendi, & ¹⁸ admit-tenda hominum ¹⁹ cujusque modi multitudo, adhibenda est cura ²⁰ laxitatis. ²¹ Aliter ampla domus dedecori domino sæpe fit, si est in ea ²² solitudo, & maxime, si aliquando alio domino solita est ²³ frequentari. Odiosum est enim, cum à prætereuntibus dicitur: ²⁴ *O domus antiqua, heu, quam dispari dominare domino!* quod quidem, his temporibus, ²⁵ in multis licet dicere. Cavendum est etiam, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu, & magnificentia pro-deas. Quo in genere ²⁶ multum mali etiam in ²⁷ exem-

⁹ Cujus domus in palatio quoque fuit. De ejus magnificentia vide Plinium lib. XXXVI. cap. 15.

¹⁰ Ædes suas, domum Octavii demoliendo, majores effecit.

¹¹ M. Scauri principis senatus filius vitricum habuit Sullam.

¹² In petitione consulatus: atque etiam de ambitu damnatus est.

¹³ Nam L. Sullæ in Sicilia quæstor, repetundarum damnatus est.

¹⁴ Qui suapte sponte exulavit.

¹⁵ Hoc est, quod Seneca dixit: *habita non amane, sed salubriter. nec dominum esse velis notum à domo, sed domum à domino.*

¹⁶ Quemadmodum in omnibus aliis rebus, quid nobis agendum sit, considerare debemus, non solum propter nos, verum etiam propter alios

¹⁷ Amici externi.

¹⁸ Ut tunc erant clientes: Et varia hominum genera domos principum ingrediuntur.

¹⁹ Alii legunt: *cujusque generis.* Sed *cujusque modi* præferunt scripti libri & Nonius, eodemque alibi utitur Cicero.

²⁰ Amplitudinis. medium itaque tenere debeat.

²¹ Id est, *alioqui.* Ut in Lælio: *Aliter amicitia stabiles permanere non possunt.*

²² Si adeo ampla est, ut non tota possit habitari.

²³ Coli familiæ frequentia, clientumque concursus.

²⁴ Ex vetere poeta. Est autem, *o domus, senarii firis: integer vero senarius id quod sequitur: antiqua, heu, quam domino dominaris dispari.* Licet verba sint transposita. Sensus est: *O domus antiqua, quæ olim habuisti dominum honoratum & clarum virum, & quæ dicebaris domus illius, aut illius viri, scilicet Pompejani: heu, quam disparis & dissimilis domini domus diceris.* Nonnulli malunt, *o domus Anci.* Sed id reliqui non probant.

²⁵ In multis Casarianis, Pompejanas ædes, nullo alio quam victoriæ jure habitantibus.

²⁶ *Multas ædificare domos, & pascere multos. Est ad pauperiem semita certa quidem.*

²⁷ Semper enim principes imitatur populus.

plō est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut ²⁸ L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi ²⁹ villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad usum, cultumque vitæ referenda est. Sed hæc hætenus. In omni autem actione suscipienda, tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda æcommo-
datus: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura, & opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem ³⁰ speciem, & dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium ³¹ præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

CAP. XL.

Deinceps de ordine rerum, & temporum opportunitate dicendum est. Hæc autem scientia ¹ continetur ea, quam Græci ² *ἐνταξία* nominant, non hæc, quam interpretamur modestiam: quo in verbo modus inest. sed illa est *ἐνταξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur à Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ agentur, aut dicuntur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem ³ vis ordinis, & collocationis fore. Nam & ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis & accommodatis locis: locum autem ⁴ actionis, ⁵ opportunitatem temporis esse dicunt. tem-

²⁸ Tubero Stoicus Luculum rogatum Xerxen appellavit propter villam in sinu Bajano, & aquam marinam immixtam effosso monte.

²⁹ De Luculli hortis sumtuosissimis vide Plutarchum in ejus vita.

³⁰ Species & dignitas est externa pompa, splendor & ornatus, qui in cultu & alio paratu in oculos hominum incurrit. Hinc personæ senatoriæ dicuntur *speciosæ* ab illa specie tunicæ laticlavæ, quæ hominum oculos, cum in publico versarentur ferunt.

³¹ Nam est veluti causa efficiens eorum, quæ sequuntur.

¹ Alii legunt, *continet eam*: sed nostra lectio melior.

² *Ενταξία* significat disciplinam quandam & verecundiam manendi in suo ordine & loco, sic ut nec adspiremus altius, quam decet, nec evagemus latius: deinde quandam elegantiam, prudentiamque, omnia ordine & tempestive faciendi.

³ Natura & proprietates.

⁴ Operationis.

⁵ Hinc in loco sæpe est tempestive.

pus

pus autem actionis opportunum, Grace *καιρὸς*, Latine appellatur occasio. ⁶ Sic fit, ut modestia hæc, quam interpretamur ita, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ ⁷ definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de ⁸ moderatione, & temperantia, & ⁹ earum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus ¹⁰ jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum ¹¹ approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint ¹² apta inter se, & convenientia. turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa. ¹³ convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum ¹⁴ haberet collegam in Prætura Sophoclem poetam, hique ¹⁵ de communi officio convenissent, & calu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles; O puerum pulchrum, Pericle? *At enim Prætorum, Sophocle, decet, non solum* ¹⁶ *manus, sed etiam* ¹⁷ *oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles, si in ¹⁸ athletarum probatione dixisset, iusta ¹⁹ reprehensione caruisset. Tanta vis est ²⁰ & loci, & temporis: ut, si quis, cum causam sit acturus, in itinere, aut in ²¹ ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at, hoc idem si in ²² convivio faciat, ²³ in-

⁶ Ex horum verborum definitione hoc sequitur.

⁷ Quia rationem ostendit, qua quidque faciendum sit. Itaque prudentiæ nomine virtutes omnes Socrates intellexit.

⁸ Moderatio est hoc loco, quam paulo ante modestiam dixit.

⁹ Hæc lectio præferenda est alteri, quæ habet, *aliis similibus.*

¹⁰ Jamdiu melius est, quam *jamdudum*, quod in aliis legitur: quia continuatio temporis & actionis manentis huic loco bene convenit.

¹¹ Laudationem & commendationem.

¹² Connexa, coherencia, colligata.

¹³ Vulgati habent, *convivio dignum*, quod friget præ illo.

¹⁴ Hoc factum est bello Samio: quod Periclis ductu & auspiciis Athenienses gesserunt anno quarto Olympiadis XXXIV.

¹⁵ Ut jura redderent.

¹⁶ A pecuniæ lucro.

¹⁷ A libidinoso aspectu.

¹⁸ Nudis enim corporibus athlete certabant, ut si viderentur robusti, à prætoribus probarentur.

¹⁹ Nam oratio actioni fuisset consentanea.

²⁰ Ut nec omnia, nec passim, nec ab omnibus.

²¹ Quod cum facerent philosophi fere semper & non suo loco, irridebantur ab aliis.

²² Unde lex illa, *ἢ πίνει, ἢ ἀπίνει*, aut bibe, aut abi-

²³ Rusticus.

E 6

humanus.

humanus videatur, ²⁴ inscitia temporis. Sed ea, quæ multum ²⁵ ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem, & præcepta desiderant: quæ autem parva videntur esse delicta, neque à ²⁶ multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id à ²⁷ sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne ²⁸ forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major, & melior actionum, quam sonorum, concentus est.

CAP. XLI.

ITaque, ut ¹ in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres, ac diligentes ² esse volumus, animadversoresque vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum ³ obtutu, ⁴ superciliorum aut remissione, aut contractione, ex mœstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex cæteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio, naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ⁵ ex aliis judicare: ut, si quid ⁶ dedecet in aliis, vitemus & ipsi. Fit enim nescio quo modo, ut ⁷ magis in aliis cernamus, quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, ⁸ quorum vitia imitantur, emendandi causa, ma-

²⁴ Ita elegantissime vertit Cice.
²⁵ quam Græci dicunt, *ἀναγκίων*.

²⁶ Ab his moribus, quos homo bene institutus habere debet.

²⁷ Imperita multitudine.

²⁸ Perito in musicis.

²⁸ Ut sit *æqualitas ac tenor vite per omnia consonans sibi*. Seneca Ep. 31.

¹ Aptissima comparatio. nam vita hominum harmonia est.

² Quidam interserunt, *judices*, non attendentes, *acres & diligentes* sine substantivo etiam alibi à Cicerone poni.

³ Nam oculi sunt in amore duces.

⁴ Est enim in superciliis pars animi. negamus, annuimus. Hæc maxime indicant factum. Vide Plinium lib. XI. Histor. Natur. cap.

³⁷ *Ira contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis, ostenditur superciliis*. Quintil. XI. 3.

⁵ Ad hoc alienorum morum speculum tanto diligentius nostros explorare ac emendare debemus, quanto cæciores in re nostra iudices sumus propter *ἐκλαστικόν*, affectuumque nebulam. *Felix, quem faciunt aliena pericula edutum*.

⁶ Sic etiam Terentius in Adelphis Act. III. Scen. 4. & Horat. lib. 1. Sat. 4.

⁷ *Aliena vitia in oculis habemus, nostra à tergo sunt*. Seneca.

⁸ Magistri, cum discipulos reprehendere volunt, eos imitantur; ut discipuli videndo cognoscant, quam dedecet id, in quo reprehenduntur.

gistri.

gistrum. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferent, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, & quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. major enim pars eo fere deferri solet, quo ⁹ à natura ipsa deducitur. ¹⁰ In quibus videndum est, non modo, quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa quid quisque sentiat. Ut enim ¹¹ pictores, & ii, qui ¹² signa fabricantur, ¹³ & vero etiam poëtæ, suum quisque opus à vulgo considerari vult: ut, si quid reprehensum sit à pluribus, id corrigatur: hique & secum, & cum aliis, quid in eo peccatum sit, ¹⁴ exquirunt. ¹⁵ sic aliorum iudicio permulta nobis & facienda & non-facienda, & mutanda & corrigenda sunt. Quæ vero ¹⁶ more aguntur, institutisque civilibus, de his nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa ¹⁷ præcepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus ¹⁸ contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitrentur licere. ¹⁹ Magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam assequebantur. ²⁰ Cynicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, ²¹ sicut aliquo ²² honore, aut imperio affectos, observare,

⁹ A recta ratione.

¹⁰ Saluberrimum est hoc præceptum Ciceronis. Nam prout quisque affectus est, ita varie de rebus iudicat.

¹¹ Maxime Apelles.

¹² Sculptores & statuarii.

¹³ Et vero affirmantis est, ut sæpe Cicero. Inepte in aliis, & veri poëta legitur.

¹⁴ Diligenter perscrutantur.

¹⁵ Modo iis probari velimus, & quid alii de nobis existiment, non contemnamus.

¹⁶ Vide Cornelium Nepotem in procemio, ubi offendit, non eadem omnibus honesta esse atque turpia, sed omnia majorum institutis iudicari.

¹⁷ Quæ ab omnibus observari

debent: ergo de his non opus est præcipere.

¹⁸ Quoniam Socrates novam Athenis religionem introducebat, contra mores & instituta civitatis: & Aristippus voluptari omnia tribuebat, & quæ sui philosophiam habere cepit, & ejus domum meretrices frequentabant.

¹⁹ Virtutibus excellentibus, eruditione eximia.

²⁰ Qui omnia volebant fieri ad libidinem & appetitum, nullamque verecundiæ habebant rationem.

²¹ Sententia est, non secus honorandos esse Philosophos, aliosque privatos bene merentes de republica, atque eos, qui constituti sunt in honore vel imperio.

²² Magistratu civili aut militari.

& colere debemus: ²³ tribuere etiam multum senectuti: ²⁴ cedere iis, qui magistratum habebunt: ²⁵ habere delectum civis, & peregrini: in ipsoque peregrino, ²⁶ privatimne an publice venerit: ad summam (ne agam de singulis) communem totius generis hominum conciliationem & consociationem colere, tueri, servare debemus.

CAP. XLII.

JAm de artificibus, & quæstibus, qui ¹ liberales habendi, qui ² sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt, ut ³ portitorum, & ⁴ scæneratorum. Illiberales autem, & sordidi quæstus ⁵ mercenariorum omnium, quorum opera, non quorum artes emuntur. Est enim illis ipsa merces ⁶ auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui ⁷ mercantur à mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiunt, nisi admotum mentiantur. Nec vero quidquam est turpius ⁸ vanitate: ⁹ opificesque omnes in sordida arte versantur. Nec vero quidquam ¹⁰ ingenuum potest habere officina. Minimeque artes probanda, quæ ministræ sunt voluptatum; ¹¹ ceterarii, ¹² lanii, coqui, ¹³ factores, ¹⁴ piscatores, ut ait ¹⁵ Terentius. Adde huc, si placet, ¹⁶ unguentarios, ¹⁷ saltatores,

²³ Propter usum rerum, ætate partum: & quod junioribus parentum loco sint.

²⁴ Et propter potestatem, & propter publicam auctoritatem.

²⁵ Erga cives officiosi, peregrinos honore afficere debemus.

²⁶ Nam, si legatus, major ei tribuendus est honor.

¹ Digni homine libero & ingenuo.

² Serviles, in quibus comparandis necesse est, ut manus sordeant.

³ Quorum opera publicani utuntur in exigendis vectigalibus & portoriis.

⁴ Qui pecuniam sub quæstu immodico aliis elocant.

⁵ Ut bajuli, cæterique, qui corporis operam locant.

⁶ Quoddam privilegium & auctoritas servi: illa enim merces effecit, ut majoris sit auctoritatis, quam servus; licet uterque serviat: tamen ille conductus mercede ma-

gis auctoratus videtur. Non enim tenetur ad operam suam præstare, nisi detur merces: servi autem in potestate Dominorum sunt. Sed hæc moribus Romanis, non hodiernis.

⁷ Institores, qui ab agricolis & mercatoribus emunt, quod statim carius vendunt, nihil lucrantes, nisi mentiantur, se magno precio emisse.

⁸ Mendacio.

⁹ Ut fabri, sutores & similes.

¹⁰ Ingenuo liberoque homine dignum.

¹¹ Qui vendunt pisces magnos, & bolonas exercent.

¹² Qui carnes vendunt.

¹³ Qui insitæ & farcimina faciunt.

¹⁴ Qui recentes pisces vendunt.

¹⁵ In Eunuchæ act. 2. scena 2.

¹⁶ Qui vendunt unguenta ad delicias & luxum.

¹⁷ Histriones, qui saltando fabulam in theatro exhibent.

¹⁸ totum.

¹⁸ totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, & architectura, ut ¹⁹ doctrina rerum honestarum: hæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si ²⁰ tenuis est, sordida putanda est: sin magna & copiosa, multa undique apporans, multisque ²¹ sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quaestu, vel ²² contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros, possessionesque ²³ contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, ²⁴ nihil homine, nihil libero dignius. De qua, quoniam in Catone Majore satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

CAP. XLIII.

Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio, & comparatio; ¹ de duobus honestis, utrum honestius: qui locus à ² Panætio est prætermisus. Nam cum omnis honestas manet à partibus quatuor, quarum ³ una sit cognitionis, ⁴ altera communitatis, ⁵ tertia magnanimitatis, ⁶ quarta moderationis: hæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur necesse est. Placet igitur, ⁷ aptiora esse naturæ ea officia, quæ

¹⁸ Qui non oblectandi, sed lucrari causa sit.

¹⁹ Munus docendi honestas artes.

²⁰ Paucarum mercium.

²¹ Vendens sine mendacio, ut non decipiantur emtores. Licet hoc adeo familiare sit mercatoribus, ut congenitum videatur, & sine eo sacra eorum constare vix videantur.

²² Quæ aliquando finem cupiditatis imponit, & quaestu jam parto contenta vivit.

²³ Iverit ad agros emendos colendosque, ut domesticos alere possit.

²⁴ Vulgo: *nihil libero homine dignius*. Sed præstat scriptorum librorum lectio: *nihil homine, nihil*

libero dignius. hominem enim fere appellat eum, qui sapientiæ præceptis sit imbutus: liberum, qui servus non sit.

¹ Si scilicet incident præstanda in idem tempus, cum utroque defungi non liceat: tam deliberatur utrum alteri sit præferendum.

² Non mirum. Stoicis enim placebat peccata esse paria, ut notum est, & nullum esse medium inter virtutem & vitium.

³ Prudentia.

⁴ Justitia.

⁵ Fortitudo.

⁶ Temperantia.

⁷ Magis convenire & utiliora esse humanæ naturæ.

§ ex

2

⁸ ex communitate, quam ea, quæ ⁹ ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod si contingerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, ¹⁰ quamvis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo orio secum ipse consideret, & contempletur; tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat è vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam *σοφία* Græci vocant: prudentiam enim, quam Græci *φρόνησις*, ¹¹ aliam quandam intelligimus, quæ est rerum expetendarum, fugiendarumque scientia. Illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est ¹² divinarum, atque ¹³ humanarum scientia: in qua continetur deorum, & hominum communitas, & societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut certe; necesse est, quod à ¹⁴ communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio, contemplatioque naturæ ¹⁵ manca quodam modo, atque inchoata sit, ¹⁶ si nulla actio rerum consequatur. Ea vero actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo hæc cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit, & iudicat. Quis est enim tam cupidus in perspicenda, cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti, contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit oblatum periculum, discrimenque patriæ, cui subvenire, opitularique possit, non illa omnia relinquat, atque abiciat, etiam si ¹⁷ dinumerare

⁸ Quæ faciant ad societatem humanam tuendam.

⁹ Quæ versantur in inquirendo vero.

¹⁰ Quamvis ex meditatione ipsa & consideratione rerum divinarum maximam capiat voluptatem, majorem tamen capiet, si habuerit socium, quo cum ea communicet, quæ meditando invenit.

¹¹ In vulgatis quibusdam additur, dicunt: sed quoniam in MSS. deest, *ἀπὸ τοῦ* ex priori versu repetendum erit *vocant*.

¹² Per res divinas intelligit naturales & illarum causas, ad mentem gentilium philosophorum, qui statuebant, aut mundum esse Deum, aut Dei partem.

¹³ Quæ complectitur doctrinam societatis humanæ tuendæ.

¹⁴ Homo ad duas res natus est, ad contemplandum & agendum. Officium maximum implet, si utrumque agit. Præstat tamen actio, quam contemplatio, cum illa pro communi hominum societate & utilitate suscipitur, quia vitæ humanæ plus prodest, quam rerum absconditarum scientia.

¹⁵ Hoc est, imperfecta, non solum propter hanc, quam adfert rationem, *si nulla actio rerum consequatur*, si nihil agat in vita, nec profit hominibus; sed & quia illarum obscuritas est magna, & cognitio tenuis.

¹⁶ Virtus enim in actione consistit.

¹⁷ Ut Eudoxus Cnidus, Geometra & Astrologus præstantissimus.

se stellas, aut ¹⁸ metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque ¹⁹ hoc idem in parentis, inimici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studijs, officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ: quæ pertinet ad hominum ²⁰ charitatem: qua nihil homini debet esse ²¹ antiquius.

CAP. XLIV.

ATque illi, ¹ quorum studia, vitæque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus, & commodis non recesserunt. Nam & erudierunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent: ut ² Thebanum Epaminondam ³ Lysias Pythagoras, Syracusium Dionem ⁴ Plato, ⁵ multi-que multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, si modo aliquid attulimus, à ⁶ doctoribus, atque doctrina instructi ad eam, & ornati accessimus. Neque solum vivi, atque præsentis studiosos discendi erudiunt, atque docent: sed hoc idem etiam post mortem ⁷ monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus prætermisus est ab ⁸ iis, qui ⁹ ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicæ pertineret, ut ¹⁰ otium suum ad nostrum ¹¹ negotium contulisse videntur. Ita illi ipsi doctrinæ studiis & sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam prudentiam, intelligentiamque porissimum conferunt. Ob eamque causam

¹⁸ Ut Archimedes, qui in communi periculo suis pulveribus fuit intentus.

¹⁹ Ut scilicet relinquat contemplationem, & adsit periclitanti parenti aut amico, &c.

²⁰ Sic ex MSS. rescriptis Grævius, cum in vulgatis exstet: utilitatem.

²¹ Carius & jucundius.

¹ Præstantissimi philosophi.

² Vide Cornelium Nepotem in vita Epaminondæ.

³ Vulgo male, *Lysias*. Nam Lysias Rhetor nihil ad hunc locum: Lysias Tarentinus Pythagoræ auditor, Thebas confugit, & Epaminondæ ibi præceptor factus est.

⁴ Plato in Siciliam navigans suis doctrinis Dionem adjunxit, qui tum juvenis omnes Platonis discipulos ingenio & industria superavit.

⁵ Ut Periclem Anaxagoras, Alcibiadem Socrates, Africanum Patetius, &c.

⁶ Hinc in Oratore ait: *Ego autem & me sæpe nova videri dicere intelligo, cum per vetera dicam, sed inaudita plerisque, & fateor me oratorem, si modo sum, aut quicumque sum, non ex Rhetorum officinis, sed ex Academia spatii extitisse.*

⁷ Libris & præceptis ad bene beatæque vivendum scriptis.

⁸ Huc pertinent in primis Platonis & Aristotelis scripta.

⁹ Ad optimum modum & gubernationem reipublicæ.

¹⁰ Contemplationem & cognitionem rerum in otio.

¹¹ Nos docendo, negotia publica gerere.

¹² eloqui

¹² eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apum examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, ¹³ natura congregati, adhibent ¹⁴ agendi ¹⁵ cogitandique solertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, ¹⁶ attingat rerum cognitionem, ¹⁷ solivaga cognitio, & ¹⁸ jejuna videatur: itemque magnitudo animi, ¹⁹ remota communitate, conjunctioneque humana, feritas sit quædam, & immanitas. Ita fit, ut ²⁰ vincat cognitionis studium consociatio hominum, atque communitas. Nec verum est, quod dicitur à ²¹ quibusdam propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura ²² desideraret, consequi sine aliis, atque efficere non possemus, ²³ idcirco initam esse cum hominibus communitatem, & societatem: quod si omnia nobis, quæ ad victum, cultumque pertinent, quasi ²⁴ virgula divina, ut ajunt, ²⁵ suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione, & scientia collocaret. Non est ita. Nam & solitudinem fugeret, & ²⁶ socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. ²⁷ Ergo omne officium quod ad conjunctionem hominum, & ad sociera-

¹² Eloquentia copiosa, qua alios defendamus, vel egregiis cogitationibus præstat.

¹³ Hæc est Aristotelis doctrina, quam opposuit Platonica, statuenti, necessitatem condidisse civitates. Vide infra.

¹⁴ Ut cogitatio sine actione inanis est, sic actio, quæ cogitatione careat, ad temeritatem plerumque delabitur.

¹⁵ Quam præferunt Codices nonnulli, *congregandi solertiam*, locum hic non habent.

¹⁶ Nisi studium societatis cum rerum cognitione jungatur.

¹⁷ Solitaria.

¹⁸ Parum utilis generi humano.

¹⁹ Nisi fortitudo pugnet præ æquitate & utilitate communi.

²⁰ Superet præstabiliorque sit.

²¹ Maxime à Platone.

²² Requiritur ad vitam degendam.

²³ Vulgo legitur: *idcirco istam esse*, &c. quod satis elegans & venustum cenet Grævius, mutat tamen ex MSS. & primis editionibus.

²⁴ Citra nostram operam, quæ non expectimus. Satyram hac inscriptione Varro composuit.

²⁵ Ad pedes, in promptu essent, suppetere.

²⁶ Participem studii sui, & quocum suas contemplationes communicare posset.

²⁷ Duobus propositis honestis, concludit, utrum honestius: præfertque officia justitiæ officiis contemplationis & scientiæ.

tem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione, & scientia continetur.

CAP. XLV.

Illud ¹ forsitan quærendum sit, num hæc ² communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi, modestiæque semper anteponenda. Non placet. sunt enim quædam ³ ita ⁴ fœda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandæ quidem patriæ causa sapiens facturus sit. Ea ⁵ Posidonius collegit permulta, sed ita tetra quædam, ita obscœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet ⁶ reipubl. causa, ne respublica quidem pro se suscipi volet. ⁷ Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicæ, quidquam illorum facere ⁸ sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis, id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem, prudentiamque sequitur considerata actio. Ita sit, ut, ⁹ agere considerate, pluri sit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hætenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid ¹⁰ cuique præster, intelligi possit: ut prima diis immortalibus; secunda patriæ; tertia parentibus; deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter

¹ Platonis rempublicam notat, quæ laxior est multo, quam deceat.

² Iustitia, quæ est ad communem hominum societatem tuendam.

³ Nonnulli habent, *quædam partim ita*. alii melius omittunt *partim*, quod non semper geminatur.

⁴ Crudelia, turpia, flagitio ac scelere plena. ut si proponeretur alicui, ut cum matre coiret, aut patrem interficeret, aliter patria excinderetur, &c. nullo pacto cum matre concumbendum est, etiam si patria ruitura esset.

⁵ Fuit Panætii discipulus, & locum de repugnantia utilis & honesti à Præceptore prætermisum tractavit, teste infra Cicerone lib. III. c. 2.

⁶ Alii interferunt *quisquam*, alii

quis. Sed has voculas inculcarunt, qui non attendunt, sæpissime Ciceronem eas omittere.

⁷ Ita feliciter Grævius restituit, pro eo, quod in omnibus editionibus antea erat: *Sed & hæc commodius, &c.* sensus est: Tanto melius se res habet, ut non egeat disputatione, num officia iustitiæ sint temperantiæ officiis præferenda, quia nunquam poterit accidere, ut reip. causa quicquam flagitiosum suscipiat sapiens.

⁸ Quasi dicar, in puerilem ætatem, aut muliebrem sexum fortassis injuriæ istæ caderent.

⁹ Sed utrumque si jungatur, perfectum hominem reddit.

¹⁰ Antecellat aliis,

disputatis

disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit : sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus à Panætio est, ut supra dixi, prætermisus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM.
LIBER II.

C A P. I.

Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ¹ ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. ² Sequitur, ut hæc officiorum genera ³ persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, ⁴ facultatem, ad opes, ad ⁵ copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile : tum, ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de ⁶ instituto, ac de ⁷ iudicio meo dixerō. Quamquam enim libri nostri ⁸ complures non modo ad ⁹ le-

¹ A prudentia, à iustitia, cui conjuncta beneficentia, à fortitudine, à temperantia.

² Superest, remanet.

³ Ut disputem de utili.

⁴ Potentiam & possibilitatem.

⁵ Rerum affluentias.

⁶ Quod me ad Philosophiam latinis litteris illustrandam con-

tulerim.

⁷ Quod hæc mihi studia, cum illæ, republ. oppressa, corticissint litteræ forenses ac senatoriæ, colenda maxime judicaverim.

⁸ Ut Hortensium, Brutum, Varonem & alios.

⁹ Scripta ab aliis.

gendi,

gendi, sed etiam ad ¹⁰ scribendi studium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibusdam ¹¹ bonis viris philosophiæ nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum me operæ, & temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica pereos ¹² regebatur, quibus ¹³ se ipsa commiserat, omnes meas ¹⁴ curas, cogitationesque in eam conferebam: cum autem ¹⁵ dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam ¹⁶ consilio, aut ¹⁷ auctoritati locus, ¹⁸ socios denique tuendæ reipubl. summos viros amissem; nec me angoribus ¹⁹ dedidi, quibus essem ²⁰ confectus, nisi iis restitissem; nec rursus ²¹ indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica stettisset, ²² quo cœperat, statu, nec in homines non tam commutandarum, quam ²³ evertendarum rerum cupidos incidisset. Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in ²⁴ agendo plus, ²⁵ quam in scribendo, operæ poneremus: deinde, ipsis scriptis non ea, quæ ²⁶ nunc, sed ²⁷ actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Cum autem respublica in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, ²⁸ nulla esset omnino; illæ scilicet litteræ contiguerunt, ²⁹ forenses, & ³⁰ senatoriæ. Nihil autem

¹⁰ De Philosophis.

¹¹ Romani enim philosophiæ studia, tanquam otiosorum Græcorum oblectamenta, aut contemnebant, aut leviter modo tangebant, ac ex illa tantum hauriebant, quantum ad eloquentiam, quam præcipue colebant, facere iis videbatur. Hinc Ciceronem invidi & malevoli Græculum vocabant.

¹² In aliis est, gerebatur, facili transpositione primarum syllabarum.

¹³ Consules enim & alii magistratus suffragiis civium eligebantur.

¹⁴ Hinc Augustus ad nepotem suum, magna horum librorum parte lecta, dixit, *eloquens, eloquens, fili, fuit hic vir, & amans patriæ.*

¹⁵ Cæsaris monarchiam designat.

¹⁶ Libere enim sententiæ dici non poterant.

¹⁷ Senatus enim auctoritas jacebat.

¹⁸ Pompejum, Catonem, Milonem, Lentulum, & alios,

¹⁹ Elegantius verbum, & ad rem significandam aptius.

²⁰ Victus, prostratus atque consumens.

²¹ Perstringit Cicero tacite Lucullum & Hortensium, qui, abjectis optimarum artium studiis, se suis piscinis oblectabant.

²² Statim post Cæsaris necem, videbatur enim restituta respublica.

²³ Ut esset nulla penitus Respub. Antonium consulem notat, longe improbiorem Cæsare Dominum.

²⁴ In causis forensibus, senatoriisque muneribus.

²⁵ Pleraque enim scripsit eversa respublica:

²⁶ Præcepta Philosophiæ.

²⁷ Non tantum orationes in foro & senatu, sed & commentarios de suo consulatu.

²⁸ Subversa unius dominatu.

²⁹ Orationes in foro, in genere judiciali.

³⁰ Orationes in Senatu, in genere deliberativo & demonstrativo.

agere ³¹ cum animus non posset; in his studiis ³² ab initio versatus ætatis, existimavi ³³ honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui cum multum adolescens, ³⁴ discendi causa, temporis tribuissem; posteaquam ³⁵ honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi; tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat ³⁶ amicorum, & ³⁷ reipublicæ temporibus. Id autem omne consumebatur in ³⁸ legendo: ³⁹ scribendi ⁴⁰ otium non erat.

CAP. II.

Maximis igitur in malis hoc tamen boni affecuti videmur, ut ² ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, & erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos, optabilius sapientia? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam ³ studium sapientiæ. Sapientia autem est, ut à veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum, & humanarum, causarumque quibus hæ res continentur, scientia. Cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam si ve oblectatio quæritur animi, requiesque curarum; quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid ⁴ anquirunt, quod ⁵ spectet, & ⁶ valeat ⁷ ad bene, beateque vi-

³¹ Eo Cicero natus erat ingenio, ut inani tempus otio consumere non posset. Loquitur itaque non communiter de quocunque animo, sed de suo.

³² A prima adolescentia, quam copiose narrat in Bruto.

³³ Propter ipsius Philosophiæ præstantiam.

³⁴ Ut eloquentiam graviorum artium instrumento & quasi dore, locupletarem.

³⁵ Dare operam, ut in Republ. honores assequeretur & magistratus.

³⁶ Agendis in foro causis amicorum.

³⁷ Capiendis in Senatu de republ. consiliis.

³⁸ Legendis philosophorum libris.

³⁹ De Philosophia. Nam suas actiones à se scripto mandatas dixit.

⁴⁰ Plus enim curæ operæque requiritur in scribendo, quam legendo.

¹ In calamitate reipubl. quo nullum bono civi majus malum accidere potest.

² Præcepta Philosophiæ, quæ ante Varronem & Ciceronem Romæ peregrinabantur.

³ Studium Ciceroni alibi est animi assidua & vehemens, ad aliquam rem applicata, magna cum voluntate applicatio.

⁴ Ignoratio verbi antiqui fecit, ut in libris multis, *acquirunt*, in aliis, *inquirunt*, legatur.

⁵ Pertineat, referatur.

⁶ Eam vim habeat, ut ad bene beateque vivendum perducatur.

⁷ Significat illud vitæ genus, quod in contemplatione positum est.

vendum;

vendum? sive ratio ⁸ constantiæ, virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. ⁹ Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum ¹⁰ minimarum sine arte nulla sit, hominum & ¹¹ parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis; ubi ea quaeretur, cum ab hoc ¹² discendi genere discefferis? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod ¹³ alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbatu reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissimus. Occurritur autem nobis, & quidem ¹⁴ à doctis, & eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum ¹⁵ percipi nihil posse dicamus, tamen & ¹⁶ aliis de rebus differere soleamus, & hoc ipso tempore ¹⁷ præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ¹⁸ ii, quorum ¹⁹ vagetur animus errore, nec habeat unquam, quid sequatur. Quæ enim esset ista ²⁰ mens, vel quæ ²¹ vita potius, non modo ²² disputandi, sed ²³ vivendi ratione ²⁴ sublata? nos autem, ut ²⁵ cæteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic, ab his dissentientes, ²⁶ alia probabilia, contra alia improbabilia esse dicimus. Quid est igitur, ²⁷ quod me impediat, ea, ²⁸ quæ mihi probabilia videantur, sequi; quæ contra, improbare:

⁸ Significat eam Philosophiæ partem, quæ de moribus agit.

⁹ Constat opinione eorum, & maxime Hortensii, qui dicebant, constantiæ & virtutis non esse aliquam artem, nec Philosophiam esse artem.

¹⁰ Ut ars fabrilis & similes.

¹¹ Imprudenter.

¹² Studio sapientiæ.

¹³ In Hortensio, quo libro Philosophiam, Hortensio vituperante, summis extulit laudibus.

¹⁴ A Peripateticis maxime.

¹⁵ Ex Academicorum sententia, cui Cicero addictus fuit. percipi autem nihil posse dixit in quatuor Academicis libris.

¹⁶ De quibus differuit in libris de Philosophia.

¹⁷ Quæ tradi ab iis non debent,

qui percipi nihil posse dicunt.

¹⁸ Sceptici.

¹⁹ Qui nihil probent, nulla in sententia consistent.

²⁰ Cui proposita est investigatio veritatis.

²¹ Non modo mens. nam mens paucorum: vita omnium.

²² Quæ ad scientiam pertinet.

²³ Quæ ad mores spectat.

²⁴ Si nihil certum putemus, nihil, quod sequamur, habeamus.

²⁵ Reliqui philosophi, ab Academicis dissentientes.

²⁶ Nihil affirmantes, sed probabilia sequentes.

²⁷ Nulla me ratio deterreret: non video, cur mihi non liceat.

²⁸ Hoc cum alibi, tum in doctrina morali locum imprimis habet.

atque

atque affirmandi arrogantiam vitare, fugere temeritatem, quæ à sapientia diffidet plurimum? Contra autem omnia disputatur ²⁹ à nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non posset, nisi ³⁰ ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in ³¹ Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam ³² in antiquissima, ³³ nobilissimaque philosophia, Cratippo ³⁴ auctore, versaris. iis ³⁵ simillimo, qui ista præclara pepererunt: tamen ³⁶ hæc nostra, ³⁷ finitima vestris, ignora esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

CAP. III.

Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum ¹ duæ ad decus, honestatemque pertinent: ² duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi iudicium, si quanto ³ ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars ⁴ perfecta est; quam quidem tibi ⁵ cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In ⁶ quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ⁷ ut honestatem ab utilitate secernens, & constitueret honestum aliquod, quod utile non esset, & utile, quod non honestum? Qua nulla ⁹ perniciēs maior hominum vitæ

²⁹ Ab eo Academicorum genere, quod Cicero sectabatur.

³⁰ Disputant de eo, quod quæritur, in utramque partem, non ut affirmant quidquam, sed ut probabilia & improbabilia distinguant.

³¹ Libris quatuor posterioribus ad Varronem scriptis.

³² Peripatetica, vetustiore, quam Stoica.

³³ Scriptis ab Aristotele, Theophrasto aliisque nobilitata.

³⁴ Quasi duce, & magistro.

³⁵ Socrati, Platoni, Xenocrati, Aristoteli, &c.

³⁶ Quæ in his libris persequimur è Stoicorum sententia.

³⁷ Quia Stoici idem fere, quod Peripatetici, de officio sentiebant.

¹ Duæ de honesto: utrum aliquid honestum, an turpe? & duobus propositis honestis, utrum honestius? De quibus libro primo.

² Duæ de utili, utrum aliquid utile an inutile. & duobus propositis utilibus, utrum utilius? De quibus libro secundo.

³ Honestum cum utili. De quibus libro tertio.

⁴ Absoluta à nobis libro superiori.

⁵ Quam cupio diligenter legas.

⁶ Nonnulli addunt: *in quo verbo*. Sed verbo delet Grævius, non enim hic queritur Cicero, quod verborum vis sit immutata, sed quod homines utilitatem ab honestate secreverint, & honestum aliquod crediderint esse, quod non sit utile.

⁷ Quia non statim homines improbi sunt: verum, ubi semel de virtutis via deflectere coeperunt, sensim in turpissima vitia deducuntur.

⁸ Alii legunt, *ut ab honesto utile secerneret*.

⁹ Omittitur enim sæpe honestum propter vitæ commoda.

potuit

potuit asferri. ¹⁰ Summa quidem auctoritate philosophi
¹¹ severe sane, atque honeste, hæc ¹² tria ¹³ genera con-
fusa ¹⁴ cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum
sit, id utile etiam esse censent: itemque, quod honestum,
idem iustum. Ex quo efficitur, ut, quidquid honestum
sit, idem sit utile. Quod ¹⁵ qui parum perspiciunt, hi
sæpe ¹⁶ versutos homines, & ¹⁷ callidos admirantes, ma-
litiâ, sapientiam iudicant; quorum error eripiendus
est: omnisque opinio ad eam ¹⁸ spem traducenda, ut
honestis consiliis iustisque factis, non fraude & malitia,
se intelligant ea, quæ velint, consequi posse. ¹⁹ Quæ
ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt
²⁰ inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quæ ²¹ gignun-
tur è terra, ut alia ejusdem generis: partim animalia,
quæ habent suos impetus, & rerum appetitus. Eorum au-
tem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Ex-
pertes rationis equi, boves, reliquæ pecudes, apes, qua-
rum opere efficitur ²² aliquid ad hominum usum, atque
vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur:
unum deorum, alterum hominum. Deos placatos ²³ pie-
tas efficiet, & ²⁴ sanctitas. Proxime autem, & secundum
deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt.
Earumque rerum, quæ noseant, & obfint, eadem divisio
est. Sed quia ²⁵ deos nocere non putant, his exceptis,
homines hominibus ²⁶ obesse plurimum arbitrantur. Ea
enim ipsa, quæ ²⁷ inanima diximus, pleraque sunt

¹⁰ Ut Socrates apud Platonem
lib. VIII. de Republ.

¹¹ Non leviter, neque temere.

¹² Iustum, utile, honestum.

¹³ Genera confusa dicit. Unum
quippe omnium genus est: nec di-
stingui possunt, quod ad genus at-
tinet.

¹⁴ Cogitatione distinguunt, ut spe-
cies, quomodo philosophi loquun-
tur, uni subjectæ generi distin-
guuntur

¹⁵ Qui non intelligunt, quic-
quid honestum sit, utile idem
esse.

¹⁶ Qui in omnem partem ver-
sant animum, nihilque intentatum
relinquunt, quo suis rationibus
consulturi videantur.

¹⁷ Diurno rerum usu ita eru-
ditos, ut ex aliorum incommodis

sua parent commoda, nec à malis
artibus abhorreant.

¹⁸ Ut non aliter sperent, se ea,
quæ cupiunt, assecuturos, quam à
honesti ac iusti sint.

¹⁹ Nunc ingreditur disputare de
iis, quæ utilia hominibus sunt.

²⁰ Hoc est, *sine anima*, ut No-
nius interpretatur.

²¹ Fruges, fructus, ligna, herbæ.

²² Cuncta enim hominum gra-
tia creata sunt.

²³ Cultus divinus.

²⁴ Vita integra, scelèrisque pura.

²⁵ Quos non tantum non nocere,
sed neque prodesse affirmavit Epi-
curei.

²⁶ Hinc Proverbia: *Homo homi-
ni Deus, homo homini lupus.*

²⁷ Aurum, argentum, & ea, quæ
gignuntur ex terra.

F

28 ho-

²⁸ hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus, & ²⁹ ars accessisset: nec his sine hominum administratione uteremur. neque enim valetudinis curatio neque navigatio, neque agricultura, neque ³⁰ frugum, ³¹ fructuumque reliquorum perceptio & conservatio, sine hominum opera, ulla esse potuisset. Jam vero, & earum rerum, quibus ³² abundaremus, exportatio, & earum, quibus egeremus, investio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides è terra exciderentur ad ³³ usum nostrum necessarii, nec ferrum, æs, aurum, argentum effoderetur ³⁴ penitus abditum, sine hominum labore, & manu.

CAP. IV.

TEstæ vero, quibus & frigorum ¹ vis pelleretur, & calor molestiæ sedarentur, unde aut ² initio generi humano dari potuissent, aut postea ³ subveniri, si aut ⁴ vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi ⁵ communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? At deductus aquarum, ⁷ derivationes fluminum, agrorum irrigationes, ⁸ moles oppositas fluctibus, ⁹ portus manu factos: quæ unde sine hominum opera habere possemus? Ex ¹⁰ quibus omnibus, multifque aliis perspicuum est, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ sunt inanimæ, percipiuntur, eas nos

²⁸ Ab homine omnis manat utilitas.

²⁹ Quæ instrumenta sunt apta usui.

³⁰ De frumento & leguminibus.

³¹ De arborum fructibus.

³² Hinc enim mercatura & negotiatio habuit originem.

³³ Ad extruendas domos & columnas.

³⁴ Occultum in visceribus terræ.

¹ Vehementia.

² Cum in unum cœperunt convenire & ædificare domos.

³ Substitui in eorum, quæ aut corrupta, & labefacta sunt, aut prorsus corruerunt, locum. *potuissent subaudiendum est.*

⁴ Impetu.

⁵ Hominum societas & communitas.

⁶ Vulgo legitur: *adde ductus aquarum.* Sed hic non agitur de aquæ ductibus, quos tum demum invenit hominum solertia, cum frequentia incolarum & luxu laborarent magnæ urbes: verum de aquis exundantibus deducendis ex locis, quæ colantur ab hominibus. Bene igitur cum Guilielmo Grævius restituit: *At deductus aquarum.*

⁷ Cum unus alveus in plures dividitur, ad urbem, agrorum, navigationumque commoditatem.

⁸ Aggeres, ad maris, fluminum, stagnorum exundationes prohibendas.

⁹ Sunt enim & portus naturales. Manufacti dicuntur *cosbones.*

¹⁰ Hactenus inanima nominavit.

nullo modo sine hominum manu, atque opera capere potuisset. ¹¹ Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam & qui ¹² principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, ¹³ homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut ¹⁴ tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque & ea, quæ nocent, interficiuntur; & quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem ¹⁵ artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim agris subveniret? quæ esset oblectatio valentium? qui ¹⁶ victus, aut ¹⁷ cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent? quibus rebus exulta hominum vita tantum ¹⁸ distat à victu & cultu bestiarum. ¹⁹ Urbes vero sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti, tum juris æqua descriptio, certa que vivendi disciplina. Quas res & mansuetudo animorum consecuta, & verecundia est: effectumque, ut esset vita ²¹ munitior; atque ut dando, & accipiendo, ²² mutandisque facultatibus & commodis, nulla re egeremus.

CAP. V.

Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis à Panætio commemorantur, neminem neque ducem ¹ belli, nec principem domi magnas res, & salutare, sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur

¹¹ Nunc de animatis, quæ ipsa sine hominis industria nullum fructum ferrent, aggreditur dicere.

¹² Qui primi invenerunt.

¹³ Ut Saturnus, Pallas, Ceres, Bacchus, opinione & fama hominum dii facti.

¹⁴ Tempore congruo.

¹⁵ Scilicet ingenium placita molli-
tur ab arte, Et studio mores conveni-
entier eunt. Ovidius.

¹⁶ Quantum ad cibum.

¹⁷ Quoad alios corporis ornatus.

¹⁸ Alii malunt præteritum, disti-
t: Sed præsens, distat, tanquam
mollius & Ciceronis munditiei con-
venientius sequimur cum Grævio.

¹⁹ Urbum est aratri curvatura, urbare, aratro definire. Inde urbes, quoniam aratro designabantur.

²⁰ In multis editionibus additur, per quas bene beateque vivitur. Sed ea in veteribus libris non exstant.

²¹ Minus obnoxia injuriis tempestatum, grassationibus ferarum, & eorum violentiæ, qui robore sunt superiores.

²² Hinc Sallustius: Vino advectio mutare.

¹ Sic emendavit Grævius pro eo, quod vulgo est: in bello. Nam Cicero alibi quoque conjungit, vel belli, vel domi.

ab eo Themistocles, Pericles, ² Cyrus, Agesilaus, Alexander: quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. ³ Utitur in re non dubia testibus ⁴ non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur ⁵ conspiratione hominum atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non ⁶ homini ab homine nascatur. Est ⁷ Diczarchi liber de interitu hominum Peripatetici ⁸ magni & copiosi, qui collectis cæteris causis, ⁹ eluvionis, pestilentia, vastitatis, ¹⁰ belluarum etiam repentina multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate. Cum igitur ¹¹ hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus & profint, & obfint; ¹² primum hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, & ¹³ ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in u'u & tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, ¹⁴ artibus ea tribuuntur ¹⁵ operosis: hominum autem studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium sapientia, & virtute excitantur. Etenim ¹⁶ virtus omnis in tribus rebus fere ¹⁷ vertitur: quarum ¹⁸ una est in perspicendo, quid in quaque re verum, sincerumque sit,

² Cambyſis filius, Perſarum Rex, qui, magnis rebus geſtis, poſtremo a Thomyri, Scytharum regina, cum ducentis Perſarum millibus caſus eſt.

³ Hoc erat proverbium, quo utebantur in foro judiciali, ubi teſtes producuntur.

⁴ Exemplis. Ubi rerum teſtimonia adſunt, quid opus eſt verbis.

⁵ Sic & alibi Cicero: aliqui magna amoris conſpiratione conſentientes.

⁶ Homini enim ab homine peſſima quæque naſcuntur: & homo homini plus, quam res aliæ omnes, ſive animata, ſive inanimata, nocet.

⁷ Diczarchus Siculus, ex Meſſana urbe, Ariſtotelis auditor.

⁸ Celebris, tam doctrina rerum, quam dicendi facultate inſtructi.

⁹ Inundationis.

¹⁰ Ut inurium, ranarum, ſerpen-

tum, ſcorpionum, culicum, apum, veſparum. Vide Bocharium lib. IV. Tom. 2. Hierozoici cap. 13.

¹¹ Hæc pars.

¹² Vulgo: proprium. Sed Græcius optime reſtituit, *primum*: hoc eſt, virum fortem & ſtudio res magnas gerendi inflammatum cæteras omnes curas huic poſthabere debere, hominum animos & benevolentiam ſibi ut conciliet.

¹³ Efficere, ut re, opera, conſilio nos juvent.

¹⁴ Quoniam artes mechanicæ reddunt nobis belluas cicures & aptas uſui humano.

¹⁵ Quæ manum laboremque poſtulant.

¹⁶ Virtutem dixit pro Philoſophia, eamque in Logicam, Ethicam & Politicam diſviſit.

¹⁷ Conſiſtit, continetur.

¹⁸ Prudentia.

quid

quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo¹⁹ quidque gignatur, quæ cujusque rei causa sit: alterum²⁰ cohibere motus animi turbatos, quos Græci *πάθος* nominant; appetitionesque, quas illi *ὀρέξεις*, obediētes efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur,²¹ uti moderate, & scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos²² denique, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, ²³ tantaque poena afficiamus, quantam ²⁴ æquitas, ²⁵ humanitasque patitur.

CAP. VI.

Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum ¹ studia complectamur, eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in ² fortuna intramque partem, vel ad secundas res, vel adversas, quis ignorat? nam &, cum prospero ³ flatu ejus urimur, ad exitus pervehimur optatos: &, cum ⁴ reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna ⁵ cæteros casus rariores habet: primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde à bestiis ⁶ ictus, ⁷ morfus, impetus. Hæc igitur, ut dixi, rariores. At vero interitus exercituum, ut ⁸ proxime trium, sæpe multorum; clades-imperatorum, ut nuper ⁹ summi ac singularis viri;

¹⁹ Vulgo: *ex quo quæque gignatur*. Sed in singulari, ut Grævius edidit, Tullium scripsisse, sequentia sunt argumento: *quæ cujusque rei causa sit*.

²⁰ Temperantia.

²¹ Industria.

²² Denique cum apud Ciceronem, tum apud alios est frequenter, id, quod aliter dicitur, ut uno verbo dicam. Gallis *enfin*.

²³ Nam modum etiam in puniendo possumus excedere.

²⁴ Ne & ira indulgeatur, & crudelitas in victos exerceatur.

²⁵ Hominem enim clementia magis decet, quam crudelitas.

¹ Voluntates, benevolentiam.

² Fortunam gentiles saniores vo-

carunt divinam providentiam cuncta gubernantem.

³ Metaphora à navigantibus, qui cum prospero vento navigant, ad optatum portum perveniunt.

⁴ Vertit flatus contrarios: patimur calamitates, ut in scopulis.

⁵ Alia incommoda, quæ possunt hominibus accidere à fortuna, sive opera hominum.

⁶ Percussiones, ut, equorum, mulorum.

⁷ Serpentum, leonum, &c.

⁸ Paucis ante annis, in Pharsalia, duce Pompejo Magno; in Africa, ducibus Scipione, Pompeji socero, & Juba Mauritanie Rege; in Hispania, ducibus Pompeji liberis.

⁹ Pompeji Magni.

invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas, bene meritorum sæpe ¹⁰ civium expulsionēs, calamitates, fugæ: ¹¹ rursusque secundæ res, honores, ¹² imperia victoriæ, quamquam ¹³ fortuita sunt, tamen sine hominum ¹⁴ opibus, & studiis ¹⁵ neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere, atque excitare possimus. quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortassis etiam brevior videbitur. Quæcunque igitur homines homini tribuunt, ad eum ¹⁷ augendum, atque ¹⁸ honestandum: aut benevolentia gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt: aut honoris, si cuius virtutem ¹⁹ suspiciunt, quemquedignum ²⁰ fortuna quam amplissima putant: aut ²¹ cui fidem habent, & bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cuius ²² opes metuunt: aut contra, à quibus ²³ aliquid expectant, ut cum reges popularesque homines ²⁴ largitiones aliquas proponunt: aut postremo, ²⁵ pretio ac mercede ducuntur. Quæ ²⁶ sordidissima est illa quidem ratio, & inquinatissima, & iis, ²⁷ qui ea tenentur, & illis, ²⁸ qui ad eam confugere conantur. ²⁹ Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam ³⁰ subsidium hoc necessarium est, quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis

¹⁰ Ut ipsi Ciceroni accidit, Scipioni, Themistocli, aliis.

¹¹ Contra ex altera parte.

¹² Exercituum.

¹³ Sunt in manu fortunæ.

¹⁴ Alii *operibus*, alii *operis*, sed *opibus* magis placet.

¹⁵ Neque adversæ res, neque secundæ.

¹⁶ Benevolentiam conciliat ab utilitate; & sex præcipuas causas allegat, quæ homines sæpe commovere solent, ut aliis faveant.

¹⁷ Ejus divitias, potentiam & auctoritatem.

¹⁸ Honoribus cumulandum.

¹⁹ Admirantur.

²⁰ Tales initio fuerunt reges. Vide Justinum lib. 1.

²¹ Ut Romani primis Consulibus, expulsis regibus.

²² Potentiam nimiam. Ut Ro-

manis olim se subdiderunt Campani, Falisci, Samnites.

²³ Ut Ægyptii tempore famis à Pharaone, se suosque posteros in perpetuam servitutem ei addicentes.

²⁴ Ut in Rep. Romana Gracchi, Julius Cæsar, aliique.

²⁵ Pretium refertur ad pecuniam: merces vero ad alias res, quas pro mercede accipiunt, ut alicui faveant.

²⁶ In verbis, *sordidissima est illa quidem*, elegans lateret & notum genus dicendi, quod locis quibusdam traiectione est deformatum.

²⁷ Qui mercede ducuntur.

²⁸ Ut pecunia corrumpant eos, à quibus aliquid expetunt.

²⁹ Magistratum enim, qui emit, quæstui habet.

³⁰ Vel cum cætera subsidia desunt, vel cum infirma sunt.

de rebus quæ virtuti ³¹ propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiçunt se homines imperio alterius, & potestati, pluribus de ³² causis. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti, aut postremo, ut sæpe in ³³ nostra republica videmus, mercede conducti.

CAP. VII.

OMnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas, quam diligere; nec alienius, quam timeri. Præclare Ennius: *Quem metuumt, oderunt: quem quisque odit, perisse expetit.* Multorum autem odiis nullos ¹ opes posse obistere, si antea fuit ignotum, ² nuper est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa perculit civitas, ³ parer quæ ⁴ cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad ⁵ pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum: quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. ⁶ Malus enim custos diuturnitatis metus: contraque ⁷ benevolentia fidelis est vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercerent, sit ¹ sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt. Qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demeritæ sint leges alicujus opibus, quamvis ⁹ timefacta liber-

³¹ Cum hæc ratio à virtute longe abest.

³² Causæ quidem eadem, quæ supra commemorantur, sed diversarum rerum: aliud enim est, homines homini tribuere, quæ possunt, ad eum augendum: aliud, subicere se homines imperio alterius, &c.

³³ Cum pecunia per tribus dividebatur.

¹ Potentiam, amplissimum principatum & fortunæ summum gradum.

² Proximis annis in cæde Julii Cæsaris.

³ Hanc veram lectionem primus restituit Grævius. Sensus est: quæ hoc ipso tempore, quamvis extinctus sit tyrannus, mortuo tamen pa-

ret, hoc est, Antonio & ejus satellitibus qui Cæsaris acta confirmant, & ne rescindantur, neve oppressa libertas instauretur, impediunt.

⁴ Hoc ipso tempore, in præsentî.

⁵ Ad perniciem & excidium illius, qui odio habetur.

⁶ Neminem diu custodit metus: qui se metui potius, quam diligere, non diu tutus est.

⁷ Perpetua fides oritur ex benevolentia, qui diligit, vel perpetuo, non modo diu, fidus est.

⁸ Sane, permittentis est potius, quam probantis.

⁹ Alii, *tremefacta*, quod glossè: ma est ad. *timefacta*: id enim cum duriusculè dictum videretur, immutatum est.

tas; ¹⁰ emergunt tamen hæc aliquando aut ¹¹ iudiciis
 racitis, aut ¹² occultis de honore suffragiis. ¹³ Acio-
 res autem morsus sunt intermissæ liberratis, quam re-
 tentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumi-
 tatem solum, sed etiam ad opes, & potentiam valet plu-
 rimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retinea-
 tur. Ita facillime, quæ volumus, & privatis in rebus &
 in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent,
 à quibus metuentur, eisdem metuant ipsi, necesse est.
 Quid enim censemus, ¹⁴ superiorem illum Dionysium,
 quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens
¹⁵ tonforios, candenti ¹⁶ carbone sibi adurebat capillum?
 quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitra-
 mur? qui (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben
 admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubicu-
 lum veniens, ¹⁷ barbarum, & eum quidem, ut scriptum
 est, ¹⁸ cumpunctum notis ¹⁹ Threjiis, ²⁰ distracto gla-
 dio jubeat anteire: præmittebatque de stipatoribus suis,
 qui scrutarentur arculas muliebres, &, ne quod in vesti-
 mentis occultaretur telum, exquirent. O miserum, qui
 fidiorem & barbarum, & stigmatiam putaret, quam
 conjugem! Nec eum sefellit ²¹: ab ²² ea est enim ip-
 se propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero
 nulla vis imperii tanta est, quæ premente metu, possit esse
 diuturna. Testis est ²³ Phalaris, cujus est præter cæteros
²⁴ nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut

¹⁰ Hoc ad illud spectat, *quamvis*
demerse sint leges. quod translatum
 est ab agrorum inundatione.

¹¹ Cum populus aliquo facto de-
 clarat, quid sentiat de statu reipub-
 licæ, etsi non palam dicat

¹² Qualia erant, cum Bruti sta-
 tuæ quidam subscriberent: *Utinam*
viventes.

¹³ Translatio ab animantibus,
 quæ cum læsa sunt, mordent acri-
 us, ad ultionem doloris & injuriæ,
 quam quæ læsa non sunt.

¹⁴ Ad differentiam alterius Dio-
 nysii, qui etiam Syracusanorum ty-
 rannus fuit.

¹⁵ Nam tonfor gloriatu erat, in
 sua potestate esse tyranni vitam.

¹⁶ Corricibus nunc juglandium.

¹⁷ Nam ii naturali odio Græcos
 persequuntur.

¹⁸ Signatum, stigmate notatum:
 nam apud Thraces punctas esse
 frontes, nobile judicabatur.

¹⁹ Pro *Thraciis*. Ionica forma &
 solusione.

²⁰ E vagina extracto.

²¹ In libris vulgatis additur,
opinio, quam vocem veteres libri
 non agnoscunt.

²² Ipsa enim, adjunctis sibi tri-
 bus fratribus tyrannum in lecto
 decumbentem oppressit.

²³ Aftyalensis tyrannus Siculus.

²⁴ Ex illo præsertim æneo tan-
 ro, quo homines inclusos, ut ge-
 mitu mugitum referrent, igni sub-
 jecto necabar.

is, quem modo dixi, Alexander: non à paucis, ut hic
 25 noster: sed in quem universa Agrigentinorum multi-
 tudo 26 impetum fecit. Quid? Macedones nonne 27 De-
 metrium reliquerunt, universique se ad 28 Pyrrhum contu-
 lerunt? quid? Lacedæmonios 29 injuste imperantes non-
 ne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque
 se otiosos præbuerunt 30 Leuctricæ calamitatis?

CAP. VIII.

EXterna libentius in tali re, quam 1 domestica recor-
 dor. Verumtamen, quamdiu imperium populi Ro-
 mani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro-
 2 sociis, aut de imperio gerebantur, exitus erant bello-
 rum aut 4 mites, aut 5 necessarii. Regum, populorum
 nationum 6 portus erat, & refugium senatus. Nostri
 autem magistratus, imperatoresque, ex hac una re maxi-
 mam laudem capere studebant, si provincias, si socios
 æquitate & fide defendissent. Itaque illud 7 patrocini-
 um orbis terræ verius, quam imperium poterat nomi-
 nari. Sensim hanc consuetudinem, & disciplinam jam
 antea minuebamur: post vero Sullæ 8 victoriam penitus
 amisimus. 9 desitum est enim videri quidquam in socios
 iniquum, cum extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in
 illo secuta est honestam causam 10 non honesta victoria.
 Est enim aulius dicere, hasta posita, cum bona in foro
 venderet & bonorum virorum, & locupletum, & 11 certe

25. Cæsar.

26. In foro enim lapidibus est obrutus.

27. Poliorceten, superbissimum.

28. Humanissimum, Epirotarum Regem.

29. Quibus iustitia nunquam curæ fuit, & nec à confederatis, nec à benefactoribus sibi temperarunt.

30. Leuctra, Bœotiarum urbs, ad quam ab Epaminonda prostrigati sunt. Vide Cornelium Nepotem in ejus vita.

1. Oratorie hoc dictum: nam à malorum nostrorum commemoratione natura abhorremus.

2. Defendendis contra externam vim.

3. Conservando, vel prolatando.

4. Victos aut in civitatem, aut in

fidem & clientelam recipiendâ, modo dico tributo imposito.

5. Cum excinduntur urbes, captivique sub corona veniunt.

6. Maccabæi, Ptolemæus, Ariobarzanes, Macedones, Græci, Romanorum auxiliis usi sunt.

7. Clientium enim utilitatem patroni spectant.

8. Is, hostibus devictis, multa civium millia partim occidit in villâ publica, partim proscripfit.

9. Causam probat belli: quia Sulla partes optimatum fovebat & tuebatur contra populares.

10. Victoriam improbat, quia erat crudelis, sæva & cruenta.

11. Correctio quædam, quasi dicat, si minus boni viri, & locupletes, cives tamen erant.

civium ¹² prædam suam se vendere. ¹³ Secutus est, qui in ¹⁴ causa impia, victoria etiam ¹⁵ foedior, non singulorum civium bona publicaret, sed ¹⁶ universas provincias regionesque uno calamitatis ¹⁷ jure, comprehenderet. Itaque, vexatis, & perditis ¹⁸ exteris nationibus, ad exemplum ¹⁹ amissi imperii ²⁰ portari in triumpho ²¹ Massiliam vidimus, & ²² ex ea urbe triumphari, ²³ sine qua numquam nostri imperatores ex ²⁴ transalpinis bellis triumpharunt. Multa commemorarem nefaria in socios, si hoc ²⁵ uno Sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. nisi enim ²⁶ multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: à quo quidem rei familiaris ²⁷ ad paucos, ²⁸ cupiditatum ad multos improbos venit hæreditas. Nec verumquam bellorum civilium semen, & causa deerit, dum homines perdit ²⁹ hastam illam ³⁰ cruentam & ³¹ meminerint, & sperabunt, quam ³² P. Sulla cum vibrasset, ³³ dictatore propinquo suo, ³⁴ idem sexto & tricesimo anno post à sceleratore hasta non recessit. ³⁵ Alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in ³⁶ hac fuit quæstor urbanus.

¹² Quasi hostes essent, non civibus.

¹³ Julius Cæsar.

¹⁴ Contra optimates & communem libertatem.

¹⁵ Crudelior.

¹⁶ Quæ pro Pompejo fieterant.

¹⁷ Statu, conditione.

¹⁸ Græcia, Africa & Hispania.

¹⁹ Eversæ reip. cum alioquin de hostibus, non de sociis, triumphari soleret.

²⁰ Portabantur in triumpho imagines oppidorum, quas quis bello ceperat.

²¹ Urbs Galliæ, quæ belli civilis initio portas Cæsari clauferat: ex quo diu obsessa, capta denique per vim est. Inde Cæsare triumphum Gallicum agente Massiliæ simulacrum ex ebore portatum est.

²² Idem prodit Cicero Philipp. VIII.

²³ Sine cujus auxilio.

²⁴ Quæ gesserunt trans Alpes in Hispaniis & Galliis.

²⁵ Cæsare.

²⁶ Clodiorum, aliorumque, qui impune multa scelera committe-

bant, quæ impunita novas res molientium audaciam incendebant, spe ejusdem impunitatis facta, quibus eversa fuit respublica.

²⁷ Ex Cæsaris testamento.

²⁸ Quoniam omnes improbi cupient id quod Cæsar.

²⁹ Bonorum venditionem, factam tempore Syllæ & Cæsaris sub hasta.

³⁰ Translatum à re militari, nam cum hasta ante oppidum ponebatur, signum erat diripiendæ urbis, & crudelitatis in cives exercendæ.

³¹ M. Antonium significat.

³² P. Sulla proscriptorum civium Marianorum bona emit ad hastam, id est, in auctione publica, quæ, hasta prope fixa, fieri solebat, propterea dicitur *hastam vibrasse*, metaphoricè.

³³ L. Cornelius Sulla Dictator fuit patruus P. Sullæ.

³⁴ Significat, eundem P. Sullam emisisse bona proscriptorum Pompejanorum, Cæsare dictatore.

³⁵ In Sullæ dictatura scriba fuerat Cornelius, teste Lepido consule, in oratione apud Sallustium.

³⁶ In Cæsaris dictatura.

Ex

Ex quo debet intelligi, ³⁷ talibus præmiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant, & manent, iique ipsi jam ³⁸ extrema scelera ³⁹ metuentes: rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse, & diligere, maluimus. Quæ si populo Romano ⁴⁰ iniuste imperanti ⁴¹ accidere potuerunt; ⁴² quid debent putare ⁴³ singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentia vim esse magnam; metus ⁴⁴ imbecillam: sequitur, ut differamus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci, ⁴⁵ cum honore & fide caritatem. sed ⁴⁶ ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam ⁴⁷ institutam accommodandum est, à multisne opus sit, an satis à paucis diligere. Certum igitur hoc sit, idque & primum, & maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, & ⁴⁸ nostra mirantium. Hæc enim est una res prorsus, ⁴⁹ ut non differat multum inter summos, & mediocres viros: eaque utrisque propemodum comparanda. Honore, & gloria, & benevolentia civium fortasse non æque omnes egent: sed tamen, si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum, tum ad cætera, tum ad ⁵⁰ amicitias comparandas.

CAP. IX.

Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria: quamquam ea quoque de re ¹ duo sunt nostri libri. Sed ² attingamus,

³⁷ Quod multis aliis locis ostendit Cicero.

³⁸ Everfionem ipsorum parietum.

³⁹ Dat sensum inanimis rebus, quo magis publica calamitas exprimitur.

⁴⁰ Quia leges pro Cæsaris potentia tulit.

⁴¹ Quæ non videbantur accidere posse.

⁴² Argumentum à majori.

⁴³ Tyranni & iniuste imperantes, qui non tantum potentia habent, populoque Rom. vix minima parte conferri possunt.

⁴⁴ Sic habent libri veteres, non imbecillum.

⁴⁵ Gloriæ descriptio.

⁴⁶ Ea, quæ cum honore & fide conjuncta sit. nam privata quidem amicitia pariter omnes egent.

⁴⁷ Alii habent, *institutam*, sed Grævius præfert, *institutam*, hoc est, ad illud vitæ genus, quod quis sequendum sibi statuit & legit, est referendum, num multis opus habeat, an paucis amicis.

⁴⁸ Ut apud eos in honore simus.

⁴⁹ Ut ea pariter omnes egent: nam sine amicitia vita nulla est.

⁵⁰ Privatas.

¹ Quos desideramus temporum superiorum incuria.

² Pauca dicamus.

quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. Summa igitur, & perfecta gloria constat ex 3 tribus his: si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat. Hæc autem, si est simpliciter, breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur à singulis, eisdem fere à multitudine: sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi, benevolentia præcepta videamus: quæ quidem beneficiis 4 capitur maxime. Secundo autem loco benefica voluntate benevolentia moveatur, etiam si 5 res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commoveretur ipsa 6 fama, & opinione liberalitatis, beneficentia, iustitia, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem, morum & ad facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum, decorumque diximus, quia 7 per se nobis placet, animosque omnium 8 natura, & specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, à natura ipsa diligere cogimur, atque hæc quidem causa diligendi 9 gravissima: possunt enim præterea nonnullæ esse 10 leviores. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum iustitia 11 prudentiam. Nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, 12 quosque & futura prospicere credimus, & cum res agatur, in discrimenque ventum sit, 13 expedire rem, & consilium ex tempore capere posse: hanc enim utilem homines existimant, veramque prudentiam. Iustis autem, & fidis hominibus, id est bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his 14 fraudis, 15 injuriæque suspicio. Itaque his 16 salutem

3 Causa gloriam gignentes.

4 Paratur, acquiritur. Sed capitur plus leporis habet, ad exprimendam beneficiorum vim, quibus capiuntur & obstringuntur animi.

5 Hinc Ovidius: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.*

6 Si fama est, aliquem esse liberalem, & homines ita opinantur esse iustum, beneficum & fidum.

7 Vel si nullum ex eo fructum capiamus.

8 Vi & forma sua.

9 Efficacissima & magni ponderis atque momenti.

10 Ut si aliquid fecerimus, quod multitudini placeat.

11 Intelligentiam.

12 Talis fuit Themistocles, teste Cornelio Nepote in ejus vita.

13 Explicare.

14 Doli, exceptionis.

15 Quæ violentiam habet, & est contra iustitiam.

16 Curam nostræ salutis.

nostram,

nostram, his ¹⁷ fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam, ¹⁸ iustitia plus pollet: quippe cum ea sine prudentia satis, habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior, & callidior est, hoc ¹⁹ invidiosior, & suspensior, detracta opinione probitatis. Quamobrem ²⁰ intelligentiæ iustitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem, virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia.

CAP. X.

Sed ¹ ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet, ² à meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, cum ³ veritas ipsa limatur in disputatione, ⁴ subtilitas: alia, cum ad ⁵ opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes, dicamus. ⁶ popularibus enim verbis est agendum, & usitatis, cum loquimur de opinione ⁷ populari: idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab his digni judicaremur. Admirantur igitur ⁸ communiter ⁹ illi quidem omnia, quæ magnâ, & præter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quadam ¹⁰ bona. Itaque eos viros ¹¹ suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam, & ¹² singulares virtutes perspicere:

¹⁷ Divitias & opes.

¹⁸ Probitas & vitæ sanctitas.

¹⁹ Exemplo sit Alcibiades.

²⁰ Prudentiæ.

¹ Ne qua sit admiratio.

² Vide lib. V. de Finibus, & Tuscul. III.

³ Cum veritas ipsa diligentissime quaeritur à Philosophis.

⁴ Disputatio subtilis & acuta.

⁵ O vocalis vigesies à Cicerone hic duabus lineis usurpatur.

⁶ Acceptis ab opinione usuque vulgi.

⁷ Opinatur enim populus, diversas esse virtutes.

⁸ Communi quodam consensu.

⁹ Indocti scilicet, & parvo animo præditi.

¹⁰ Virtutes, quas inesse non arbitrabantur.

¹¹ Admirantur.

¹² Summas, quibus nulla potest comparari. Exemplo sit Semiramis.

¹³ despiciunt autem eos, & contemnunt, in quibus ¹⁴ nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, ¹⁵ de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, & ad faciendam injuriam instructos, ¹⁶ eos contemnunt quidem neutiquam, sed de iis male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui nec sibi, nec ¹⁷ alteri, ¹⁸ ut dicitur: in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione ¹⁹ afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, & cum omni carere dedecore, cum vero ²⁰ iis vitiis, quibus alii non facile possunt obistere. Nam & voluptates, blandissimæ dominæ, ²¹ majores partes animi à virtute detorquent: & dolorum cum admoventur ²² faces, præter modum plerique exterrantur. Vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui in ²³ utramque partem ²⁴ excelsso animo, magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla, & honesta res objecta est, totos ad se convertit, & rapit: tum quis non admiretur splendorem, pulchritudinemque virtutis?

CAP. XI.

ERgo & hæc ¹ animi despicientia ² admirabilitatem magnam facit. Et maxime justitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) ³ mirifica quædam ⁴ multitudini videtur: nec injuria. ⁵ Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egesta-

¹³ Spernunt, ac nullius momenti esse putant.

¹⁴ Exemplo sit Sardanapalus.

¹⁵ Nam ii nocere possunt.

¹⁶ Vulgo: eos haud contemnunt quidem. Sed Langius & alii ex MSS. restituunt: eos contemnunt quidem neutiquam, id est, nullo modo.

¹⁷ Vulgo: nec alteri profunt. Sed profunt adest à MSS. & sententiæ proverbiales raro integræ enunciantur, quasi vulgo vel à primo verbo notæ.

¹⁸ Ut est in proverbio.

¹⁹ Qui tales se præbent, ut eos homines admirentur & colant.

²⁰ Fraude, dolo, violentia.

²¹ Rationem ipsam, cui voluptas

est inimica, & oculos mentis præfringens.

²² Ardentes dolores.

²³ Tam voluptates, quam dolores: sive cum adsunt, sive cum abunt.

²⁴ Qui virtutem rebus omnibus anteponat, despiciatque humana.

¹ Cum & voluptates & dolores despiciuntur.

² Facit, ut multitudo admiretur.

³ Admiratione digna & miris laudibus efferenda.

⁴ Vulgo: quædam res. Sed posrema vox in MSS. non legitur, nec est necessaria.

⁵ Quoniam justus hominis est non timere mortem.

tem

rem timet; aut qui ea, quæ his sunt ⁶ contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur cum, qui ⁷ pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc ⁸ igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: & benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: & ⁹ ob eandem causam, fidem: & admirationem, quod eas res spernit, & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. Ac mea quidem sententia, omnis ¹⁰ ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat: in primisque ut habeas, quibuscum possis ¹¹ familiares conferre sermones; quod est difficile, ¹² nisi speciem præ te ¹³ boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agentis, opinio iustitiæ necessaria est: eoque etiam magis, quod si eam ¹⁴ non habebunt, iniusti habebuntur; &, ¹⁵ nullis præfidiis septi multis afficientur injuriis. Atque his etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ¹⁶ ad rem gerendam necessaria est. Cujus tanta vis est, ut nec illi quidem, qui maleficio & scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiæ vivere. Nam ¹⁷ qui eorum cuiquam, qui una latrocinantur, ¹⁸ furatur aliquid, aut ¹⁹ eripit, is sibi ²⁰ ne in latrocinio quidem relinquit locum. Ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dissipet, aut interficiatur à sociis, aut relinquatur. Quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem & ²¹ Bardilis Illyrius latro, de quo est apud Theo-

6 Vitam, voluptatem, esse in patria, divitias.

7 Qui est liberalis, & non curat pecunias.

8 Vulgo: *dignum spectatu*, quod Cic. nunquam dixit. Nostræ lectioni, *igni spectatum*, inest translatio ab auro optimo, perfectissimo & purissimo, quod igne probatur & examinatur. q. d. omnibus numeris perfectum.

9 Quia prodesse vult plurimis.

10 Omnis modus & via vivendi.

11 Vitæ enim consuetudo præcipuum munus est ac vinculum societatis & amicitiae.

12 Nisi iustus videre.

13 Iusti. Hinc paullo ante de

justitia: *Ex qua una virtute viri boni nominantur.*

14 Nisi erunt iusti, videbuntur evecti in odium humanæ societatis & fugere hominum commercia.

15 Muniti nullo hominum præfidio & adjumento.

16 Dum eas res gerunt.

17 Iustitia etiam apud latrones necessaria. Argumentum à minori ad majus.

18 Clam & insidiosus.

19 Aperte & violenter. Male igitur libri vulgati: *clam eripit.*

20 Inter latrones, argute.

21 Vulgo: *Bargulus*. Hunc Bardylin Theopompus opes regias apud Illyrios habuisse scribit. Vide Dioscorum Siculum lib. XVI.

pompum,

pompum, magnas opes habuit: & multo majores ²² Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri, ²³ imperatoresque cesserunt: quem C. Laelius, ²⁴ is, qui sapiens ²⁵ usurpatur, prætor fregit, & comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum ²⁶ reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmer, atque augeat: quantam ejus vim inter leges ²⁷ & judicia in constituta republica, fore putamus?

CAP. XII.

M illi quidem non apud ¹ Medos solum, ut ait ² Herodotus, sed etiam apud majores nostros ³ justitiæ fruendæ causâ videntur olim bene morari reges constituti. Nam cum premeretur ⁴ inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem: qui cum prohiberet injuria ⁵ tenuiores, ⁶ æquitate constituenda summos cum infimis pari jure ⁷ retinebat. Eademque constituendarum ⁸ legum fuit causâ, quæ regum. Jus ⁹ enim semper quæsitum est æquabile. Neque enim aliter esset jus. Id si ab uno justo, & bono viro consequerentur, eo erat contenti: cum id minus contingeret, leges sunt inventæ, quæ ¹⁰ cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur.

²² Ita nomen hoc scribitur in monumentis à Resendio editis. Fuit autem Viriatus ille ob paupertatem primo mercenarius: deinde alacritate vector, audacia latro: ad postremum dux bellum adversus Romanos sumxit.

²³ M. Vitellius, & C. Plautius prætores: & Q. Fabius Proconsul pacem cum eo fecit.

²⁴ Ejus nomine Ciceronis liber de amicitia inscriptus est.

²⁵ Appellari solitus est, consuetudinem enim hoc verbum significat.

²⁶ Primum Q. Fabio Maximo, deinde Q. Servilio Capioni, qui eum per insidias occidit.

²⁷ Vulgo: *judicia & instituta reip.* Sed legendum omnino ex MSS. & *judicia in constituta republ.* hoc est, recte composita & ordinata.

¹ Qui primi Reges habuerunt.

² Lib. I. qui Clio inscribitur.

³ Imitatus est Aristotelem lib. V. Politic. nisi quod ad leges transulit Cicero, quæ Aristoteles de tyrannis dixit.

⁴ Impotens populus & plebs.

⁵ Humilioris conditionis & sortis.

⁶ Æquitas est æquum illud jus, sive ut vocat, *par jus, æquabile jus*, *ἰσότης*, quæ cives omnes iisdem legibus subjicit, & respectu legum æquales facit.

⁷ Nimirum in fide & officio.

⁸ *Παρονομία*, reges primum, deinde leges tuere, reges autem pro legibus, leges pro regibus.

⁹ Hoc pluribus demonstrat Aristoteles lib. V. ad Nicomachum: æqualitas autem in civitate duplex est, Geometrica & Arithmetica.

¹⁰ Nulla ratione habita hominum, cujuscunque sint sortis & conditionis.

Ergo

Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset ¹¹ opinio multitudinis. ¹² Adjuncto vero hoc, ut si eam etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrantur. Omni, igitur ratione colenda, & retinenda justitia est, tum ipsa ¹³ propter sese, (nam aliter justitia non esset) tum propter amplificationem honoris, & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, sed etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solum ¹⁴ necessarios, sed etiam ¹⁵ liberales: sic gloria & quærenda, & collocanda ¹⁶ ratione est. Quamquam præclare ¹⁷ Socrates, hanc viam ad gloriam proximam, & quasi compendiarium dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione & inani ¹⁸ ostentatione, & ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam strosuli, decidunt, ¹⁹ nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in ²⁰ utramque partem: sed brevitatis causa, familia erimus contenti ²¹ una. Tib. enim Gracchus, ²² P. filius, tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii ²³ nec vivi probabantur bonis, & mortui ²⁴ numerum obtinent ²⁵ jure cæso. um.

CAP. XIII.

Qui igitur adipisci veram gloriam voler, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est libro superiore.

¹¹ Ut de Numa Pompilio legitur.

¹² Locutio elegans & usitata.

¹³ Quia in ipsa consistit summum bonum, cujus causa omnia expetuntur.

¹⁴ Ad tuendam vitam, & frugaliter alendam familiam.

¹⁵ Ut & ipsi vivamus lautius, & benignitate in alios uti possimus.

¹⁶ Non malis artibus.

¹⁷ Apud Xenophontem. Vide P. Victorium Var. lib. V. cap. 11.

¹⁸ Breviter deregitur ostentatio, & irridetur, licet primo fallat.

¹⁹ Quia naturæ adversatur.

²⁰ Diuturna esse non simulata, non diuturna simulata: illud Tib. Gracchi, hoc illius filiorum exemplo comprobatur.

²¹ Qui bis consul fuit, bis triumphavit, censorque fuit.

²² Publii.

²³ Quia leges ferre conati sunt perniciosas reipublicæ.

²⁴ Vulgo male: *nomen*. *Numerus* enim Ciceroni aliisque scriptoribus optimis sæpissime status est & conditio hominis.

²⁵ Testimonio minoris Africani: qui de Gracchi nece interrogatus respondit, jure cæsum videri.

Sed.

Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur; et si in eo ipso ¹ vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus; tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet ² causam celebritatis, & nominis, aut à ³ patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, ⁴ arbitror contigisse,) aut aliquo ⁵ casu atque fortuna: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, ⁶ anquiritur: &, tamquam in ⁷ clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas, propter humilitatem, & obscuritatem, in hominum ignoratione versatur: hi, simul ac ⁸ juvenes esse cœperunt, ⁹ magna spectare, & ad ea ¹⁰ rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam ¹¹ favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriâ, si qua ex bellicis rebus comparari potest: in qua multi ¹² apud majores nostros ¹³ extiterunt, semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus ¹⁴ altera pars sceleris nimium habuit, ¹⁵ altera ¹⁶ felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompejus ¹⁷ alæ ¹⁸ alteri præfecisset, magnam laudem & à summo viro, & ab exercitu consequere, equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica ¹⁹ cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non ²⁰ de te est, sed de genere toto; quamobrem pergamus ad ea, quæ restant.

¹ Omnia in eo consistunt.

² Materiam.

³ Vel nobili, vel aliqua ingenii laude præstanti.

⁴ Sic dicit, ut devitet arrogantiam.

⁵ Qualis Æmilius Lepidus alii, que apud Valerium Maximum lib. III. cap. 1.

⁶ Non modo enim expectatur, sed quasi exigitur ab eo virtus.

⁷ Profecto ita se res habet, majorem gloria posteris quasi lumen est: neque bona eorum, neque mala in occulto patitur. Marius apud Sallustium.

⁸ Confirmato judicio, & animi corporisque viribus auctis.

⁹ Gloriam.

¹⁰ Virtute, labore, probis inferendo.

¹¹ Ut Scipioni Africano seniori, & apud Athenienses Iphicrati.

¹² Bellicæ enim rei & eloquentiæ studebant Romani.

¹³ Clari evaserunt.

¹⁴ Cæsariana; plena sceleris, quia rempubl. oppressit.

¹⁵ Pompejana.

¹⁶ Quæ maxime in Imperatore requiritur.

¹⁷ Turmarum equestrum auxiliarium. nam de auxiliariis equitibus Ala dicitur.

¹⁸ Quia duæ legiones exercitus erant consularis: quas equites, tanquam alæ, à lateribus muniebant.

¹⁹ Ergo tibi ferenda fortuna communis æquo animo.

²⁰ Cui nullum fructum propter interitum reip. bellica virtus attulit.

Ut igitur in reliquis rebus multo majora sunt opera animi, quam corporis: sic hæ res, quas persequimur ²¹ ingenio, ac ratione, graviiores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur à ²² modestia, tum ²³ pietate in parentes, tum in suos benevolentia. Facillime autem & in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad ²⁴ claros, & sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt; quibuscum ²⁵ si frequentes sint, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. ²⁶ P. Rutilii adolescentiam ad opinionem & innocentiam, & juris-scientiæ, ²⁷ P. Mucii commendavit domus. Nam Lucius quidem Crassus, cum esset ²⁸ admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa ²⁹ accusatione nobili, & gloriosa. Et, qua ætate qui exercentur, laude affici solent, (ut de ³⁰ Demosthene accepimus) ea ætate L. Crassus, ostendit, id se in foro optime ³¹ facere; quod etiam sum poterat domi cum laude ³² meditari.

CAP. XIV.

SED cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo fit, in altera contentio: non est id quidem dubium, quin contentio orationis plurimum possit, & majorem vim habeat ¹ ad gloriam: ea est enim quam ² eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum ³ comitas, affabilitasque ⁴ sermonis. Exstant epistolæ & ⁵ Philippi ad

²¹ Vivitur ingenio, cetera mortis erunt.

²² Quæ foris utimur cum omni hominum genere.

²³ Quæ domestica est.

²⁴ Clari nominis, propter res gestas & optimos mores.

²⁵ Si eorum consuetudine crebro utuntur.

²⁶ Qui consul fuit, & juris civilis laude præstitit.

²⁷ Jurisconsulti, optimi viri.

²⁸ Annos natus XIX.

²⁹ C. Carbonem, eloquentissimum hominem, accusavit & damnavit.

³⁰ Qui magna industria naturam emendavit, & puer pupillares

actiones habuit.

³¹ Quod in vulgatis quibusdam legitur, nec præmeditatum, vel simile, id è glossæmate irrepsisse, veterum librorum auctoritas demonstrat.

³² Periclitari & declamatorio genere sese exercere.

¹ Contentio parit gloriam: est enim in ea perfecta vis eloquentiæ.

² Nam, qui excellit in sermone, disertus potius, quam eloquens dicitur.

³ Sermo parit gratiam sine gloria.

⁴ Qui est accommodatus & finitimus quotidiano sermoni.

⁵ Philippus Rex Macedonum, pater Alexandri Magni.

Alexandrum

Alexandrum, & ⁶ Antipatri ad Cassandrum, & ⁷ Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque, blande appellando ⁸ deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea sæpe ⁹ universam excitat. Magna est enim admiratio ¹⁰ copiose, sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam, & sapere plus quam ceteros, arbitrantur. Si verò inest in ¹¹ oratione mixta ¹² modestiæ gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt ¹³ in adulescente. Sed cum sint plura causarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adulescentes & ¹⁴ apud iudices, & ¹⁵ apud senatum dicendo, laudem affecturi sint; maxima admiratio est ¹⁶ in judiciis: quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione, & defensione constat: quarum etsi laudabilior est ¹⁷ defensio, tamen etiam accusatio ¹⁸ probata persæpe est. Dixi paulo ante de Crasso: idem fecit adulescens ¹⁹ M. Antonius: etiam P. Sulpitii eloquentiam accusatio illustravit, cum ²⁰ seditiosum, & inutilem civem C. Norbanum in iudicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec umquam nisi aut reipublicæ causa ²¹ ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut ²² duo Luculli: aut ²³ patrocinii, ut

⁶ Antipater inter Alexandri duces, & regni successor: ejus filius fuit Cassander.

⁷ Antigonus rex Macedoniæ.

⁸ Vulgo: blande appellando sermone deliniant: quæ lectio ferri non potest.

⁹ Vulgo additur, *gloriam*: quod auferendum, quia *universam* refertur ad multitudinem.

¹⁰ Hæc est oratoris descriptio: quem copia à dialectico, sapientia ab inani garrulitate separat.

¹¹ Quæ cum contentione habetur.

¹² Modestia orationi non modo non obest, verum etiam prodest plurimum.

¹³ Quia pudor ætatem ornat.

¹⁴ In genere judiciali.

¹⁵ In genere deliberativo.

¹⁶ In genere judiciali.

¹⁷ Quoniam dono naturæ ad utilitatem hominum, non ad per-

niciem, nisi cum causâ necessaria suberit, uti debemus.

¹⁸ Laudata: & accusatori honori fuit & gloriæ, nam plerique olim adulescentes famam captabant accusatione.

¹⁹ Fuit avus maternus M. Antonii Triumviri, & Cn. Papirium Carbonem accusavit, occisus tandem à C. Mario.

²⁰ Sed Norbanum defendit idem M. Antonius.

²¹ Has septem voces, ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, quas homines Christiani, tanquam ulsionem approbantes, expulerant, restituit Langius, probante Gravio & alijs.

²² Lucius & Marcus Luculli admodum adulescentes paternas inimicitias magna cum gloria sunt persequuti, & patris sui accusatorem, Servilium Augurem, accusarunt.

²³ Cum clientes nostros læsos defendimus.

nos ²⁴ pro Siculis, ²⁵ pro Sardis: pro M. Albutio Julius. In accuſando etiam ²⁶ M. Aquilio L. Fuſi cognita induſtria eſt. Semel igitur, aut non ſæpe certe. Sin erit, cui faciendum ſit ſapius; reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulciſci ſapius, non eſt reprehendendum: modus tamen adſit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculofum ipſi eſt, tum etiam ſordidum ad famam, committere ut accuſator nominetur. Quod contingit ²⁷ M. Bruto, ²⁸ ſummo genere nato, ²⁹ illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum eſt, ne quem unquam innocentem iudicio capitis arceſſas. Id enim ſine ſcelere fieri nullo pacto poteſt. Nam quid eſt tam inhumanum, quam ³⁰ eloquentiam, à natura ad ſalutem hominum, & ad conſervationem datam, ad bonorum peſtem, perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum eſt, ³¹ item habendum eſt religioni, nocentem aliquando, ³² modo ne nefarium, impiumque defendere. Vult hoc multitudo, patitur conſuetudo, fert etiam ³³ humanitas. Iudicis eſt, ſemper in cauſis verum ſequi: patròni, nonnunquam ³⁴ veriſimile, etiamſi minus ſit verum, defendere: quod ſcribere, præſertim cum de philoſophiâ ſcriberem, non audem: niſi idem placeret graviſſimo Stoicorum Panatio. Maxime autem & gloria paritur, & gratia defenſionibus: eoque maior, ſi quando accidit, ut ei ſubveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri, urgerique videatur. Ut nos & ſæpe alias, & ³⁵ adoleſcentes con-

²⁴ Contra Verrem, qui prætor Siciliam expilaverat.

²⁵ Mira hic eſt librorum varietas. nos Grævium ſequimur.

²⁶ M' id eſt Manius. ita Grævius cum aliis legit, notatque, M' A. quiliſſimum graviſſimorum criminum accuſatum, ſed Antonii patrocinio ſervatum fuiſſe.

²⁷ Qui ſe ad accuſandum potius, quam ad defendendum dedit.

²⁸ Nam Junia familia Illo oriunda, cum Ænea in Italiam venit, aſſinitatemque cum Rom. regibus contraxit.

²⁹ Quod tanto majorem infamiam ei aſſerebat.

³⁰ Vide Quintil. cap. 8. lib. XII.

³¹ Similiter.

³² Veram hujus loci ſcripturam ex perverſto Codice feliciter Grævius reſtituit, omneſque Ciceronem impugnantium, quaſi nefarios & impios defendi poſſe ſtatuiſſet, cavillationes præcidit.

³³ Ut homo hominem ſervatum velit.

³⁴ Cornelius Celfus: Orator ſimile tantum peti. Non enim bona conſcientia, ſed victoria litigantis eſt præmium: quam tamen ſententiam Quintilianus reſellit lib. II. Inſtit. Orat. cap. 15.

³⁵ Annos natus XXVII, Cicero pro Sext. Roſcio dixit.

tra L. Sullæ dominantis opes pro Sext. Roscio Amerino fecimus : quæ, ut scis, extat oratio.

CAP. XV.

Sed expostitis adolescentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia, ac liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex. Nam aut ¹ opera benigne sit indigentibus, aut pecunia. Facillior est hæc posterior, locupleti præsertim : sed illa lautior ac splendidior, & viro forti, claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas : tamen ² altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largitioque, quæ sit ex re familiari, ³ fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur : qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At, qui opera, id est virtute, & industria, benefici, & liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt. Deinde consuetudine beneficentiæ paratiores erunt, & tanquam exercitatiores ad bene de multis ⁴ promerendum. Præclare ⁵ epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum confectetur. *Qua te, ⁶ malum, inquit, ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? an tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum, & præbitorem sperent fore?* ⁸ Bene ministrum & præbitorem; quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem corruptelam esse dixit. ⁹ Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior. Hoc ¹⁰ ille filio: sed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex opera, & industria, &

¹ Labore & industria, ut cum aliquem oppressum gratuito defendimus.

² Lepida sententia: non enim, quod ex arca, cum eo, quod ex virtute depromitur, conferendum videtur.

³ Rem familiarem: cujus rivuli sunt largitiones.

⁴ Beneficia conferendo.

⁵ Hæc epistola non existat.

⁶ Adverbium indignantis.

⁷ Male vulgati, putent.

⁸ Hæc verba librarii tanquam otiosa & sine causa iterata omiserant: quibus Cicero approbat re. prehensionem Philippi.

⁹ Quod magna mercede didicerunt illi Imperatores Romani, qui largitionibus dignitatem imperatoriam sunt consequuti.

¹⁰ Philippus.

¹¹ honestior sit, & latius pateat, & possit prodesse pluribus. Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est: & sæpe ¹² idoneis hominibus indigentibus de re familiari imperiendum. Sed ¹³ diligenter, atque ¹⁴ moderate. Multi enim ¹⁵ patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quàm, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem ¹⁶ rapinæ. Cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum, benevolentia comparanda causa, benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita ¹⁷ referenda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id quod à ¹⁸ nostris hominibus sapissime usurpatum jam in proverbii consuetudinem venit, **LARGITIONEM** ¹⁹ **FUNDUM NON HABERE**. Etenim quis potest modus esse, cum & iidem, qui ²⁰ consueverunt, & illud idem alii desiderant?

CAP. XVI.

Omnino duo sunt genera largorum: quorum alteri prodigi, alteri liberales. ¹ Prodigi, qui ² epulis, & ³ viscerationibus, & ⁴ gladiatoriiis muneribus, ⁵ ludorum

¹¹ Plus honoris afferens & laudis.

¹² Probis hominibus paupertate oppressis.

¹³ Cum delectu & cum ingenio; non cuivis promiscue, sed dignis & idoneis indigentibus.

¹⁴ Nam immoderatam largitionem duo vitia sequuntur, inopia & rapinæ. quæ Catalinæ conjurationis origo fuit.

¹⁵ Ut Milo, qui Clodium interfecit.

¹⁶ Exempla sunt infinita.

¹⁷ Aperienda.

¹⁸ Romanis rempubl gerentibus.

¹⁹ Finem non invenire; à perituro Danaidum apud inferos, dolio. Largitionibus facilius effunduntur

patrimonia, quam hominum benevolentia comparatur.

²⁰ Alii, *consueverunt*, κατὰ ὥσπερ ὤφιστανται apud Ciceronem.

¹ Qui populi gratiam, honorum spe, aucupabantur.

² Publico convivio.

³ Cum carnes, sive crudæ, sive coctæ, interdum panis vinumque cum illis donum perferentibus singulis præbebantur. *Visceratio* dicta est à viscere, id est; carne. nam viscus est, quidquid latet sub cute.

⁴ Quæ potissimum in funeribus edebantur. Vulgarem lectionem *gladiatorum*, in *gladiatoriiis* ex optimo codice suo mutavit Grævius.

⁵ Theatralium.

⁶ venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos à prædonibus redimunt; aut ⁷ æs alienum suscipiunt amicorum ⁸: aut in filiarum ⁹ collocatione adjuvant; aut opitulantur in re vel quærenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem ¹⁰ de divitiis scripsit: in quo multa præclare, illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia, & apparatione ¹¹ popularium munerum: taliumque sumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui, multo & major videtur, & certior. Quanto Aristoteles gravius, & verius ¹² nos reprehendit, ¹³ qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam? At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium mina cogerentur, hoc primo auditu incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum ¹⁴ attenderint, veniam necessitati dari; in his immanibus ¹⁵ jacturis, infinirisque sumptibus, nihil nos magnopere ¹⁶ mirari; cum præsertim neque necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur, ipsaque illa ¹⁷ delectatio multitudinis ad breve exiguumque tempus; eaque à ¹⁸ levissimo quoque: in quo tamen ipso una cum ¹⁹ satietate memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam ²⁰ colligit, hæc pueris, & mulierculis, & servis, & servorum simillimis liberis esse grata: ²¹ gravi vero homini, & ea, quæ fiunt, iudicio certo ponderanti, probari

⁶ Elephantorum & leonum pugnas intelligit.

⁷ Qui quod amici debent, dissolvendum in se recipiunt.

⁸ *Causa* additur in vulgatis, quæ vox à libris antiquis recte abest.

⁹ Elocatione.

¹⁰ Qui non existat, sed à Laërtio citatur.

¹¹ Ludorum in Deorum honorem institutorum. Nam Græcorum & cæterorum populorum religio tum fere tota vertebatur in magnificentia.

¹² Omnes illos, qui hæc vane admirabantur.

¹³ Qui non admiremur, reperiri homines tam fatuos, qui tantum effundant pecuniæ in ludos & munera,

brevis temporis oblectationem.

¹⁴ Cum attenderint animum homines, agnoscere hominibus tam caro aquam ementibus, nec id mirari.

¹⁵ Donationibus, prodigiis largitionibus, quæ fiunt in munera.

¹⁶ Sed omnes judicare, recte & bene illos impendi.

¹⁷ In vulgatis *delinitio*, ac paullo post duæ voces, *duratura & animo*, ex interpretatione addita leguntur.

¹⁸ Levissimo quoque

¹⁹ Quæ etiam in rebus jucundissimis voluptatem tollit.

²⁰ Aristoteles.

²¹ Argumentum à spectatorum censu contra ludos & munera, quæ populo dantur.

posse

posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse jam à ²² bonis temporibus, ut ²³ splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque & P. Crassus cum cognomine dives, tum copiis, functus est ædilitio ²⁴ maximo munere. Et paulo post L. Crassus ²⁵ cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissima ædilitate functus est: deinde ²⁶ C. Claudius, Ap. filius: multi post, ²⁷ Luculli, ²⁸ Hortensius, Silanus. Omnes autem ²⁹ P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est ³⁰ Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri ³¹ Pompeji munera secundo consulatu: in quibus omnibus, ³² quid mihi placeat, vides.

CAP. XVII.

Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Nam Mamercus, homini ¹ ditissimo, ² prætermisso ædilitatis consularatus repulsam attulit. Quare & si postulatur à populo, bonis viris, si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro ³ facultatibus; nos ipsi ut ⁴ fecimus: &, si quando aliqua res major aut utilior populari largitione acquiritur; ut ⁵ Orestis nuper prandia ⁶ in semitis, ⁷ decumæ nomine, magno honori fuerunt. Ne Marto quidem ⁸ Scio vitio datum est, quod in ⁹ caritate ¹⁰ asse

²² Moribus integris, cum honesta disciplina floreret.

²³ In ludis, qui dantur populo.

²⁴ Primusenim argento auroque folia imitatus, ludis suis coronas dedit, ac elephantos pugnantem induxit.

²⁵ Qui fuere collegæ & in prætura.

²⁶ De quo Valerius Maximus: *Claudius Pulcher scenam varietate colorum adumbravit, vacuis ante pictura tabulis extentam.*

²⁷ *Luculli scenam versatilem fecerunt.* Idem Valerius.

²⁸ Qui pavonem in augurali cœna primus posuit.

²⁹ *Scenam argentatis choragiis P. Lentulus Spinther adornavit, teste eodem Valerio.*

³⁰ Vide Plinium lib. VIII. c. 17.

³¹ Vide Plutarchum & Plinium.

³² Significat sibi non placere;

aperte tamen non significat propter Pompejum, quem amaverat.

¹ Gravius ex MSS. reponit *divitissimo*.

² Propter impensas.

³ Pro ratione divitiarum.

⁴ In nostra ædilitate.

⁵ Cognomen Aureliæ gentis. Hic forte est Cn. Aufidius Orestes.

⁶ Per universam urbem populo data.

⁷ Hoc prætextu, ut diceret, se solvere decimam bonorum partem Herculi.

⁸ *M. Seius L. F. Aedilis Cur. olei denas libras singulis assibus præstitit populo R. per totum annum.* Plinius lib. XV. c. 1.

⁹ Vulgo male inseritur, *caritate annonæ assē.*

¹⁰ Vilissimo pretio, quarta scilicet parte.

¹¹ modium populo dedit. Magna enim se, & inveterata
¹² invidia, nec turpi iactura, ¹³ quando erat ædilis, nec
 maxima, liberavit. Sed honori summo nuper nostro
¹⁴ Miloni fuit, quod ¹⁵ gladiatoribus emptis reipublicæ
 causa, quæ salute ¹⁶ nostra continebatur, omnes P. Clodii
 conatus, furoresque compressit. Causa igitur largitionis
 est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis me-
 diocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q.
 filius, ¹⁷ magno vir ingenio, in primisque clarus, gloriari
 solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, ¹⁸ quæ
 haberentur amplissima. Dicebat idem ¹⁹ Curio. Nobis
 quoque licet in hoc quodam modo gloriari. Nam pro
 amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti
 sumus ²⁰ nostro quidem anno, quod contigit eorum ne-
 mini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus ædili-
 tatis fuit. Atque etiam illæ impensæ meliores, muri,
 navalia, portus, aquarum ductus, omniaque quæ ad usum
 reipublicæ pertinent. Quamquam quod præsens tanquam
 in manum datur, jucundius est: tamen hæc in posterum
 gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius
 reprehendo propter ²¹ Pompejum: sed doctissimi non
 probant, ut & hic ipse Panærius, quem multum in his li-
 bris secutus sum, non interpretatus: & Phalereus De-
 metrius qui, Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod
 tantam pecuniam in præclara illa ²² Propylæa conjecerit.
 Sed de hoc genere toto in iis libris, quos de republica
 scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio ta-
 lium largitionum, genere vitiosa est, temporibus ne-
 cessaria; & tum ipsa & ad facultates accommodanda, &
 mediocritate moderanda est.

¹¹ Libras fere XXX. vide Pli-
 nium lib. XLIX. cap. 7.

¹² Propter opes

¹³ Quia splendorem postulabat
 ædilitas.

¹⁴ Jam mortuo.

¹⁵ Milo in sua ædilitate compa-
 ravit gladiatores, qui Clodium
 Ciceronis capitalem inimicum in
 sylva Aricina interfecit.

¹⁶ Nam per Ciceronis latus pe-
 tebatur respublica.

¹⁷ Tertius in oratoria laude
 post Crassum & Antonium, Consul
 factus sine tribunatu militari.

¹⁸ Præturam, censuram, consu-
 etum.

¹⁹ In libris vulgatis est, *Cotta
 Curio*: quod mendum manavit ab
 imperitia librarii, qui prænomi-
 nis notam non intellexit.

²⁰ Gloriatur Cicero, se finita
 prætura creatum fuisse consulem,
 quod non contigerat illis, quos
 supra nominavit.

²¹ Qui theatrum magnificentis-
 simum extruxerat.

²² Hæcerant arcis, quæ Cecro-
 pia dicebatur, vestibula, lapide albe-
 tecta, quibus extruendis Pericles
 annos quinque, & bis mille ac duo
 decim talenta impendit, h. e. nostra
 pecunia, duodecies centies mille
 & septies mille ducenti coronati.

CAP. XVIII.

IN illo autem altero genere largiendi, quod à liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, & ejus, qui ¹ res meliores quarit, nullis suis rebus adversis. ² Propensior benignitas esse debet in calamitosos: nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiore gradum adscendant, restricti omnino nullo modo esse debemus: sed in deligendis idoneis judicium, & diligentiam adhibere. Nam præclare Ennius:

³ Benefacta ⁴ male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro, & grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ⁵ ex cæteris. ⁶ Temeritate enim remota, ⁷ gratissima est liberalitas: eoque eam ⁸ studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis, posterisque prodatur, ut his ingratis esse non liceat. ⁹ Omnes enim immemorem beneficii oderunt: eamque injuriam ¹⁰ in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hostem ¹¹ tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis est, ¹² redimi e servitute captos, ¹³ locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro. in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni ¹⁴ munerum longe antepono. Hæc

¹ Incrementa divitiarum vel dignitatis.

² Hæc enim est necessaria, quam sine reprehensione & scelere negligere non possumus.

³ Senarius iambicus.

⁴ Collata indignis & minime idoneis.

⁵ Bonis, qui liberalitatem hanc laudant, & virum tam benignum amant & colunt.

⁶ Si non temere cuivis datur, sed idoneis tantum.

⁷ Iis etiam qui nihil acceperunt.

⁸ Tum ex officio, tum ad exci-

tandam & augendam divitum liberalitatem.

⁹ Quod est naturæ proprium.

¹⁰ Metonymia adjuncti pro subiecto, pro, in deterrendis hominibus liberalibus, ne sint beneficii.

¹¹ Pauperum, qui indigent aliorum liberalitate.

¹² Ne uxores & liberi egeant: ne desint, qui pugnent pro patria.

¹³ Exempla insignia apud Plinium juniorem lib. 1. epist. 19. & lib. 11. epist. 4.

¹⁴ Spectaculorum ad captandam multitudinem.

est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi ¹⁵ titillantium. Convenit autem tum in dando ¹⁶ munificum esse, tum in exigendo non ¹⁷ acerbum: in omni re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, ¹⁸ vicinitatibus & ¹⁹ confiniis, æquum, & facilem, multa multis de jure suo concedentem: à litibus vero, ²⁰ quantum liceat, & nescio an ²¹ paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnunquam ²² de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem ²³ dilabi finire flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis, avaritiæque absit suspicio. Posse enim ²⁴ liberalitate uti, non: spoliante se patrimonio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam à ²⁵ Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui ²⁶ honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus, & gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos ²⁷ curiales ²⁸ Laciades hospitalem fuisse. Ita enim instituisse, & villicis imperasse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam divertisset.

¹⁵ Ita commoventium, ut pruritus commoveri solet: in quo volupras quædam est.

¹⁶ Cum, quantum, & quibus dare decet.

¹⁷ Acerbi Latini dicuntur, qui debitum exigunt ad assensum sine ulla remissione.

¹⁸ Cujusmodi sunt vicini & confines, ut matrimonia, servitia, uxores, servi, &c.

¹⁹ Prædiorum.

²⁰ Quantum rei domesticæ ratio patitur.

²¹ Vel cum aliqua rei familiaris iactura.

²² Quod nostrum est, atque ad nos proprie pertinet, de eo partem aliquam temporis causa alteri con-

cedere.

²³ Consumi, dissipari.

²⁴ Nam liberalis potest esse, qui est in re tenui.

²⁵ In libro de divitiis.

²⁶ Cum laude virtutis.

²⁷ Eiusdem pagi homines. Populus enim Atticus erat descriptus in pagos, quos ipsi *δημοί* vocant, eisdem vero pagi homines *δημόται* appellabantur. Curiales Latine vocavit Cicero, petito ex sua republ. vocabulo, quo Græcum expressit. Nam populus Romanus divisus erat in triginta curias.

²⁸ De pago *Λακιάς* è quo erat Cimon, vide Meursium in libro de *δημοίς* Atticis.

QUæ autem ¹ opera, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam ² in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quam plurimis, vehementer & ad ³ opes augendas pertinet, & ad gratiam. Itaque cum multa præclara majorum, tum quam optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio, atque interpretatio. Quam quidem ante ⁴ hanc confusionem temporum in possessione sua ⁵ principes retinuerunt: nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ ⁶ splendor deletus est. Idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum ⁷ is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Hæc igitur opera, grata multis, & ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti ⁸ finitima est dicendi ⁹ gravior facultas, & ¹⁰ gravior, & ¹¹ ornatior. Quid enim eloquentia præstabilis, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic quoque ergo à majoribus nostris est in ¹² toga dignitatis principatus datus. ¹³ Diserti igitur hominis, & ¹⁴ facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas & ¹⁵ non gravate, & ¹⁶ gratuito defendentis, beneficia, & patrocina ¹⁷ late parent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco ¹⁸ intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem, ni vereretur, ¹⁹ ne de

¹ Labore & industria.

² Vitare incommoda & deceptiones in jure litibusque: multi enim jus amittunt suum ignorantia juris, aut procuratorum caussidicorumque inscitia.

³ Potentiam, auctoritatem & gloriam.

⁴ Labnat: Cæsaris tyrannidem & bella civilia.

⁵ Civitatis.

⁶ Silent enim leges inter arma.

⁷ Servium Sulpitium significat Cicero: alii Cæsarem inepte intelligunt.

⁸ Simillima: quia prodest utraque quamplurimis.

⁹ Gravior facultate juris civilis: quia plus ingenii postulat.

¹⁰ Quia civibus salutem dat.

¹¹ Quia Latini sermonis elegantia, copia, splendore delectat.

¹² Vulgo legitur nullo sensu: in tota dignitate Cicero togæ significatione libenter pro pace & otio publico abutitur.

¹³ Id est, eloquentis.

¹⁴ Laborum tolerantissimi.

¹⁵ Ne multis & ambiosis precibus & pollicitationibus sit opus.

¹⁶ Gratis. Lege enim Cincia veritum erat, ne quis ob causam orandam pecuniam donumve accipiat.

¹⁷ Unde oritur, multis defensis, multorum amor.

¹⁸ Propter bella civilia.

¹⁹ Qui stante republ. regnare videbam in causis.

me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis ²⁰ oratoribus, quam ²¹ in paucis spes, quanto ²² in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut juris periti esse, aut disertis; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, ²³ commendantem iudicibus, & magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut ²⁴ consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam illud ²⁵ non sunt admohendi, (²⁶ est enim in promptu) ut ²⁷ animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. Sape enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est; si scientes, temeritatis. Utendum etiam est ²⁸ excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ²⁹ ceterisque operis & officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

CAP. XX.

Sed cum in hominibus juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est ¹ proclive, itaque ² vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non ³ fortunam sequi. ⁴ Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis, & optimi viri causa non anteponat in opera danda gratiam fortunati, & potentis? A quo enim expeditior, & celerior remuneratio

²⁰ Ex partibus Pompeji.

²¹ Adolescentibus.

²² Viris.

²³ Solebant rei à viris gravibus & auctoritate praeclatis laudari iudicibus, & commendari, qui eorum & majorum merita in reipublica praedicabant.

²⁴ Quod vulgo legitur, *consulunt*, locum habere nequit. loquitur enim de Jurisconsultis, qui dicuntur de jure consulentibus respondere.

²⁵ Artificiose. quod enim omittere se velle significat, id tamen facit.

²⁶ Patet per se, est apertum, satis notum.

²⁷ Recte Grævius, *animum advertant*. Sic saepe veteres, quod in plurimis locis librarii mutarunt in *animadvertere*.

²⁸ Egregium exemplum est apud ipsum Tullium lib. III. ad Familiares, epist. 12.

²⁹ Vulgo: *ceterisque*: quod ex MSS. mutat Fabritius.

¹ Facile: ut facile de procliviore loco descenditur.

² Ubique.

³ Divitias & potentias aliorum.

⁴ Recte loquuntur. Sumtum ex Andria Terentii Act. 1. Sc. 3.

forte videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si ⁵ referre gratiam non potest, ⁶ habere certe potest. ⁷ Commode autem, quicumque dixit: pecuniam qui ⁸ habeat, non reddidisse; & qui reddiderit, non habere: gratiam autem, & qui retulerit, habere, & qui habeat, retulisse. At qui se locupletes, honoratos, ⁹ beatos putant, hi ¹⁰ ne obligari quidem beneficio volunt: quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum, ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, ¹¹ atque etiam à se postulari, aut expectari aliquid suspicantur: patrocínio vero ¹² tuo se usos, & clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, ¹³ se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritis, sed etiam illis, à quibus expectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum ¹⁴ munus, si quo forte fungitur, sed etiam ¹⁵ extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum, fortunatumque defenderis, in uno illo, aut forte in liberis ejus, maneat gratia: sin autem inopem, probum tamen, & modestum; omnes non improbi humiles, quæ magna in populo multitudo est, præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed, ¹⁶ si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus: qui, cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret; *Ego vero, inquit, ¹⁷ malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, qua viro.* Sed ¹⁸ corrupti mores, depravatique sunt admiratione divi-

⁵ Facto & re ipsa.

⁶ Animo, cum memor est beneficii.

⁷ Vide Gellium lib. 1. cap. 4.

⁸ Jocus & festivitas est in verbis habere & reddere: quæ non similiter in pecunia & gratia accipiuntur.

⁹ Qui nulla re egent.

¹⁰ Tantum abest, ut gratiam referre velint.

¹¹ Ita restituit Grævius, quod antea legebatur, æque etiam à se aut postulari.

¹² Hoc etiam verbum inseruit Grævius.

¹³ Habitam esse rationem sui & virtutis.

¹⁴ Si ipse inops aliquid facit pro eo, qui de se bene meritis est.

¹⁵ Dicens, parum id esse, & se majora illi debere.

¹⁶ Si forte usu veniat, ut vel inopi, vel diviti, viro tamen bono, sit inserviendum.

¹⁷ Industriam & virtutem sine divitiis malo, quam divitias sine virtute & industria.

¹⁸ Deplorat Cicero statum suorum temporum.

tiarum. Quorum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ¹⁹ ne id quidem semper. Sed fac juvare: ²⁰ utentior sane sit: ²¹ honestior vero quo modo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediunt divitiarum, quo minus juvetur; ²² modo ne adjuvent; sitque omne iudicium, non quam locuples, sed ²³ qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda est, ne quid ²⁴ contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam. Fundamentum enim perpetuæ commendationis, & famæ, est iustitia, sine qua ²⁵ nihil potest esse laudabile.

CAP. XXI.

SED quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ¹ ad singulos spectant: deinceps de iis, quæ ² ad universos, quæque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum ³ partim ejusmodi sunt, ut ad ⁴ universos cives pertineant, partim ⁵ singulos ut attingant; quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne ob sit reipublicæ. ⁶ C. Gracchi ⁷ frumentaria magna largitio: exhauriebat igitur ⁸ ærarium. Modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi necessaria: ergo & civibus, & reipublicæ salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum ⁹ publice deminutio.

¹⁹ Quoniam multi propter divitias interficiuntur, aliæque patiuntur incommoda.

²⁰ Vulgo *potentior*, vel *opulentior*: sed *utentior* cum aliis mavult Grævius, id est, qui plus impendit in cultum vitæ, qui pluribus utitur ad vitam tuendam, qui majores sumtus in se tuendo facit.

²¹ Dignitatem enim divitiarum magnitudo non parit.

²² Modo ne propter divitias divitem juvemus, si vir non est bonus, sed propter bonitatem.

²³ Probitate & moribus.

²⁴ Ne in injusta causa juves amicum.

²⁵ Nam iustitia omnes virtutes complectitur.

¹ Quæ depromuntur è cujusque re familiari.

² Cum magistratus, qui totius populi personam sustinent, aliquid ex ærario depromunt.

³ Pro, alia ejusmodi sunt usitata genere loquendi.

⁴ Ut, cum augetur respublica, imperio, agris, vectigalibus.

⁵ Ut singulos privatim juvent: quo ex genere frumentaria largitio est.

⁶ Tribuni plebis, qui legem frumentariam tulit.

⁷ Ex frumento publico plebi dividendo.

⁸ Sine quo respublica stare non potest.

⁹ Pro impensis publicis.

fiat.

fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem
¹⁰ Agrariam ferret, quam tamen ¹¹ antiquari facile pas-
 sus est, & in eo vehementer se moderatum præbuit: sed
 cum in agendo multa ¹² populariter, tum illud male:
non esse in civitate duo millia hominum, qui ¹³ rem haberent.
 Capitalis oratio, & ad ¹⁴ æquationem bonorum perti-
 nens. Qua peste quæ potest esse major? hanc enim ob-
 causam maxime, ¹⁵ ut sua tenerentur, respublicæ civita-
 tesque constitutæ sunt. Nam etsi duce natura ¹⁶ con-
 gregabantur homines, tamen, spe custodiæ rerum suarum,
 urbium præsidia quærebant. Danda etiam opera est, ne
 quod ¹⁷ apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærii
 tenuitatem, ¹⁸ assiduitatemque bellorum, tributum sit
 conferendum. Idque ne eveniat, multo ante erit ¹⁹ pro-
 videndum. Sin quæ necessitas hujus muneris reipublicæ
 obvenerit, (male enim ²⁰ quam ²¹ nostræ, ominari: ne-
 que tamen de nostræ, sed de omni republica disputo)
 danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint,
²² necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui
 rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut ea-
 rum rerum copia sit, ²³ quæ sunt necessaria. Quarum
 qualis comparatio fieri soleat & debeat, non est necesse
 disputare. ²⁴ Est enim in promptu: tantum locus attinge-
 ndus fuit. Caput autem est in omni procuratione
 negotii, & muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam
 minima suspicio. Utinam, inquit ²⁵ C. Pontius Samnis,
 ad illa tempora fortuna me reservavisset, & tunc essem

¹⁰ De publicis agris populo di-
 videndis.

¹¹ A populo rejici, ne ferretur.

¹² Plebi grata, optimatibus &
 locupletibus invisa.

¹³ Qui de suo viverent, & ad
 victum necessaria haberent.

¹⁴ Equari enim possessiones sine
 magna multorum injuria non pos-
 sunt: inde seditio, inde cædes, in-
 de summum reip. discrimen.

¹⁵ Ut quæ propria cujusque es-
 sent, ea teneri possent.

¹⁶ Coeunt in societatem civilem,
 quia homo est animal sociale.

¹⁷ Ante Paulli Æmilii Macedo-
 nicam victoriam.

¹⁸ Quæ sine magnis sumptibus &
 stipendiis geri nequeunt.

¹⁹ Parsimonia & frugalitas,
 quæ magnum vectigal est.

²⁰ Alii, vel alteri, additur in-
 vulgatis, contra fidem scriptorum
 codicum, qui id ex præcedenti-
 bus, *alicui reip.* repetendum esse in-
 nuunt.

²¹ Inviti enim ea dicimus, quæ
 sunt mali omnis.

²² Solvendum tributum, neces-
 sario impostum.

²³ Quæ ad victum, habitatio-
 nem & vestitum pertinent.

²⁴ Satis patet.

²⁵ Samnitium adversus Roma-
 nos imperator, eorumque apud
 Caudium victor A. U. C. 432. sed
 sequenti anno ab illis sub Jugur-
 missus ad Luceriam.

natus, ²⁶ si quando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius eos imperare. ²⁷ Nam illa ²⁸ multa secula expectanda fuerunt. ²⁹ modo enim hoc malum in hanc rempublicam invaluit. Itaque facile patior, tum potius Pontium fuisse; siquidem in illo ³⁰ tantum fuit roboris. Nondum ³¹ centum & decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis à ³² L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset. At vero postea ³³ tot leges, & proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum ³⁴ Italicum bellum ³⁵ propter iudiciorum metum excitatum: tanta, ³⁶ sublatis legibus & iudiciis, ³⁷ expilatio, direptioque sociorum, ut ³⁸ imbecillitate aliorum, non nostra virtute, valeamus.

CAP. XXII.

Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? sed in illo alia majora: laus enim abstinentiæ non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum ¹ gaza, quæ fuit ² maxima, potitus est ³ Paulus: tantam in ærarium pecuniam invehit, ut unius imperatoris præda ⁴ finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam præter memoriam no-

²⁶ Ita Grævius ex veterrimo codice restituit, quod antea in vulgatis erat: *quando Romani*, &c. Operatur tantum Samnis, ut illis temporibus natus esset, si unquam illa tempora futura fiat, quando Romani dona accipere coepissent.

²⁷ Vulgo perperam legebatur: *ne illi quidem*.

²⁸ Vix duo secula & paullo amplius effluxerant; si quidem sæculum centum annis finimus. Quare Muretus *severis*, sive generationes triginta annorum, intelligere mavult.

²⁹ A. U. C. 640. Jugurtha graffatus est, & propemodum totum senatum emit. Cicero autem scribebat A. 708; & ramen *modo* dixit.

³⁰ Ut posset Romanum imperium pecunia largienda evertere.

³¹ A. U. C. 604. lex illa fuit lata.

³² Tribuno plebis, qui primus *Strugi* dictus est.

³³ Cæcilia, Servilia, Atilia, Cornelia, Julia, de quibus vide Manu-

tium libro de legibus Romanis.

³⁴ Sociale à scriptoribus dictum. Vide Florum.

³⁵ Eorum opera, qui ne quieta republica repetundarum accusarentur, metuebant.

³⁶ Tempore belli Italici & dein Mariani.

³⁷ Quoniam, qui in provincias mittebantur, illas expilabant.

³⁸ Si adhuc imperamus, non virtuti nostræ, sed aliorum imbecillitati, acceptum referre debemus.

¹ Persæ gazam vocant regiam pecuniam.

² Fuit enim, Vellejo Paterculo teste, *bis millies centies sestertium* & hoc est, ut vulgo loquuntur, quinque milliones, & bis centena quinquaginta millia coronatorum.

³ Paulus Æmilius.

⁴ Ut nullum tributum persolveri à civibus opus fuerit usque ad Hirca & Pansæ consulatum, circa primum Antonii & Octavii bellum.

minis

minis sempiternam ⁵ detulit. Imitatus patrem Africanus
 nihilo locupletior Carthagine everfa. Quid? qui ejus
 collega in censura fuit. L. Mummius, numquid copio-
 fior, cum ⁶ copioſſimam urbem funditus ſuſtulſſet?
⁷ Italiam ornare, quam domum ſuam maluit. Quam-
 quam, Italia ornata, domus ipſa mihi, videtur ⁸ orna-
 tior. Nullum igitur vitium tetrius, (ut eo, unde ⁹ di-
 greſſa eſt, referat ſe oratio) quam avaritia, præſertim
 in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim
¹⁰ quæſtui rempublicam non modo ¹¹ turpe eſt, ſed
¹² ſcleratum etiam, & nefarium. Itaque quod Apollo
 Pythius ¹³ oraculum edidit, *Spartam nulla re alia, niſi a-*
varitia perituram; id videtur non ſolum Lacedæmoniis, ſed
 & omnibus opulentiſ populis prædiſſe. Nulla autem
 re conciliare facilius benevolentiam multitudinis poſſunt
 ii, qui reipublicæ præſunt, quam abſtinentia, & conti-
 nentia. Qui vero ſe ¹⁴ populares volunt, ob eamque
 cauſam aut ¹⁵ agrariam rem tentant, ut poſſeſſores ſuis
 ſedibus pellantur: aut pecunias creditas debitoribus con-
 donandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicæ:
 concordiam primum, quæ eſſe non poteſt, cum aliis adi-
 muntur, aliis condonantur pecuniæ: deinde æquitatem,
 quæ tollitur omnis, ſi habere ſuum cuique non licet. Id
 enim eſt proprium (ut ſupra dixi) ¹⁶ civitatis, atque
¹⁷ urbis, ut ſit libera, & non ſolicita ſux rei cujuſque
 cuſtodia. Atque in hac perniciæ reipublicæ ne illam qui-
 dem conſequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res
 erepta eſt; ¹⁸ eſt inimicus: cui data, etiam diſſimulat, ſe
 accipere voluiſſe: & maxime in pecuniis ¹⁹ creditis ²⁰ oc-

⁵ In vulgatis perperam: *in do-*
mum ſuam intulit: quod à ſciolis
 eſt. vim vocis deferre ignorantibus.

⁶ Corinthum.

⁷ Signa namque ærea marmorea.
 que, & tabulas pictas, quibus Co-
 rinthum ſpoliavit, in triumpho tu-
 lit. totamque iis Italiam replevit.

⁸ Gloria ſcil. rei bene geſtæ &
 fama abſtinentiæ.

⁹ Vulgo perperam: *egreſſa eſt*.

¹⁰ Ex reipubl. muneribus quæ-
 ſtum facere.

¹¹ Sordidum.

¹² Facinus publice contra juſ
 in republ. admiſſum.

¹³ In vulgatis abſurde: *oraculo*
edidit. Exſtat autem illud in Ariſto-
 phanis Scholiis, & apud Suidam.

¹⁴ Eos notat, qui multitudinem
 largitionibus captant & republ.
 evertunt.

¹⁵ Diviſionem agrorum.

¹⁶ Multitudinis civium.

¹⁷ Quæ civitati præſidium eſt.

¹⁸ Meminit injuriæ, & in vultu
 dolorem offendit ſuum.

¹⁹ Condonatis.

²⁰ In ſinu gaudet.

cultat suum gaudium, ²¹ ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, & meminit, & ²² prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt illi, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam valent: non enim numero hæc iudicantur, sed ²³ pondere. ²⁴ Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis aut etiam sæculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat?

CAP. XXIII.

AC propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii ¹ Lyfanderum Ephorum expulerunt? ² Agin regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt. Ex quo eo tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut & ³ tyranni existerent, & ⁴ optimates exterminarentur, & ⁵ præclarissime constituta respublica dilaberetur. Nee vero solum ipsa cecidit, sed etiam ⁶ reliquam Graciam evertit contagionibus malorum; quæ à Lacedæmoniis profectæ manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Tib. Gracchi, summi viri, filios, ⁷ Africani nepotes, nonne Agrariæ contentiones perdiderunt? At vero ⁸ Aratus Sicyonius jure laudatur, qui cum ejus civitas quinquaginta annos à tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem ⁹ improvise oppressisset, sexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis & possessionibus difficultatem; quod & eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant,

²¹ Obærat enim, cultus splendorem in fraudem creditorum simulant, hominum de se opinioni effundunt.

²² In vultu.

²³ Benevolentia. Plus potest unus, cui aliquid inique ademptum est, ad gloriam infuscandam, & ulciscendum injuriæ auctorem, quam plurimi, qui aliquid injuste acceperunt.

²⁴ Quia dominia rerum à naturali possessione originem trahunt.

¹ Non est Lyfander, dux præclarus, ut plerique interpretes ex-

istimant, sed alius, de quo vide Plutarchum in Agide.

² Consule Plutarchum ibidem.

³ Machanidus & Nabis, de quibus Polybius & Livius.

⁴ Ephori occiderentur & tollerentur à Cleomene.

⁵ Lycurgi legibus.

⁶ Cum scilicet miscuissent sese Achæi rebus Laconicis.

⁷ Majoris, cujus ex filia Cornelia Ti. Gracchus duos filios suscepit.

⁸ Cujus vitam Plutarchus litteris mandavit.

⁹ Sine civili sanguine.

egere iniquissimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum possessiones ¹⁰ moveri, non nimis æquum putabat; propter ea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus ¹¹ tenebantur sine iniuria; iudicavit, neque illis adimi, neque his non satis fieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integrā ad redditum suum iussit esse: isque celeriter ad ¹² Ptolemaum, ¹³ suum hospitem, venit qui tum regnabat ¹⁴ alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset: a rege opulento vir summus facile impetravit, ut ¹⁵ grandi pecunia adjuvaretur. quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas ¹⁶ cognovit & eorum, qui aliena ¹⁷ tenebant, & eorum, qui sua amiserant: ¹⁸ perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallerent, & possessionibus cederent: aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ira perfectum est, ut omnes concordia constituta, sine querela discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! sic par est agere cum civibus, non (ut ¹⁹ bis jam vidimus) ²⁰ hastam in foro ponere, & bona civium voci subicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis, & præstantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio, & sapientia boni civis, commoda civium ²¹ non ²² divellere, atque omnes æquitare eadem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? ut, cum ego emerim, ædificaverim, tuear, impendam, tu me invito

¹⁰ Vulgo, *movere*. cui scripturam Codicis sui præfert Grævius.

¹¹ Vulgo, *detinebantur*.

¹² Philadelphum.

¹³ Quem signis & tabulis è Græcia missis sibi devinxerat.

¹⁴ Filius quippe ejus Ptolemæi, qui cum Alexandro militavit.

¹⁵ Centum quinquaginta talentis.

¹⁶ Iudicavit & perscrutatus est.

¹⁷ Vulgo, *detinebant*.

¹⁸ In Manutianis & aliis quibusdā legitur, *perfecitque æ. p. & ut persuaderent*, verum Aratus quindecim

cim principes concordie inter cives conciliandæ non præfecit, sed sibi in consilium adhibuit.

¹⁹ Primum Sulla, deinde Cæsare dominantibus.

²⁰ Vendere bona civium sub hasta voce præconis.

²¹ Verbum *defendere*, quod in vulgatis additur, MSS. non agnoscunt.

²² Omnium commodis studere, non exulibus tantum consulere, sed cæteris etiam civibus, qui in urbe sunt.

fruare meo? quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? ²³ Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, & cum tu habeas, ²⁴ ego non habeam pecuniam?

CAP. XXIV.

Quamobrem? ne sit as alienum, quod reipublicae noceat, providendum est. Quod ² multis rationibus caveri potest: ³ non si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam ⁴ fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur: ⁵ armis, & castris tentata res est ab omni genere hominum, & ordine; quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec majus as alienum fuit; nec melius, nec facilius dissolutum est. ⁶ Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc ⁷ victor, rum quidem victus, quae cogitabat, ea ⁸ perfecit, cum ejus jam nihil ⁹ interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiamsi causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris & judicio rum aequitate suum quisque teneat: & neque tenuiores propter ¹⁰ humi-

²³ Cum pristina debita sumptuum magistratus decreto abolentur.

²⁴ Quia licet tibi non solvere per tabulas novas.

¹ Ne pars civitatis a potentioribus civibus nimio scenore prematur.

² Multis legibus immodico scenori re mederi studuerunt Romani. Vide Tacitum lib. VI. Annal. cap. 16.

³ Non autem, si cives habeant as alienum, novas tabulas proponere, quibus pecuniae creditae condonentur, ita ut locupletes, qui pecunias crediderunt, perdant suum; debitores alienum, quod a locupletibus ipsis est creditum, lucrentur, & non reddant.

⁴ Quam justitiae fundamentum dixit lib. I.

⁵ A Catilina & sociis.

⁶ Speraverant debitores, si resp. mutaretur, se nihil soluturos. eam spem suffulit virtus & vigilansia Ciceronis.

⁷ Notat Caesarem, qui Pompejum & Pompejanos, in quibus Cicero erat, jam vicerat, ac rerum potitus erat, tunc autem, cum a Cicerone consule conjuratio Catilinaria (cujus Caesar particeps fuit) est oppressa, victus, quae eo tempore cogitabat, ea & consul & victor perfecit.

⁸ Ut leges & judicia nihil valerent, non sua causa, sed suorum, qui gravi aere alieno laborabant.

⁹ Cum aere jam non premeretur alieno, rerum omnium armis potitus.

¹⁰ Ita ex MSS. restituit Langius, quamquam vulgaram lectionem, quae imbecillitatem praestet, non improbat.

litatem

litatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda ¹¹ obsit invidia. Præterea quibuscumque rebus vel ¹² belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vestigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc ¹³ genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscuntur ¹⁴ & gratiam, & gloriam. In his autem utilitatum præceptis ¹⁵ Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus; duo ¹⁶ præterita censet esse à Panætio, valetudinis curationem, & pecuniæ, quas res ¹⁷ à summo philosopho præteritas arbitror, quod ¹⁸ essent faciles: ¹⁹ sunt certe utiles. Sed valetudo ²⁰ sustentatur notitia ²¹ sui corporis; & observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse: & continentia in ²² victu omni, atque cultu, corporis tuendi causa, & ²³ prætermittendis voluptatibus: postremo ²⁴ arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quærì debet iis rebus, à quibus ²⁵ abest turpitudine: conservari autem diligentia, & parsimonia: iisdem etiam rebus augeri. Has res ²⁶ commodissime Xenophon ²⁷ Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere ætate cum essemus, quætes tu nunc, è Græco in ²⁸ Latinum convertimus.

¹¹ Semper enim plebs & inferiores invident potentibus & divitibus.

¹² Pro, in bello, antique & utilitate dictum paullo tamen durius.

¹³ Quæ ad universos & ad rempublicam pertinent.

¹⁴ Ut amentur, & in admiratione sint.

¹⁵ Catonis Uticensis familiaris.

¹⁶ In aliis legitur: duo præcepta censet esse à Panætio prætermittenda. Sed nostra lectio cum sequentibus aptius coheret.

¹⁷ Vindicat eum ab ignorantia, contra objectionem Antipatri.

¹⁸ Non, quod eas ipse non videt.

¹⁹ Causa, cur Cicero præcepta

subjungat, à Panætio prætermittenda.

²⁰ Ne in morbos cadat.

²¹ Quia non iisdem rebus omnes, sed alius alia indiget ad valetudinem.

²² Cultus à victu differt: multa enim præter cibum potionemque sunt, quæ ad valetudinem pertinent.

²³ Iis, quæ obsunt.

²⁴ Medicina & Medicorum præceptis.

²⁵ Honesto lucro quærenda est res domestica & augenda.

²⁶ Sic ut nihil desideres, & in discendo voluptatem capias.

²⁷ Discipulus Socratis.

²⁸ Hæc Ciceronis interpretatio non extat: nec extabat tempore Quintiliani.

CAP. XXV.

Sed utilitatum ¹ comparatio (quoniam hic locus erat quartus à Panætio prætermisus) sæpe est necessaria. Nam & corporis commoda cum ² externis, & externa cum corporis, & ipsa inter se corporis, & externa cum externis, comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur; valere ut malis, quam dives esse; cum corporis, externa, hoc modo; dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vestigalia urbana, rusticis: ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: à quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret? respondit ³ bene pascere: quid secundum? ⁴ satis bene pascere: quid tertium? male pascere, quid quartum? ⁵ arare: & cum ille, qui quæsierat, dixisset, quid scœnerari? tum Cato, quid? hominem, inquit, occidere? Ex quo, & multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere: recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed roto hoc de genere, de quærenda, de collocanda pecunia, ⁸ vellem etiam de utenda, commodius à quibusdam ⁹ optimis viris, ad ¹⁰ medium Janum sedentibus,

¹ Nam de honestorum comparatione differuit libro primo.

² Bonis fortunæ, quæ sunt extra corpus & animum.

³ Rem pecuariam quam amplissimam habere; magnoque pecoris greges, & lecta iumentorum armenta.

⁴ Mediocriter, vel minus quam omnino bene.

⁵ Mire variant Codices: alii *bene vestire*, alii *bene vitire* legunt. Sed *male pascere* præferendum, quod Columella etiam Catoni tribuit reprehenditque. Vult autem Cato, tantum esse utilitatis in decore pascendo; ut quamvis maligne pascatur, sive male curatum pecus habeat paterfamilias, superet tamen fructus omnes arationis, &c.

⁶ Agriculturam ultimo loco posuit, quia lentior per eam ad *Ætæ* progressus.

⁷ Significat Cato, super omnes alias commoditates ad quæstum faciendum esse efficacissimi compendii scœnerationem, sed quæ homines, ex quibus lucrum faceret, interficeret. Quanquam ipse Cato improbißimum & inprimis famosum scœnus per liberos suos exercuit, quod nauticum vocabatur.

⁸ Optat Cicero & vora facit, quo scœneratores, sicut de quærenda & collocanda pecunia, sic etiam de utenda agant ac disputent.

⁹ Ira scœneratores dicuntur, non per ironiam, sed quod illorum maxime interfit, sentire cum bonis, hoc est, cum iis, qui pacem; otium, rempubl. tranquillam & salvam velint: hinc etiam sæpe Ciceroni dicuntur *boni viri*.

¹⁰ Vicus hoc nomine Romæ fuit, ubi pecunia scœnore dabatur: prima vici pars, summus Janus: media,

quam

quam ab ullis philosophis ulla in schola, disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

medius: ultima, imus vocabatur. id est, medio vico, sedebant foeneratores.
maxime vero ad medium Janum.

M. TULLII CICERONIS

DE

OFFICIIS

AD

MARCUM FILIUM

LIBER III.

CAP. I.

PUb. Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus¹ sit, dicere solitum, scripsit² Cato, qui fuit fere³ ejus æqualis, ⁴ *numquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset.* Magnifica verò vox, & magno viro ac sapiente digna: quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in solitudine secum loqui solitum: ut neque cessaret umquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque dux res, quæ⁶ languorem afferunt

¹ Appellatus est, legunt alii, sed MSS. multi & Nonius habent. *sit.*

² Qui censura severissime gesta, Censorius appellatus, & Scipioni parum amicus esse creditus est. Scripsit autem Cato in principio suarum originum; clarorum viro- rum non minus otii quam negotii rationem exstare oportere.

³ Secundum enim Africani consulatum primus Catonis excepit.

⁴ Quia res præclaras in otio cogitabat.

⁵ Qui tacite secum loquebatur de iis virtutibus, quibus actiones nostræ ad verum decus laudemque diriguntur.

⁶ Torporem & inertiam.

caeteris illum acuebant, otium, & solitudo. Vellem nobis hoc idem ⁷ vere dicere liceret: sed, si minus imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam & à republica forensibusque negotiis ⁸ armis impiis, vique prohibiti, otium persequimur: & ob eam causam, urbe relicta, ⁹ rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens à reipublica ¹⁰ pulcherrimis muneribus, otium sibi ¹¹ sumebat aliquando, & à cœtu hominum, frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrium autem otium ¹² negotii inopia, non requiescendi studio constitutum est. Extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum ¹³ nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Itaque qui in maxima celebritate, atque in ¹⁴ oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conspectum ¹⁵ sceleratorum, quibus omnia redundant, ¹⁶ abdimus nos, quantum licet, & sæpe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis acceperimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea & otio frigor, ¹⁷ non illo quidem, quo debet is, qui quondam ¹⁸ peperisset otium civitati: nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas. quamquam Africanus majorem laudem ¹⁹ vel meo judicio assequebatur: ²⁰ nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum solitudinis munus extat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, ²¹ investigationeque earum rerum, quas cogitando consequere-

⁷ Quodam enim modo licet, sed non æque, ut illi: quod & ille ingenio præstiterit, & meliora tempora fuerint.

⁸ Bellis civilibus.

⁹ Inquirentes rura & sylvas, solitudinemque: potissimum in suo Arpinati & Formiano

¹⁰ Honestissima reipubl. administratione.

¹¹ Arbitrio suo, nulla cogente necessitate.

¹² Quoniam extincto senatu & republ. pene eversa nullum Cicero. ni negotium in ea relictum erat.

¹³ Auctoritate nostra & dignitate.

¹⁴ In conspectu.

¹⁵ Octavii, Lepidi, Antonii.

¹⁶ Vide epist. 14. lib. XII. ad Atticum.

¹⁷ Illustri, & cum dignitate.

¹⁸ In conspectu, conjuratione extincta.

¹⁹ Non solum aliorum sed & meo judicio,

²⁰ Donatus ait. Terentium à Lælio & Scipione esse adjutum.

²¹ Inquisitione & contemplatione. ductum est hoc verbum à vestigiis signisque, quibus ad rei notitiam pervenimus.

batur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut ²² cogitatione tacita à solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium, curamque convertimus. Itaque plura ²³ brevi tempore, ²⁴ eversa, quam multis annis stante republica, scripsimus.

CAP. II.

Sed cum tota philosophia, mi Cicero, ¹ frugifera, & ² fructuosa, nec ulla pars ejus ³ inculta, ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis; à quibus constanter, honesteque vivendi præcepta ⁴ ducuntur. Quare, quamquam à Cratippo nostro, principe hujus memoriæ ⁵ philosophorum, hæc te assidue audire, atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quicquam aliud audire. Quod eum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant: tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ, nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse ⁶ nominis. ⁷ Suscepisti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi: ad quos cum tamquam ad ⁸ mercaturam bonarum artium sis profectus, ⁹ inanem redire turpissimum est, dedecorantem & ¹⁰ urbis auctoritatem, & magistri. Quare, quantum conniti animo pòtes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum fac ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint à nobis, tute tibi defuisse

²² Contemplatione humanarum divinarumque rerum.

²³ A dictatura Cæsaris ad triumviratum.

²⁴ A Cæsare, & novissime ab Augusto & Antonio.

¹ A frugibus, quæ sunt, quidquid ex fructu terræ in alimoniam vertimus.

² A fructibus, qui etiam arborum sunt.

³ Perstat in translatione agrorum frugiferorum: quorum nulla pars propter utilitatem inculta est.

⁴ Sumuntur, accipiuntur.

⁵ Peripateticorum.

⁶ Famæ & gloriæ.

⁷ Onus vocat illam expectationem, quam de se concitavit propter perfectionem Atheniensem & magistrum præstantissimum.

⁸ Ad emendas merces.

⁹ Alludit ad Homericum versum in lib. I. Iliad. ἀγχεῖν τοι δαίμονα μέγαν, νέον τ' ἀπρόϊον. Turpe foret, mansisse diu, vacuumque reverti.

¹⁰ Quæ semper bonas artes aluit.

videare.

videare. Sed hæc hætenus: ¹¹ multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur. Panætius igitur, qui sine controversia de officiis ¹² accuratissime disputavit, quemque nos, ¹³ correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus: tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare ¹⁴ de officio solerent: uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quo modo ea discerni oporteret. De duobus generibus primis tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum: nec id exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum à discipulo ejus ¹⁵ Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, postquam illos libros edidisset. Quem locum miror à Posidonio breviter esse ¹⁶ tactum in quibusdā commentariis: præsertim cum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime vero assentiōr iis, qui negant, eum ¹⁷ locum à Panætio prætermisum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse; quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin à Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam, qui è divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea, in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit ¹⁸ eodem testis locuples Posidonius; qui etiam scribit in quadam epistola ¹⁹ Publium Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audiverat; ut nemo pictor esset inventus, qui Coz

¹¹ Nihil tamen exstat præter Partitiones Oratorias, & hos libros de Officiis, qui tamen ad formandos potius mores, quam ad cohortandum, scripti sunt.

¹² Subtilissime, diligentissime, cum veritate congruenter.

¹³ Correxerit enim Cicero divisionem Panætii, & officium definivit, quod Panætius prætermiserat.

¹⁴ Cum quæritur, quid recte aut secus fiat.

¹⁵ Quem Cicero ipse lib. I. de

Fin. suum familiare vocat.

¹⁶ Vulgo tractatum. Sed breviter tactum habent MSS. Cod. ces. estque idem, quod paucis verbis attactum sive narratum, non explicatum.

¹⁷ De repugnantia utilis & honesti.

¹⁸ Ad illam sententiam probandam.

¹⁹ Is est, quem lib. II. cap. 13. Matium sectatum esse scripsit Cicero.

Veneris

Veneris eam partem, quam ²⁰ Apelles inchoatam reliquisset, absolveret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem aufererat) sic ea, quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

CAP. III.

QUamobrem de judicio Panætii ¹ dubitari non potest. Rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse dubitari potest. Nam siue ² honestum solum bonum est, ut Stoicis placet: siue ³ quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripareticis ⁴ vestris viderur, ut ⁵ omnia, ex altera parte ⁶ collocata; vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, ⁷ Socratem execrari solitum eos, qui primum hæc, natura coherentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensu, ut quidquid honestum esset, id utile esse censerent: nec utile quicquam, quod non honestum. Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ⁸ ii, qui res expetendas vel voluptate, vel ⁹ indolentia metuntur: liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, ¹⁰ qui id solum bonum judicat, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vi-

²⁰ Dicitur Veneris Apelles pinxisse dicitur, unam è mari egredientem, de qua Ovidius: inchoavit aliam, quæ superasset priorem, nisi mors invidisset

¹ Alii legunt: *disputari*. Sed hoc verbum veteribus non accipitur in ea notione, quæ nunc est in ore omnium.

² Ipsa virtus & habitus virtutis.

³ De summo bono controversia fere nulla est inter Stoicos & Peripareticos.

⁴ Alii: *nostris*. Sed meliores habent: *vestris*, quoniam inter Peripareticos Athenis versabatur Ciceronis filius.

⁵ Bona corporis & fortunæ.

⁶ Si ponerentur in lance & expenderentur in trutina. alludit ad Critolai lancem, de qua vide V. Tusc. 17. & V. de fin. 30.

⁷ Recte Socrates eum execratus est, qui primus utilitatem ab honestate sejunxisset: id enim querebatur caput esse exitiorum omnium.

⁸ Epicurei.

⁹ Græcorum vocem *ἀναισθησία* Cicero sesto à se verbo *indolentia* expressit.

¹⁰ Est hoc proprium & verum Stoicorum dogma, qui nullum bonum esse docebant, nisi quod bonos faciat: reliqua, honores, ignominiam, opes, paupertatem, voluptatem, nec bona esse, nec mala.

tama

2

tam fieri, nec decessione pejorem: non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim, quod summum bonum à Stoicis dicitur, *CONVENIENTER NATURÆ VIVERE*, id habet hanc (ut opinor) sententiam, naturam cum virtute congruere semper: ¹¹ cætera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparisonem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie, vereque dicitur, id in ¹² sapientibus est solis, neque à virtute divelli umquam potest: in iis autem, in quibus sapientia perfecta ¹³ non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo; ¹⁴ similitudines honesti esse possunt. Hæc igitur omnia officia, de quibus his libris disputamus, ¹⁵ *MEDIA* Stoici appellant: ea ¹⁶ communia sunt, & late patent: quæ & ingenii bonitate multi assequuntur, & progressionem discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est: & ut iidem dicunt, ¹⁷ omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est in quo media officia ¹⁸ compareant, id cumulate videtur esse perfectum: proptereaque vulgus, quid absit à perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat prætermisissimum. Quod ¹⁹ item in ²⁰ poematis, & picturis usu evenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint; ob eam, credo, causam,

¹¹ Bona fortunæ & corporis, quorum honesto usu natura indiget, ita eligenda sunt, ut virtuti non repugnent.

¹² Sapientibus scilicet Stoicis, qui nusquam gentium terrarumque sunt, neque fuerunt, nec erunt: quamvis hoc ultimum negent Stoici.

¹³ Sed aliqua ad virtutem sapientiamque progressio.

¹⁴ Ut sunt media officia, de quibus certa ratio reddi potest.

¹⁵ Τὰ καθήκοντα, qualia Epictetus in Enchiridio præcepit.

¹⁶ Omnibus hominibus, tam perfectis, quam imperfectis.

¹⁷ Omnem perfectionem.

¹⁸ Vulgo, *comparantur*, quod locum habere nequit: non enim vulgus hoc iudicium comparatione officiorum mediorum facit; sed cum medium aliquod officium videt, quia, quantum hoc à perfectione absit, non videt, putat id ipsum omnes numeros habere. Legendum itaque, *compareant*, id est, appareant, cernantur.

¹⁹ Vulgo: *quod autem*. plane mendose: pro quo Lambinus restituit: *quod item*.

²⁰ In multis est: poematibus; sed poematis legit etiam Nonius.

quod

quod insit in his aliquid probi, quod ²¹ capiat ignaros; qui quidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque, cum sunt docti à ²² peritis, desistunt facile sententia.

CAP. IV.

HÆc igitur officia, de quibus his libris differimus, quasi ¹ secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia: itaque his omnes, in quibus virtutis est ² indoles, ³ commoventur. Nec vero, cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum ⁴ Fabricius, Aristidesve iusti nominantur; aut ab illis ⁵ fortitudinis, aut ab his iustitiæ, tamquam à sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, sapientes fuerunt: nec illi quidem ⁶ septem: sed ex mediiorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant, ⁷ speciemque sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quidem, quod communiter appellamus honestum, quod collitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in ⁸ nostram intelligentiam cadit, tuendum, conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum sapientibus. Aliter enim ⁹ teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia meriuntur emolumentis, & commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod

²¹ Delectet.

²² Peritus plus est, quam doctus.

¹ Quia non idem est officium & honestum, sed ex honesto nascitur officium. Metaphora à *secundario* pane & vino.

² Signum virtutis, non perfecta virtus & sapientia.

³ Afficiuntur, ad bene agendum adducuntur.

⁴ Talis fuit Fabricius Romæ, qualis Aristides Athenis.

⁵ Quia pro republ. mortem libenter oppetiverunt.

⁶ Septem Græciæ sapientes.

⁷ Hinc dicti proficientes, studiosi, sectatores sapientiæ.

⁸ Quoniam non sumus perfecte sapientes, & intelligimus media quædam honesta non perfecta.

⁹ Actum est cum iis, qui sapientiæ sunt studiosi, si, cum jam profecerunt, proposita utilitatis & emolumentis spe à recte agendo, & officio colendo avocari se patiuntur.

utile putant, comparare: ¹⁰ bono viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensitse, quod dixerit, ¹¹ solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, & in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nunquam dubitationem asserre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, ¹² quale sit id, de quo consideretur. ¹³ Sæpe enim tempore fit, ut quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, ¹⁴ quod pateat latius. Quod potest esse majus scelus, quam non modo hominem, sed etiam ¹⁵ familiarem occidere? ¹⁶ Num igitur se adstrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? ¹⁷ Populo quidem Rom. non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud ¹⁸ pulcherrimum existimat. ¹⁹ Vicit igitur utilitas honestatem: immo vero honestas utilitatem secuta est. Itaque ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile; ²⁰ formula quædam constituenda est, quam si sequemur in ²¹ comparatione rerum, ab officio ²² numquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinaque maxime consentanea. quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam à veteribus Academicis, & Peripateticis ²³ vestris, qui

¹⁰ Qui versantur in medijs officiis.

¹¹ Quoniam non debet quis dubitare de hoc, nisi ab officio sit omnino alienus.

¹² Honestum, an turpe: utile, an perniciosum.

¹³ Ratio temporis, & status rerum, seu ut vulgo loquuntur, circumstantiæ rerum & hominum faciunt, ut res, quæ alias turpis esset, non sit turpis.

¹⁴ Quod ad plura se extendat: nam uno hoc exemplo alia possumus intelligere.

¹⁵ Amicum: quoniam Brutus non modo amicus, sed etiam filius Cæsaris habebatur.

¹⁶ Quasi diceret, non est reus sce-

leris tyrannicida, imo dignus laude.

¹⁷ Qui laudavit necem Cæsaris, & percussoribus præmia decrevit.

¹⁸ Tacitus lib. I. Annal. 8. dicit, occisum Cæsarem dictatorem aliis pessimum, aliis pulcherrimum facinus visum esse.

¹⁹ De præterito loquitur: quia jam Cæsaris necem latenter significavit.

²⁰ Regula, modus & norma, quæ sit consentanea disciplinæ Stoicorum, dicentium, nihil esse, utile, quod non sit honestum.

²¹ Video meliora, proboque, Deteriora sequor. Ovid. Metamorph. VII.

²² Omnia recte faciemus, omnem justam reprehensionem cavebimus.

²³ Vulgo peperam: nostris.

quondam

24 quondam iidem erant, qui Academici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia: tamen 25 splendidius hæc ab 26 eis differuntur, quibus quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum: quam ab 27 iis, quibus honestum aliquod non utile, aut utile non honestum. Nobis autem 28 nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque 29 maxime probabile occurrat, id 30 nostro jure liceat defendere.

CAP. V.

SED redeo ad formulam. Detrahere igitur aliquid alteri, & hominem hominis incommodo suum augere commodum, 1 magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cætera, quæ possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio 2 tollit convictum humanum, & societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliaret aut violet alterum, dirumpi necesse est eam, quæ maxime est. 3 secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum 4 sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari, & 5 interire totum corpus necesse est: sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum, & 6 communitas evertatur necesse est. Nam 7 sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri ac-

24 Iidem fuerunt, vivente Plato-
ne, cujus discipuli, Aristoteles,
Peripateticorum auctor, Xenocrate
Academicorum parens fuit, teste
Cicerone III de Orat 17.

25 Majori cum laude.

26 Stoicis.

27 Academicis.

28 Profitetur Cicero se Academi-
cum, eloquentiam enim suam Aca-
demix fert acceptam.

29 Sequitur enim verisimilia, ve-
rum esse nihil affirmat.

30 Libertate ab omnibus con-
cessa nobis: quoniam hic est mos
Academicorum,

1 Magis adversatur rectæ rationi:

quia paupertas, dolor, mors, ut-
plurimum sunt fortuita, illud vero
semper culpam habet.

2 Quia suspicionum & odiorum
causa est, quæ societatem dissol-
vunt.

3 Quoniam homo est sociabilis
naturaliter.

4 Si ira sentiret & opinaretur.

5 Omnino dissolvi.

6 Victus communis.

7 Hæc enim postulat nostri con-
servatio; & verum est, quod vulgo
dicitur, proximus est quilibet sibi
ipsi: hoc est, quisque se plus amat,
quam cæteros, & sibi mavult esse
bene quam alii.

H

quirere,

quirere, concessum est ⁸ non repugnante natura. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est, ⁹ jure gentium, sed & legibus populorum, quibus ¹⁰ in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ¹¹ ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium conjunctionem: quam qui ¹² dirimunt, eos ¹³ morte, exilio, ¹⁴ vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis ¹⁵ exigit ipsa ¹⁶ naturæ ratio, quæ est lex ¹⁷ divina, & ¹⁸ humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt qui ¹⁹ secundum naturam volent vivere) numquam committeret, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi, & magnitudo: itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem ²⁰ contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi, & excelsi est. Detrahere autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cætera generis ejusdem. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut juvandis, maximos labores, molestiasque suscipere: imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, ²¹ in concilium cœlestium collocavit: quam ²² vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis volupta-

⁸ Modo jussu acquiramus.

⁹ Sic & Tusc. I. *Omni in re consensio omnium gentium lex natura putanda est.*

¹⁰ Quoniam unaquæque republ. suas habet leges & jus civile.

¹¹ Fons enim legum, unde cætera manant, est *neminem ledere.*

¹² Violant furto aut homicidio.

¹³ Supplicii genera quatuor.

¹⁴ Vulgo, *vinculis.* Sed alibi quoque Ciceronem hoc nomen & alia ejus generis contraxisse, libri veteres docent.

¹⁵ *Exigit*, majorem vim habet, quam *postulat*: cum exigantur nostra, postulentur etiam aliena.

¹⁶ Cum homines congregari con-

fociarique vult, cui non obedire nefas est.

¹⁷ Divinitus insita mentibus hominum.

¹⁸ Consensu generis humani comprobata.

¹⁹ Ita vivere, ut vult & docet natura rationalis & socialis hominum omnes homines.

²⁰ Spernere, tanquam inferiora hominis præstantia & celsitudine animi, qui debet esse invictus.

²¹ Vulgo: *in concilio*: sed cum constet, Ciceronem dixisse, *esse in potestatem: quis collocare in concilium*, in eo improbet, cum præsertim in hoc motus significatio insit?

²² Vitam umbratilem & otiosam agere.

tibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, & viribus. Quocirca ²³ optimo quisque & splendidissimo ingenio longe ²⁴ illam vitam huic anteposit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obediens, homini nocere non posse. ²⁵ Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur; aut ²⁶ nihil se existimat contra naturam facere; aut ²⁷ magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiuspiam injuriā. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: ²⁸ quid cum eo differas, qui omnino ²⁹ hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed & multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem: ³⁰ errat in eo, quod ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, animi vitis gravius existimat.

CAP. VI.

ERgo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque, & universorum: quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana ¹ consortio. Atque si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ² ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est, secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes, & eadem lege naturæ. Idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur & extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se, aut ³ fratri, nihil detracturos

²³ Qui habet animum à natura bene institutum.

²⁴ Negotiosam & laboriosam.

²⁵ Argumentum contra eos, qui alieno incommodo suum augent commodum.

²⁶ Quasi scilicet. natura unumquodque animal maxime conciliet sibi, & ideo qui sibi serviat ac prodest, utcumque cum alterius damno, nihil facere contra naturam.

²⁷ Hoc est, genus modestioris malitiæ in illis, qui non quidem commodi sui persequendi, sed incommodi vitandi causa, nocere se jure posse alteri fas putant.

²⁸ Non est cum eo disputandum, cum sit omnino rudis, & nomine tantum homo.

²⁹ Neger, quod hominis proprium est: intelligere scilicet. quid natura humana postulet.

³⁰ Sed hic error oritur à vitiositate & improbitate: in bonum virum non cadit.

¹ Ita ex MSS. & Nonio restituit Manutius. Vulgo, *consociatio*, male.

² Propter cognationem illam à natura inter homines constitutam.

³ Ovidius: *fratrum quoque gratia rara est.*

commodi sui causa: ⁴ aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi ⁵ nihil juris, & nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus. Quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt esse habendam, externorum negant; hi dirimunt communem humani generis societatem; qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur. Quæ qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt. ⁶ Abiis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel ⁷ externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, ⁸ quæ non vacent justitia. Hæc enim una virtus omnium est domina, & regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur ⁹ sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam ¹⁰ animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum, & ¹¹ immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? Hæc ad judicandum sunt facillima. Nam ¹² si quid ab homine ad nullam partem utili tuæ utilitatis causa detraxeris, inhumane feceris, contraque naturæ legem: ¹³ si autem is tu sis, qui ¹⁴ multam utilitatem reipublicæ atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis; si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum: ¹⁵ si autem id non sit ejusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius com-

⁴ Non idem debere servari adversus reliquos.

⁵ Nullum jus naturale.

⁶ *Cælesti sumus omnes semine oriundi. Omnibus ille idem pater est.* Lucretius.

⁷ Ut paupertatem, &c.

⁸ Id est, quævis incommoda potius subeunda esse, si nihil in illis sit injusti.

⁹ Homo perfectæ virtutis.

¹⁰ Talis dispositio & opinio.

¹¹ Ab omni humanitate alienum.

¹² Comparat utilitatem pro-

priam cum publica. propriam vi & injuria quærendam non esse docet: publicam. vel si cum alterius damno conjungatur, non esse reprehendendam.

¹³ Qui in Cicerone hanc distinctionem reprehendunt, non cogitant illum loqui de perfecto sapiente, qui novit, quid cuique sit tribuendum.

¹⁴ Communis utilitas privatæ anteponenda.

¹⁵ Si tu reip. multum commodare non possis: si sis homo plebejus & unus de multis.

modis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid huiusmodi, quam detractio, aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat & continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ¹⁶ ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ¹⁷ ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Itaque semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, & ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: ¹⁸ neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem honestum est ¹⁹ necare: atque hoc omne genus pestiferum, atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine, & tanquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis: sic ista ²⁰ in figura hominis feritas, & immanitas bellæ, à ²¹ communi tanquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ²² ex tempore officium acquiritur.

CAP. VII.

Eiusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliquis casus, aut occupatio consilium ejus prævenisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspicui possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit id, quod idcirco fugiendum non sit, quia omnino turpe non est.

¹⁶ Propter utilitatem reipublicæ, quam quilibet bonus præ se fert.

¹⁷ Modo ne *φιλαντία* ipsum decipiat, alioque afficiat iniuria non propter se, sed propter utilitatem publicam.

¹⁸ Argumentum à majori ad minus.

¹⁹ Hæc constans fuit rerum publicarum sententia, quam magistri

recentes acriter impugnant, ac si nullus hodie tyrannus inveniat.

²⁰ Quoniam tyranni nihil habent hominis, nisi figuram: animus autem est ferinus & ingenium.

²¹ Ex hominum communitate & commercio.

²² Variam dubitationem consequuntur ex circumstantia temporum.

Sed quoniam operi inchoato, & prope ¹ jam absoluto, tanquam fastigium imponimus; ut geometræ solent non omnia docere, sed ² postulare, ut quædam sibi concedantur, ³ quo facilius, quæ volunt, explicent: sic ego à te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, ⁴ si potes, nihil præter id, quod honestum sit, esse propter se expetendum. Sin hoc non licet per ⁵ Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. ⁶ Mihi utrumvis satis est: & ⁷ cum hoc, ⁸ tum illud probabilius videtur, ⁹ nec præterea quidquam probabile. Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit, (neque enim ¹⁰ ei fas erat) sed ea, quæ videntur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, ¹¹ qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, ¹² repugnantiam. Hanc igitur partem relictam, explebimus, nullius adminiculis: sed (ut dicitur) ¹³ Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ ¹⁴ in manus meas venerunt,

¹ Vulgo male: *tamen*.

² Hinc postulata Geometrarum.

³ Quo facilius auditor rudis, subitium rationum nondum capax, instituat.

⁴ Quod vereor, ne non possis: quia repugnat Peripateticæ doctrinæ, cui tu operam das.

⁵ Qui ex Peripateticorum sententia non putat, ut Stoici, solum honestum propter se expetendum, sed maxime propter se, non tamen solum.

⁶ Et Peripatetica ratione, & Stoica, semper honestas utilitati præferenda.

⁷ Honestum Peripateticorum.

⁸ Honestum Stoicorum.

⁹ Hoc tanquam Academicus dicit, de omnibus dubitans.

¹⁰ Nam in honesto sita esse bona omnia Stoici dicebant.

¹¹ Qui putarint, honestatem ab utilitate segregatam esse, & contra.

¹² Utilis & honesti: quæ non revera esset; quoniam utile, si vere utile est, non potest cum honesto pugnare.

¹³ Proprio ingenio & industria.

¹⁴ Quoniam hunc locum breviter tractarunt Posidonius & Athenodorus.

CAP. VIII.

CUM igitur aliqua species utilitatis objecta est, ¹ commoveri necesse est. Sed si, cum animum attende-
ris, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ speciem
² utilitatis attulerit: tunc non utilitas ³ relinquenda est,
sed intelligendum, ubi turpitudinis sit, ibi utilitatem esse
non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam
turpitudinis; ⁴ (recta enim, & ⁵ convenientia, & ⁶ con-
stantia, natura desiderat, aspernaturque contraria) nihil-
que tam secundum naturam, quam utilitas: certe in ea-
dem re utilitas & turpitudinis esse non potest. Itemque, si
ad ⁷ honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda
est (ut ⁸ Zenoni visum est) aut certe ⁹ omni pondere
gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristotelis
placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum,
aut summum bonum; quod autem bonum, id certe utile.
Itaque quidquid honestum, id utile. Quare error homi-
num non proborum, cum aliquid, quod utile visum est,
arripuit, id continuo ¹⁰ secerit ab honesto. Hinc sicæ,
hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur; hinc furta,
¹¹ peculatus, expilationes, direptionesque sociorum, &
civium: hinc opum nimiarum potentia ¹² non ferenda:
postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cu-
piditates: quibus nihil nec tetrius, nec foedius excogitari
poteest. Emolumentum enim rerum ¹³ fallacibus judiciis vi-
dent: poenam, non dico legum, quas sæpe ¹⁴ percurrunt,

¹ Non possumus eam rem non ex-
petere, quæ vel viris, vel volapra-
tes corporis auctura sit, vel incre-
menta opum & dignitatis allatura.

² Propria & imaginaria: quia
utilitas esse non potest, ubi turpitu-
do est.

³ Non cum vulgaris: *requirenda*.
Non est ita statuendum, utilitatem
propter illam turpitudinis adjun-
ctionem, relinquere, id est, repu-
diare atque aspernari oportere, sed
intelligendum ac sciendum est, ubi-
cunque inest aliqua turpitudinis, ibi
utilitatem esse non posse.

⁴ Cum prudentia & iustitia con-
sentientia.

⁵ Excellentia naturæ humanæ.

⁶ Hoc refertur ad animi magni-
tudinem & fortitudinem.

⁷ Ad animi incolumitatem.

⁸ Stoicæ disciplinæ principi.

⁹ Alludit ad Critolai Peripateti-
ci libram.

¹⁰ Nihil pensi habet, quantum-
vis turpe & flagitiosum sit.

¹¹ Furta pecuniæ publicæ.

¹² Quoniam propter nimias opes
aliqui tyrannice vivunt & aliorum
inopiam insultant.

¹³ Falso iudicant, hanc vel il-
lam rem sibi utilem futuram, cum
non sit.

¹⁴ Ut araneorum telas. Alludit
ad Anacharsidis dictum de Solonis
legibus.

sed ipsius turpitudinis, quæ ¹⁵ acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur è medio, (est enim torum ¹⁶ sceleratum, & ¹⁷ impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se ¹⁸ scientes scelere contaminent. In ipsa enim dubitatione facinus inest, ¹⁹ etiam si ad id non pervenerint: ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione, celandi, & occultandi spes, opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, ²⁰ si omnes deos, hominesque celare possemus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil incontinentè esse faciendum.

CAP. IX.

Hinc ille Gyges inducitur à Platone: qui, cum terra ¹ discessisset magnis quibusdam imbris, in illum hiatum descendit, æneumque equum, ² ut ferunt fabulæ, animadvertit, cujus in lateribus Fores essent: quibus apertis, mortui vidit corpus magnitudine inusitata, anulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem ³ regius pastor:) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi cum ⁴ palam ejus annuli ad palmam converterat, à nullo videbatur, ipse autem omnia videbat. Idem rursus videbatur, cum in ⁵ locum anulum inverterat. Itaque hac ⁶ opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit: eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulit quos obitare arbitrabatur: nec in his cum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum

¹⁵ Mala scilicet conscientia.

¹⁶ Quia nocet hominum societati.

¹⁷ Quia offendit Deum.

¹⁸ Quia sciunt, non esse honestum, quod cupiunt.

¹⁹ Ovid. *Ut bene servaris corpus, adultera mens est: Nec custodiri, ni velit ulla potest.*

²⁰ Delictis igitur, etiam occultis, abstinendum.

¹ Non discessisset, ut vulgo, sed discessisset, id est, divisa esset, dirupta esset.

² Hæc tria verba à nugatore quopiam addita censet Langius.

³ Unus ex pastoribus Candauli regis Lydiæ.

⁴ Fundam, vacuum illud in anulo, quo gemma includitur.

⁵ In suum locum, qui est, ut pala extra palmam sit atque emineat. Vulgo male cum Manutio: *in lucem* legitur, contra omnes antiquos libros, ipso fatente.

⁶ Occasione & vi annuli.

annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honeſta enim bonis viris, non occulta, quæruntur. Atque hoc loco philoſophi quidam, minime mali illi quidem, ſed non ſatis acuti, ⁷ fictam, & commentitiam fabulam dicunt prolatam à Platone. Quasi vero ille aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat. Hæc eſt vis huius annuli, & huius exempli: ſi nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus quidem ſit, cum aliquid divitiarum, potentia, dominationis, libidinis cauſa feceris, ſi id diis, hominibusque futurum ſit ſemper ignotum; ſiſne facturus. Negant id fieri poſſe. Quamquam ⁸ poteſt id quidem: ſed quæro, quod negant poſſe, id ſi poſſet, quidnam facerent? Urgent ⁹ ruſtice ſane. Negant enim poſſe, & in eo perſtant: hoc ¹⁰ verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, ſi poſſint celare, quid facturi ſint: non quærimus, poſſintne celare. Sed tamquam ¹¹ tormenta quædam adhibemus, ut, ſi reſponderint, ſe impunitate propoſita facturos, quod expediat, facinoroſos ſe eſſe fateantur: ſi negent, omnia turpia ¹² per ſe ipſa fugienda eſſe concedant.

CAP. X.

Sed jam ad propoſitum revertamur. Incidunt ſæpe multæ cauſæ, quæ ¹ conturbant animos utilitatis ſpecie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane ſit honeſtas propter utilitatis magnitudinem, (nam id quidem improbum eſt) ſed illud, poſſitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino ² collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuſte: fuerat enim ³ in regibus expellendis ſocius Bruti, conſiliorum etiam adiutor. Cum autem conſilium hoc princi-

⁷ Macrobius Platonem defendit contra Epicureos, quod fabulis ſit uſus.

⁸ Quidam inferunt, *non poteſt*. Sed Cicero, ut Academicus, dubitanter de providentia & natura divina loquitur.

⁹ Inerudite, ineleganter, & inepte, ut decet ruſticum.

¹⁰ Non conſiderant, quid ſignificet hæc interrogatio, cum quærimus, ſi poſſint celare.

¹¹ Interrogationes & rationes, quibus diſputantes coguntur aliquid affirmare aut negare, ſunt tanquam tormenta. Metaphora.

¹² Non propter metum aliquem infamiae.

¹ Ancipites agant.

² Quod in vulgatis additur, *Tarquinio*. in MSS. non eſt.

³ Unum regem expulſit Brutus, ſed poſterum omnem ſuſtulit regnandi conſuetudinem.

pes cepissent cognationem Superbi, nomenque ⁴ Tarquiniorum, & memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ⁵ ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo ⁶ rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omissa hic & ⁷ pietatem, & ⁸ humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset. Et tamen ⁹ muri causam opposuit speciem honestatis, neque probabilem, neque satis idoneam. Peccavit igitur, pace vel ¹⁰ Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ; cum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium, inquit, currit, eniti & contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: ¹¹ supplantare eum, quicum ceter, aut manu depellere, nullo modo debet. Sic in vita sibi quæque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri ¹² deripere, jus non est.* Maxime autem perturbantur officia in amicitiiis: quibus & non tribuere, quod recte possis, & tribuere, quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius breve, & non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejusdem, hæc amicitia numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum, ac fidem, amici causa vir bonus faciet; ne ¹³ si judex quidem erit de ipso amico. Pōnit enim personam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitia, ut veram amici causam esse malit, ut orandæ liti tempus, quoad

⁴ Hinc & Collatini nomen quoniam ex familia Tarquiniorum erat, Romanis invisum.

⁵ Collatinus enim abdicavit se consulatu, rebusque suis omnibus Lavinum translatis urbe cessit: ut pote civis patriæ studiosus.

⁶ Romulo.

⁷ Quia fratrem.

⁸ Quia hominem interfecit.

⁹ Legem enim Romulus tulerat, ne quis incenia transiret.

¹⁰ Ex ritu supplicantium; ne in nomine errarent, plura solent enunciare.

¹¹ Pedem supponere.

¹² Deripere est de aliquo rapere ac per vim auferre & detrahare: pro quo, *deripere* in multis legitur mendose; quippe quod est in diversum rapere & quasi discernere.

¹³ Amicitiam & odium a judice abesse debere, ait Cæsar apud Salustium.

per leges liceat, accommodet. Cum vero ¹⁴ jurato dicenda sententia sit, meminerit, ¹⁵ Deum se adhibere testem: id est (ut arbitror) ¹⁶ mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque præclarum à majoribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quæ salva fide facere possit*: Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi honeste amico à iudice posse concedi. Nam si omnia facienda sint, quæ amici velint, non amicitia tales, sed conjurationes putandæ sunt. Loquor autem de communibus amicitiiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Dæmonem, ¹⁷ & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, & is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum ¹⁸ suorum causa postulavisset, ¹⁹ vas factus sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset ad diem, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum igitur id, quod utile ²⁰ videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur, jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur, religio, & fides anteponatur amicitia: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

CAP. XI.

Sed utilitatis specie in republica sæpissime peccatur, ut in ¹ Corinthi disturbance nostræ. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, ² potlices præciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim imminabat propter propinquitatem Ægina ³ Piræo. Sed ni-

¹⁴ In singulis causis apud Romanos iudices jurabant, se pronuntiuros ex animi sententia, secundum legem.

¹⁵ Hoc est, sententiæ suæ, quam juratus dicat, testem adjungere.

¹⁶ Hinc Horatius *mentem divinae aures particulam* dicit, ex Platonis & Stoicorum sententia.

¹⁷ Vulgo *Pythias* appellatur. Sed *Phintiam* habent Plutarchus, Pausanias ac vetus nummus.

¹⁸ Id est, ut suos amicis commendaret.

¹⁹ Sponsorem significat datum in re capitali.

²⁰ Sed vere non est.

¹ Damnavit hoc excidium etiam superius lib. I. c. xi. & recte quidem.

² Ne possent uti remis, nec hastam ferre.

³ Portui Athenarum. Hinc Ægina nam Atticus quidam apud Plutarchum, Piræo velut oculis mucum eximendum censebat.

hil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, 4 maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui 5 peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut 6 Pennus apud patres nostros, 7 Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere: 8 quam tulerunt legem 9 sapientissimi consules, Crassus, & Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species 10 præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, 11 Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus 12 secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuraret. Athenienses, cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, conjugibus, & liberis 13 Trœzene depositis, 14 naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent: 15 Cyrsilum quemdam suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille sequi utilitatem videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate: Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium reipublicæ salutare, sed id sciri opus non esse: postulavit, ut aliquem populus daret, quocum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem

4 Quia homo natus est ad mutuam alterius opem & amorem. Cum vero sævit in hominem, exiit humanitatem & degenerat in feram bestiam.

5 Semper enim in humanitatis officiis numeratum fuit, admittere & benigne habere peregrinos.

6 M. Junius Pennus A. U. C. 627. legem de peregrinis tulit.

7 Biennio ante Ciceronem Cos. jacente Junia, lex alia à Q. Papin. Tr. pl. lata est, ne quis omnino peregrinus in urbe habitaret, exceptis iis, qui eam, quæ dicitur Italia, incolerent.

8 L. Licinius Crassus & Q. Scævola Cos. legem rogarunt, ut quisque in suæ civitatis jus redigeretur; quæ dicta est *Mucia Licinia*: multi enim, qui cives non essent, pro civi-

bus se gerebant, quæ lex, indignantibus principibus populi Italici, causa fuit belli Italici. *Junia* igitur Penni & *Papia* hæc, de urbe fuerunt: *Mucia Licinia* de civitate.

9 Sic dicuntur, qui summi erant J. C. qui sæpe *sapientes* & *prudentes* per excellentiam dicuntur.

10 Respectu honestatis & comparatione.

11 Vide Livium lib. XXII. & Florum lib. II. cap. 6.

12 Prosperis & ad voluntatem nostram fluentibus.

13 Trœzenios Pomponius Mela fide societatis Atticæ illustres appellat.

14 Themistocle suadente.

15 Vide Orationem Demosthenis pro Ctesiphonte.

¹⁶ Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad ¹⁷ Gytheum, clam incendi posse: quo facto, ¹⁸ frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audivisset, in concionem magna expectatione venit, dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putarunt, totamque eam rem, quam ne audiverant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui ¹⁹ piratas immunes, ²⁰ socios vestigales habemus.

CAP. XII.

Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, ¹ calamitosum est. Sed incidunt, ut supra dixi, sæpe causæ, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut ² animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si (³ exempli gratia) vir bonus ⁴ Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia, & fame, summaque annonæ caritate: si idem sciat, complures mercatores ab Alexandria ⁵ solvisse, navesque in cursu frumento onustas, petentes Rhodum, viderit, dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? ⁶ Sapientem, & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione, & consultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet. Sed dubitet, an turpe non

¹⁶ Qui focii fuerant Atheniensium in bello contra Barbaros.

¹⁷ Livius Gytheum oppidum omnium maritimarum rerum Lacedæmonii receptaculum dicit.

¹⁸ Sic Athenienses totius Græciæ facile possent esse principes.

¹⁹ Injustum est, ut focii nostri pendant tributum, & piratæ sint immunes, justo potius gravissimo. que supplicio affiendi.

²⁰ Gronovio videntur intelligi Massilienses, & Deiotarus rex Gallogræciæ, aliique, qui cum Pompeio senserant, & à Cæsare victore aut libertate privati, aut tributo

onerati erant.

¹ Cum sit contra boni viri decorem & dignitatem.

² Secundum circumstantias temporum, locorum & personarum.

³ Libenter utitur exemplis, quia rem illustrant, ubi ratio paullo videtur obscurior.

⁴ Vulgo: ab Alexandria profectus Rhodum. Sed præpositio & participium in plerisque libris antiquis non leguntur.

⁵ Solutis anchoris navigationi se commisisse.

⁶ Perfectum & qui scit judicare: quid sit officium.

sit,

fit. In hujusmodi causis aliud ⁷ Diogeni Babylonio videri solet, magno & gravi Stoico; aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo: Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret; Diogeni, venditorem, quatenus ⁸ jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cætera ⁹ sine insidiis agere; &, quoniam vendat, velle quam optime vendere. ¹⁰ Advexi, exposui; vendo meum non pluris, quam cæteri: fortasse etiam minoris, cum major est copia. Cui fit injuria? Exoritur Antipatri ¹¹ ratio ex altera parte. Quid ais? tu cum hominibus consulere debeas, & servire humanæ societati, eaque lege natus sis, & ea habeas principia ¹² naturæ, quibus parere, & quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis utilitas sit: vicissimque communis utilitas, tua sit: celabis homines, quid iis adsit commoditatis & copiarum? ¹³ Respondebit Diogenes fortasse sic: Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, quis sit ¹⁴ finis bonorum: quæ tibi ¹⁵ plus prodesse cognita, quam tritici ¹⁶ utilitas: sed non, quicquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Imo vero, ¹⁷ inquiet ille, necesse est: siquidem meministi esse inter homines naturam conjunctam societatem. Memini, ¹⁸ inquiet ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ira est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum.

⁷ Diogenes imitabatur recentiores Stoicos, qui nonnihil à veteribus dissentiebant: sed priscorum partes tuebatur Antipater.

⁸ Quod non ita late pater, ut jus gentium, id est, naturæ. Leges XII tabularum mirifica implicabat obscuritas, propterea multi ingenio & doctrina præstantes viri ad eas populo interpretandas se contulerunt, & inter se capita conferentes fori disputationem invexerunt: quæ proprium juris civilis nomen adepta est, ut cognovimus à Pomponio.

⁹ Sine fraude & crimine. Cætera omnia posse celare citra crimen insidiarum.

¹⁰ Hæc sunt verba venditoris.

¹¹ Quæ vult, bonum virum, lege

naturæ jubente, communi utilitati consulere debere.

¹² Quæ docet, ut nihil putemus nobis utile, quod aliis noceat: aliter violari jus humanæ societatis, ad quam colendam nati sumus.

¹³ Cicero controversam Diogenis & Antipatri ita explicat, ut non tam, quid illi dixerint, quam quid eos dicturos esse verisimile sit, persequatur: cui rei futurum tempus melius convenit.

¹⁴ Summum bonum, ad quod omnia referuntur.

¹⁵ Ad perfectionem & ad bene beateque vivendum.

¹⁶ Alii habent: *utilitas*.

¹⁷ Verba Antipatri: vide paullo ante Not. 13.

¹⁸ Verba Diogenis.

CAP.

CAP. XIII.

Vides in hac tota disceptatione non illud ¹ dici: quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ² ex altera autem parte, ea re, ³ quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, & habeantur salubres: ignoretur, in omnibus ⁴ cubiculis apparere serpentes: ⁵ male materiata, ruinosæ; sed hoc præter dominum nemo sciat. Quæro, si hoc emptoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum purarit; num id injuste an improbe fecerit? Ille vero, inquit Antipater ⁶. Quid enim est aliud, erranti viam non monstrare, (quod Athenis ⁷ execrationibus publicis sanctum est,) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare. Nam est, scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, ⁸ proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quodsi, qui proscribunt villam bonam, beneque ædificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ⁹ ratione: multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim ¹⁰ iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ

¹ A Diogene non dicitur, venditor vendit id, quod vult, magno pretio; quamvis talis venditio turpis sit; sed dicitur, ita esse utilem, ut turpitudinem non habeat: & hoc est quantum ad Diogenem, qui dicit, talem venditionem non esse turpem, quoniam non pluris, quam cæteri, suum vendit.

² Ab Antipatro ostenditur, id non esse agendum, quod sit turpe.

³ Nisi emptor noverit ea, quæ venditor.

⁴ Hoc melius, quam quod in aliis est, *cubilibus*.

⁵ Compositæ ex mala materia: ut cemento, lignis, & tabulis tempore non opportuno cæsis & sectis, & sic teredini corruptionique obnoxiiis: malis lapidibus, male iactis funda-

mentis, ut ob id ædes casuræ sint.

⁶ In multis aliis, cum editis, tum scriptis, additur, *improbe facit*; id enim a sciolicis Ciceroni est intextum, vim *et* vero non intelligentibus, quod sæpe idem est, quod *utique*, certe: ac subaudiendum ex præcedentibus, *certe improbe fecerit*.

⁷ Lege sacrata præceptum, quod ita iubetur in axonibus, ut qui id recuset, ei non quidem dicatur multa, sed ejus caput omnibus diis devoveatur.

⁸ Venalem exposuit cum inscriptione.

⁹ Ut exposcit ratio ædificandi & architectura.

¹⁰ Quoniam omnia illa, quæ potest emptor judicare, non tenetur præstare venditor.

potest esse? Sin autem ¹¹ dictum non omne præstandum est, ¹² quod dictum non est, id præstandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam ¹³ absurdum, quam, si domini jussu ita præco ¹⁴ prædicet, Domum pestilentem vendo? Sic ergo in quibusdam causis dubiis, ¹⁵ ex altera parte defenditur honestas: ¹⁶ ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere, turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut ¹⁷ quæreremus, exposuimus, sed ut ¹⁸ explicaremus. ¹⁹ Non igitur videtur nec ²⁰ frumentarius ille ²¹ Rhodios, nec hic ædium venditor, celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumentum tui causa velis eos, quorum interfit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, & cuius hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, ²² obscuro, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot, & alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

CAP. XIV.

Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui ¹ orationis vanitatem adhibuerunt? C. ² Canius, eques Romanus, homo nec infa-

¹¹ Dictum, inquit Ulpianus, accipimus, quod verborene pronunciatum est, nadoque sermone finitur.

¹² Multo minus præstare debet id, quod non dixit.

¹³ Minime consentaneum prudentiæ venditoris.

¹⁴ Palam dicat & clamet.

¹⁵ Ab Antipatro.

¹⁶ A Diogene.

¹⁷ Ut quæstionem in medio non explicatam relinqueremus.

¹⁸ Ut rem dubiam & involutam dissolveremus & sententiam afferre-mus nostram.

¹⁹ Solum honestum, ut Stoici, Cicero sequitur: sentit igitur cum

Antipatro; quanquam istum rigorem à communi vitæ consuetudine alienum esse non uno loco iudicet.

²⁰ Frumentarius, qui exercet mercaturam frumentariam: frumentator, qui aliunde quærit frumentum quoquo modo convehendum.

²¹ Alii: Rhodius; sed meliores: Rhodios, ut referatur ad verbum celare.

²² Qui suam voluntatem non facile ostenderet.

¹ Falsum dixerunt.

² Permultæ familiæ Romanæ nomen à bestiis sumserunt, ut Canii, Ovii, Gallii, Porcii, Asinii.

cetus,

cetus, & satis literatus, cum se Syracusas 3 otandi causa, non 4 negotiandi, ut ipse dicere solebat, contulisset, dictabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, & ubi se oblectare sine 5 interpellatoribus posset. Quod cum percubisset, Pythius ei quidam, qui 6 argentariam faceret Syracusis, dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: & simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, 7 apud omnes ordines graciosus, piscatores ad se convocavit, & ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam 8 tempore venit Canius: opipare à Pythio apparatus convivium: 9 cymbarum ante oculos multitudo. 10 Pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi, tantumne piscium? tantumne cymbarum? & ille, Quid mirum? inquit? hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate contendit à Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus, & locuples, tanti, quanti Pythius voluit, & emit 11 instructos: 12 nomina facit: 13 negotium conficit. Invitat Canius postera die familiares suos: venit ipse mature: 14 scalmum nullum videt: quærit ex proximo vicino, num 15 feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ, (quod sciam,) inquit ille: sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset. 16 Stomachari Canius: sed

3 Ut illic animum relaxaret & otio frueretur.

4 Quoniam equites erant publicani.

5 Impedientibus ipsis otium.

6 Erat argentarius sive nummularius & trapezita.

7 Apud homines cujuscunque ordinis propter ejus artem.

8 Hora, qua ille cœnam condixerat.

9 Naviculæ sunt piscatoriæ, à velocitate sic dictæ.

10 Pro virili.

11 Quibus nihil, quod usui &

ornamento sit, deesset.

12 Canius scribit & in tabulas refert, se Pythio exemptione hortorum certam pecuniam debere, atque ita scriptura se venditori obligat.

13 Ipsam emptionem, constituens se debitorem.

14 Naviculam: sed scalmus proprie significat locum naviculæ, in quo remus ponitur & innititur.

15 Festus dies; in quo piscatoribus non liceret piscari.

16 Indignari, quod Pythius sibi imposuisset.

quid

quid faceret? nondum enim ¹⁷ Aquillius collega, & familiaris meus, proulerat de dolo malo ¹⁸ formulas: in quibus ipsis, cum ex eo quæreretur, quid esset dolus malus, respondebat, cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane ¹⁹ luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo & Pythius, & omnes, aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot ²⁰ vitiis inquinatum.

CAP. XV.

Quod si Aquilliana definitio vera est; ex omni vita ¹ simulatio, dissimulatioque, tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quisquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus; ut ² tutela XII tabulis & ³ circumscriptio adolescentium lege Latoria: & ⁴ sine lege, iudiciis, in quibus additur, ⁵ *Ex fide bona agitur*, reliquorum autem iudiciorum hæc verba maxime ⁶ excellunt in ⁷ arbitrio rei uxoriæ, *Melius, æquius*: ⁸ in fiducia, *Ut inter ⁹ bonos bene agier*. Quid ergo? aut in eo, quod melius, æquius, potest ulla pars inesse fraudis: aut, cum dicitur: inter bonos bene agier, quidquam agi dolose, aut malitiose potest? dolus autem malus simulatione, & dissimulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur in

¹⁷ C Aquillius fuit Ciceronis collega in prætura, vir Jurisprudentia insignis.

¹⁸ Quibus succurritur illis, qui aliorum calliditate decipiuntur.

¹⁹ Id aliis est, *luculente*. Ciceronem utroque uti, in vulgus notum est.

²⁰ Perfidia, improbitate, malitia.

¹ Quæ sit dolo malo, alterius lædendi causa.

² Lex XII tabularum inventum est remedium tutelarum: ne pupillus sine tutore obligari possit: & coguntur tutores rationem reddere, ne dolo malo aliquid fecerint, quod tutori obfit.

³ Lex à Latorio lata vetabat minorem xxv annis stipulari, id est, stipulationem teneri: & talis in aliquo contractu laesus potest petere restitutionem in integrum.

⁴ Sine lege iudicia sunt, quæ non descendunt ex XII tabulis, aut lege per populum lata, sed in quibus prætor supplet, quod deest juri civili.

⁵ Convenientissime hanc formulam, *fide bona*, interpretatur Paulus, quando dicit, bonam fidem esse contrariam fraudi & dolo.

⁶ Sunt in usu & laudantur: quoniam eo spectant, ut excludatur dolus.

⁷ Actio rei uxoriæ est, quoties post divortium de dote contentio est, nam cum iudicatur inter virum & uxorem, suspicio est, uxorem à viro circumscribi dolo, & inde dicebatur, ut iudex animadverteret, quid esset melius, quid æquius.

⁸ Cum aliquid agitur, in quo intervenit sola veriùsque partis fiducia.

⁹ Bonus quippe vir non decipit.

rebus

rebus contrahendis omne mendacium. Non licitorem venditor, nec, qui contra se liceatur, emptor ¹⁰ apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam ¹¹ semel, eloquetur. Q. quidem Scævola, P. filius, cum postlasset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel ¹² indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, se pluris æstimare: addidit ¹³ centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget: sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, ¹⁴ vendidisset. Hæc igitur est illa perniciēs, quod ¹⁵ alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius: ¹⁶ *Nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de officiis scripsit, Q. Tuberoni dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris: ¹⁷ neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ. Singulorum enim facultates, & copiar, divitiar sunt civitatis. Huic Scævolar factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se ¹⁸ negat facturum ¹⁹ compendii sui causa, quod non liceat. ²⁰ Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive & simulatio, & dissimulatio dolus malus est,

¹⁰ Subornabit, emtor cum apponit in auctione, qui rem à venditore judicatam vilissimo pretio liceatur, is sane sæpe causa est, ut minore pretio quid vendatur, cum multipersuadeatur, non tanti rem esse, quia tam vile pro ea pretium offeratur.

¹¹ Venditor quam minimum rei pretium statuat: emtor in dictum pretium, cæteris paribus, consentiat.

¹² Æstimaretur.

¹³ Scil. æris. hoc est. mille philippeos, seu coronatos, unciales argenteos 2250.

¹⁴ Gravius mavult ex antiquis editionibus: *emisset*, ut sensus sit: Negant sapientis emtoris esse, plus dare, quam indicaret venditor: sed contra sapientis emtoris, hoc est; ad rem suam attentis, esse, etiam minoris emere fundum, si possit, quam erat indicatus.

¹⁵ Cum revera distinguere non possint: omnes enim sapientes boni sunt.

¹⁶ Versus integer est apud Ciceronem epist. 6. lib. VII. ad Famil. *Qui ipse sibi sapiens prodesse non quirit, nequicquam sapit.*

¹⁷ Sententiam Hecatonis Stoicæ sanctitati minime consentaneam taxat Cicero: cum multa sint prohibita legibus, quæ si fiant, sunt contra officium boni viri.

¹⁸ Scævola

¹⁹ Quasi dicat, eum dolum, quem leges non vindicant, licere interponere.

²⁰ Hecatonem; qui discedit à lege naturæ, jus civile tantum servat, idque satis esse putat: cum Scævola legem etiam naturæ, quæ multiparet latius, quam jus civile, servandam in emendo censuerit.

perpauca

perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum, ²¹ non facile reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: & quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

CAP. XVI.

AC de jure quidem prædiorum sancitum est apud nos ¹ jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea præstari, ² quæ essent lingua nuncupata, quæ qui inficiatus esset, ³ dupli poenam subiret: à jureconsultis etiam ⁴ reticentiæ poena est constituta. Quidquid enim inest in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, ⁵ præstari oportere. Ut, cum in ⁶ arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cælio monte habebat, demoliri ⁷ ea, quorum altitudo ⁸ officeret auspiciis: Claudius ⁹ proscripsit ¹⁰ insulam, vendidit: emit Publius Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius, cum demolitus esset, cognovissetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, ¹¹ arbitrum illum adegit, ¹² QUIDQUID SIBI DARE FACERE OPORTERET ¹³ EX FIDE BONA. M. Cato senten-

²¹ Qui scilicet prodest, quibus potest, nocet nemini.

¹ Digestorum lib. XXI. & XLIII.

² Verba legis sunt apud Festum: *Cum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupasset, ita jussu esto.*

³ Idem statuit Plato de servis, morbo occulto laborantibus.

⁴ Actio redhibitoria hodie appellatur D. de ædilitio edicto.

⁵ Satisfieri.

⁶ Capitolina.

⁷ *Eas, quarum altitudo: quod non placet: non enim ædes demoliri, sed altitudinem ædium summittere Claudium, ut Valerius scribit, augures jusserunt.*

⁸ Noceret, ne rite fierent.

⁹ Scripsisse ædes venales in tabula, quæ ædibus affigebatur.

¹⁰ Ædes via seu circuitu, publico aut privato cinctas; nam insula in urbe dicitur domus, quam via ambit.

¹¹ Claudium coëgit, judicis arbitrio rem committere. *Arbiter autem antiquæ pro prætoris capitur.*

¹² Verba sunt Calpurnii, cum Claudio apud arbitrum stipulantis, ex antiqua formula de dolo malo. Nam qui sibi promitti volebat, ita stipulabatur: *Promittisne, quidquid te dare, facere, oportet?* Respondetur, *promitto.*

¹³ Quasi Claudius in ædibus vendendis non ex fide bona secum egisset, vitio, quod scivisset, occultato.

tiam

tiam dixit, hujus nostri Catonis ¹⁴ pater. Ut enim cæteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen progeniuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: *Cum in venundando rem eam scisset, & non pronuntiasset, ¹⁵ emptori damnum præstari oportere.* Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quodsi recte judicavit: non recte fumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendere non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. ¹⁶ M. Marius Gratidianus, ¹⁷ propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hæ Sergio serviebant: sed hoc in ¹⁸ mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus ¹⁹ Crassus urgebat: quod vitium venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec ²⁰ eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris ²¹ astutos.

CAP. XVII.

Sed aliter leges, ¹ aliter philosophi, tollunt astutias; leges, quatenus ² manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione, & intelligentia. Ratio igitur hoc po-

¹⁴ Qui se Uticæ sua manu occiderat, ne servientem patriam aspiceret.

¹⁵ Venditorem æstimatione facta emptori dare oportere, quanti ejus interfit, ne altitudo ædium demoliretur.

¹⁶ Fuit M. Gratidii filius naturalis, adoptatus à M. quodam Mario, C. Marii septies Consulis fratre, & ita factus adoptione C. Marii frater patruelis, offendente Perizonio, quem summe laudat Grævius.

¹⁷ Ciceronis enim avus Gratidiani sororem matrimonio conjunctionem habuit.

¹⁸ Ædium dominio transferen-

do, cedendoque.

¹⁹ Crassus & Antonius, omnium consensu principes in eloquentia.

²⁰ Hoc ipsum Ulpianus dicit in Digestis: non videtur esse celatus, qui servit, neque certiorari debuit, qui non ignoravit.

²¹ Alii Codices habent astus, alii astutos.

¹ Quod non vetat lex, hoc vetat fieri pudor. Seneca.

² Corrupte hic inserta erat dictio, res. Leges dicuntur manu tenere, ubi fraus nimis manifesta est, ut ex factis à iudice possit convinci, aut cum modum excedit, nam minima non curat prætor.

statuat.

stulat, ne quid infidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur infidiæ, tendere 3 plagas, etiam si 4 excitaturus non sis, nec agiturus? ipsæ enim feræ, nullo insequente, sæpe incidunt. 5 Sic tu ædes proscribas, 6 tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; 7 naturæ tamen lege sancitum est. Societas enim est (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sapius) latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt, propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. 8 quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam, & expressam effigiem nullam tenemus: umbra & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim 9 ex optimis naturæ principiis & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, 10 UTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TUAM, CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM? quam illa aurea! Ut inter bonos bene agier oportet, et sine fraudatione. Sed qui sint boni, & quid sit, bene 11 agi, magna quæstio est. Quintus quidem Scævola, Pont. Max. summam vim dicebat esse in omnibus iis 12 arbitriis, in quibus adderetur, Ex FIDE BONA: fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, 13 fiduciis, 14 mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis: quibus vitæ societas continetur: In his magni esse judi-

3 Retia, quibus feræ capiuntur in sylvis.

4 Clamore sive canibus.

5 Adaptat similitudinem, ostenditque illum invidiari, qui ædes proscribit, quamvis vanitate verborum non utatur.

6 In qua scribebatur, aliquid esse venale.

7 Cujus illad est, quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris.

8 Jus gentium patet latius, quam jus civile.

9 Jus naturæ omnem fraudem ac

dolum detestatur: qua in re leges civiles, quidquid speciatim vetant, ex illius principiis derivatum omne est.

10 Est formula, qua utebantur & sibi cavebant in stipulando.

11 Alii habent, *agier*.

12 In actionibus illis arbitrariis, quæ ex arbitrio & potestate judicantis pendent, qui non ex natura rei, sed ex accidenti rem æstimat.

13 Pignoribus seu hypothecis.

14 *Obligatio mandati consensu contrahentium consistit.*

cis, statuere (præsertim cum ¹⁵ in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique ¹⁶ præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque ¹⁷ malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum, & malorum: malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis ¹⁸ ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile, ductum a natura, malitiam, fraudemque vindicat: sed & in ¹⁹ mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, ²⁰ præstat edito ædilium. ²¹ Hæredum alia causa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc ²² secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientia. Nec ulla perniciēs vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ. Ex quo illa innumèrabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. ²³ Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate, & ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

CAP. XVIII.

¹ **P**ericlitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari ² vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, ³ testamentariis, furibus, ⁴ peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt, & disputatione philosophorum, sed vinculis, & carcere ⁵ fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faci-

¹⁵ In enumeratis contractibus utrinque præstationes sæpe debentur. Quia tamen non in omnibus, sed tantum in sex illis, quas JC. enumerant, in tutelis, commodato, mandato, deposito, negotiis gestis, & pignoratitia seu fiducia, locum habet actio contraria, hinc bene Cicero addit. *in plerisque.*

¹⁶ Præstare sensu JC. quos Cicero sequitur, est, quid cuiquam alius obstrictus sit facere, luere, sarcire, si qua inæqualitas aut læssio inique contigerit.

¹⁷ Astutia cum malitia perpetuo coheret, opponiturque prudentiæ.

¹⁸ Vulgo, *anteponit*: sed MSS. *ponit ante.*

¹⁹ An sana, fugitiva, furacia.

²⁰ Quæ ædiles præstari jubent.

²¹ Hæredes in vendendis bonis defuncti, non coguntur præstare, si quid vitiosi sit in mancipiis aut aliis rebus, quas vendunt, quia creduntur ignorare vitia.

²² Quia natura discit, proximo cuique idem faciendum esse, quod sibi quisque fieri vult.

²³ Quasi dicat, pauci reperiantur. ¹ Experiamur.

² Imperita multitudo, quæ nescit judicare, quid ex officio fiat, quid contra officium.

³ Qui falsa testamenta scripserunt.

⁴ Qui rempubl. furati sunt.

⁵ Vulgo, *castigandi*: sed *fatigandi* legit quoque Nonius, explanatque, cohibendi, comprimendi.

unt

unt ii, qui habentur boni. L. Minucii ⁶ Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam è Græcia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt hæredes secum M. Crassum, & Q. Hortensium, homines ejusdem ⁷ ætatis ⁸ potentissimos. Qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? sâtin' hoc est, ut non deliquisse videantur? ⁹ Mihi quidem non videtur. Quamquam ¹⁰ alterum amavi vivum, ¹¹ alterum non odi mortuum. Sed cum Basilus M. ¹² Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, cumque fecisset hæredem: ¹³ hunc, ait, dico ¹⁴ patrum agri Piceni. & Sabini: (ô. ¹⁵ turpem notam temporum illorum!) ¹⁶ num erat æquum, principes ¹⁷ civis rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat à suis, cum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam ¹⁸ veræ hæreditates non honestæ videntur, si sint ¹⁹ malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quæ honestatis, est regula. Qui hoc non perviderit, ²⁰ ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: EST ISTUC QUIDEM HONESTUM: VERUM HOC EXPEDIT. res à natura copulatas audebit errore divellere:

⁶ Vulgo male, *Basili*. Est enim *Basilius* cognomen Minuciorum.

⁷ Alii, *civitatis*, sed *ætatis* ex MSS. præfert Langius.

⁸ Crassum divitiis, Hortensium eloquentia.

⁹ Merito: nam jus naturæ præcipit, ut rem alienam, quam quis in sua potestate habet, reddat Domino; nec enim sine scelere retinere potest.

¹⁰ Hortensium æmulum, cujus mortem deplorat in libri proœmio, qui inscribitur Brutus.

¹¹ M. Crassum, quem vivum oderat, & in Paradoxis insectatur.

¹² *Satria* familia Romana est. Male igitur in aliis *Satirium* appellatur.

¹³ Vulgo omittitur dictio, *ait*:

sed sunt verba ex Minucii testamento.

¹⁴ Quæ honoris duntaxat appellatio est, ad clientelas pertinens.

¹⁵ Apparet igitur, eos partem illius hæreditatis accepisse, quod & superiora comprobant, *alieni facinoris munusculum non repudiaverunt*.

¹⁶ Vulgo, *non erat*: sed num ex libro veteri Fulvius Ursinus restituit.

¹⁷ Vulgati *civitatis* habent: sed *civis* MSS. præferunt, ut sit accusativus pluralis pro *cives*.

¹⁸ Testamento legatæ: cum illa, proxime nominata, vera non fuerit.

¹⁹ Hæredipetas damnat, quos exagitant Satyrici multis locis.

²⁰ Reciproce pro, ipse non aberit à nulla fraude.

qui

qui fons est fraudum, malefactorum, scelerum omnium.

CAP. XIX.

Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut si ¹ digitis con-
crepuerit, possit in locupletium testamenta nomen
ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem
habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At
² dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione
hæres posset scriptus esse, qui re vera non esset hæres, in
fôro, mihi crede, ³ saltaret. Homo autem justus, isque
quem sentimus virum bonum, nihil umquam, quod in se
transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quis sit
vir bonus, nescire fateatur. At vero, si quis voluerit ani-
mi sui ⁴ complicatam notionem evolvere, jam se ipse, do-
ceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit,
noceat nemini, ⁵ nisi lacessitus injuria. Quid ergo? hic
non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros
hæres moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur
faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Imo
intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit in-
justum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non pote-
rit. ⁶ Fimbriam consulem audiebam de patre nostro
puer, judicem M. Lutatium Pinthiam fuisse, equum Romano
sane honesto, cum is ⁷ sponsonem fecisset, **NI BONUS
VIR ESSET**: Itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem
numquam judicaturum: ne aut spoliaret fama probatum
hominem, si ⁸ contra judicasset; aut statuisse videretur,

¹ *Fraudum*, ut Philipp. II. mea-
rum laudum, pro, laudum, fraudum.

² Nullo negotio, facillime, unde
proverbium: *ad digitum crepitum*,
id est, minimo momento.

³ *Dares* infinite usurpatur, pro,
si quis daret, ubi nihil opus est par-
ticula, si, quæ in vulgaris additur.

⁴ Præ gaudio, utpote qui sum-
mum bonum non in honesto, sed in
divitiis opibusque poneret. Salva-
tionem autem apud Romanos tur-
pem fuisse, veterum scripta abunde
testantur.

⁵ Eleganter dictum, pro, id
quod animo institum est & innatum,
& si obscurius & involutum, me-

ditando acere & penitus recog-
noscere: id respicere, quod mens
ipsa, si excutitur, & conscientia
discit.

⁶ Non ulciscendo, sed se defen-
dendo & arcendo injuriam.

⁷ Licinium Fimbriam Valerius
lib. VII. cap. 2. nominat.

⁸ Qui petere vult, itemque fa-
cit, ante omnia sponsonem provocat
adversarium: is unde petitur, sic
contendit, ex provocatione spon-
der, rursusque respulatur a peti-
tore, qui etiam vicissim respondere
cogitur.

⁹ Quam ille spondens asseve-
rabit.

virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis, & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem ⁹ Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest, quicquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed nec cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat ¹⁰ prædicare. Hæc, nonne est turpe, dubitare philosophos, quæ ¹¹ ne rustici quidem dubitent? A quibus natum est id, quod jam tritum est vetustate proverbium. Cum enim fidem alicujus, bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum ¹² in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiamsi id possis nullo refellente obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse ad sese ¹³ convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante & repugnante ¹⁴ natura.

CAP. XX.

AT enim, cum permagna præmia sunt, est causa peccandi. G. Marius, cum à spe consulatus longe abesset, & ¹ septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur, ² Q. Metellum, cujus legatus erat, summum ³ virum, & ⁴ civem, cum ab eo, ⁵ imperatore suo, Romam missus esset, apud po-

⁹ Id est, vir in gerenda republ. versatus, non modo Philosophus.

¹⁰ Palam dicere sine pudore.

¹¹ Bonitas etiam apud rusticos laudem habet, quibus etiam proverbium, quod sequitur, originem debet, quo ostenditur, cum bono viro ubique bene agi.

¹² Cum quo etiam noctu amoris luminibus & arbitris possumus ludere manibus: nam micare est manus movere & digiros, quos explicando numerum petimus. Bonus vir, etiamsi manus videri non potest, tamen dicat, quot digitos explicaverit.

¹³ Non patitur Gronovius corrigi lectionem pluribus codicibus

cusoditam. Nam hac phrasi sæpe alias utitur Cicero, & Seneca *aversam hereditatem* dixit. Quamquam alii *convertere* præferant.

¹⁴ Quæ omnia vivendi præcepta nobis tradit.

¹ Cum consulatu biennio tantum prætura legibus distaret.

² Vide Sallustium bello Jugurthino cap. 63. & 64.

³ Virtute.

⁴ Dignitate.

⁵ Hæc duo verba, quæ adulerina quibusdam videntur, omnino retinenda & à Cicerone adscripta sunt, ut injuriam Metello à Mario factam amplificaret.

pulum Romanum criminatus est, bellum ⁶ ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed à fide, justitiaque discessit, qui optimum, & gravissimum civem, cujus legatus, & à quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne ⁷ noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis ⁸ adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia ⁹ constitueretur. ¹⁰ Jactabatur enim temporibus illis nummus, sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter ¹¹ edictum cum poena, atque iudicio; constitueruntque, ut omnes simul in ¹² rostra post meridiem ¹³ descenderent: & cæteri quidem alius alio: Marius ¹⁴ à subseiliis in rostra recta: idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quæris, ei magno honori fuit: omnibus vicis statuar ¹⁵: ad eas thus, & cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnumquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo ¹⁶ paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis, & tribunis pleb. popularem gratiam, non ita turpe: consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit: aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? explica, atque excure intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit

⁶ Vulgo, *producere*: sed qui veterum codicum scripturam interposuerunt, nesciverunt *ducere* Cæsari & Ciceroni sæpissime accipi pro *producere*, prætrahere.

⁷ Rationem, cur *nostrum* appellet, vide paulo ante Cap. XVI.

⁸ In consilium.

⁹ Qui scilicet nummi probi, qui adulterini, quantique quique essent.

¹⁰ Pretium monetæ neque aureæ, neque argentæ, consistebat.

¹¹ Quo erat constituta res nummaria: proposita poena, si quis contra fecisset.

¹² Forum.

¹³ Quia plerique procerum habitabant in collibus, & fora essent humiliora, dicebantur Romæ *descendere*, cum prodirent in publicum, licet non habitarent in editioribus urbis locis.

¹⁴ A tribunis, quorum erant subseilia, ut triumvirorum ac quæstorum: tribunalia vero prætorum & majorum causarum.

¹⁵ In vulgaris libris additur, *facta sunt*, quod à vetustis abest.

¹⁶ Acquiritur,

in ¹⁷ ea ¹⁸ species, fortuna, & notio viri boni. Cedit ergo in virum bonum mentiri emolumentum sui causa, criminari, praeipere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & splendorem & nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem, iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se ¹⁹ quis conferat in bellum, an ²⁰ hominis figura immanitatem gerat bellum?

C A P. XXI.

Quid, qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur; nonne id faciunt, quod is, qui, etiam ¹ socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? utile enim videbatur plurimum posse alterius invidia: id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem ² socer in ore semper Græcos versus Euripidis ³ de Phœnissis habebat: quos dicam, ut potero; incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

*Nam si violandum est ius, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.*

⁴ Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, ⁵ quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hæreditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui ⁶ rex populi Romani, dominusque omnium gentium esse conceperit, idque perfer-

¹⁷ Intelligentia scilicet tua.

¹⁸ Non specie, sed species legendum: nam hoc & binis sequentibus nominibus significatur infra & ante percepta cuiusque formæ cognitio, quam Græci tum *ἴσως*, tum *ἐπελκν* dicunt, ut est in topicis.

¹⁹ Alii malunt *se convertere* quis: sed cum *conferre* pro convertere Cicerone & veterum alii sint usi, idque in Codicibus antiquis reperitur, debitari non potest, quin ignotius vocabulum postea mutari sit scilicet, & supposuerint notius.

²⁰ Libri M&S. plerique legunt,

*an hominis figuram, absque præpositio-
ne in, quæ in vulgaris existat.*

¹ Pompejum taxat, qui Juliam Cæsaris filiam duxit uxorem; ut Cæsaris audacia subnixus multa ad libidinem facere posset.

² Julius Cæsar, vide Suetonium.

³ De tragœdia, quæ inscribitur Phœnissæ.

⁴ Perniciosus & sceleratus.

⁵ Nimirum tyrannis.

⁶ Suetonius in Julio cap. 79. *nee ex eo infamiam affectam etiam regii nominis discessura valuit, &c.*

cerit. Hanc cupiditatem, si quis honestam esse dicit, ⁷ amens est: probat enim legum, & libertatis interitum; earumque oppressionem terram, & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse, in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, ⁸ regnare, sed ei; qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurigatione, aut quo potius convitio à tanto errore coner ⁹ avellere? Potest enim, dii immortales, cuiquam esse utile scdissimum, & teterrimum parricidium patriæ, quamvis is, qui eo se obstrinxerit, ab oppressis civibus ¹⁰ parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo, ¹¹ verbo inter se discrepare, re tamen unum ¹² sonare videantur. ¹³ Non habeo ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit. Nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles ¹⁴ angores, sollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum, periculorumque plenissima? *Multi iniqui, atque infideles regno, pauci sunt boni, inquit* ¹⁵ Accius. At cui regno? ¹⁶ Quod à Tantalò, & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam ¹⁷ quanto plures ei ¹⁸ regi putas, qui ¹⁹ exercitu populi Romani, populum ipsum Romanum oppressit, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi cœgisset? Hunc tu ²⁰ quas conscientia labes in animo censea-

⁷ *Esperis prudentiam*: quoniam ignorat, quid sit honestum, quid utile.

⁸ *Regis & regni nomen* in republ. Romana fuit invidiosissimum, ut semper, cum de Romanis loquerentur, tyrannum & tyrannidem designaret.

⁹ *Vulgo, avellere*: sed *avellere* habent plerique librorum antiquorum.

¹⁰ Suetonius cap. 76. inter *honores nimios à Cæsare receptos* numerat *cognomen patris patriæ*.

¹¹ *Verbo & re* sic apud Latinos opponuntur, ut apud Græcos λόγῳ καὶ πράξει.

¹² Significare. Vide Metaphoram elegantem in *discrepare & sonare*.

¹³ *Vulgata, nunc ab eo ad vulgi opinionem, sunt fatua. Non habeo*

autem est, non habeo dicere.

¹⁴ Exemplum superius attulit ipse non unum. His addatur insignis Tiberii, de cuius angoribus vide Suetonium in ejus vita cap. 63. & seq.

¹⁵ In traggædia, quæ inscribebatur Thyestes.

¹⁶ Legitima successione à patre ad filium Thyestem quasi per manus transfusam.

¹⁷ Si hoc contingere potuit Thyesti, qui paternum avitumque regnum tenebat, quid debet parere Cæsar?

¹⁸ Cæsari, quem invidiose regem appellat.

¹⁹ *Cum*, quod in vulgatis inseritur, non est in ullo veteri libro, & elegantius abest.

²⁰ Vide Tacitum Annal. cap. 6. de Tiberio ex Platonis sententia.

habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vita ea conditio sit, ut qui illam eripuerit, in ²¹ maxima & gratia futurus sit, & gloria? Quodsi hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non honestum sit.

CAP. XXII.

QUamquam id quidem, cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello à C. Fabricio, consule iterum, & à senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset; cumque ¹ de imperio certamen esset cum rege generoso, ac potente; ² perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium ei proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus à senatu laudatum est. Atqui, si speciem utilitatis, opinionemque querimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus, & flagitium quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur utilius, vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit; vel senatui nostro, qui numquam utilitatem à dignitate sejunxit, ³ armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causa imperium experendum est: scelus absit, in quo non potest esse gloria. Sin ipsæ opes experuntur ⁴ quoquo modo, non poterunt esse utiles cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q filii sententia: quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex S. C. ⁵ liberavisset, ut hæc rursus vestigales essent, neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides, quam senatus. At aucta vestigalia: utile igitur. Quosque audebunt dicere, quicquam utile, quod non

²¹ Hoc dicit in laudem Bruti & cæterorum tyrannicidarum.

¹ Vide superius lib. I. cap. 12.

² Medicus Pyrrhi, ut ab aliis traditum est.

³ Jure gentium jampridem nefas

fuit, hostem veneno interficere; ne pericula in bellis, quæ crebra esse cœperunt, nimium intenderentur.

⁴ Per fas & nefas.

⁵ Immunes ac liberas esse jussit.

honestum?

honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria debet ⁶ fulcrum esse, benevolentia sociorum, utile esse odium, & infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi: nimis mihi ⁷ praefraete videbatur ararium, vestigaliaque defendere; omnia publicanis negare, multa sociis: tum in hos benefici esse deberemus; cum illis sic agere, ut cum ⁸ colonis nostris soleremus: eoque magis, quod illa ⁹ ordinum conjunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, cum causam ¹⁰ Transpadanorum aquam esse dicebat. Semper autem addebat, **VINCAT UTILITAS.** Potius diceret, non esse aquam, quia non esset utilis reipublicae, quam, cum utilem esse diceret, non esse aquam fateretur.

CAP. XXIII.

Plenus est sextus liber de officiis Hecatonistalium questionum: sitne boni viri in maxima caritate, ¹ annidna ² familiam non alere. ³ In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum ⁴ utilitate putat officium dirigi magis, quam ⁵ humanitate. Quare, si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an ⁶ feryuli vilis. Hic aliores familiares, ⁷ alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit ⁸ negat, quia sit

⁶ Subnixum, firmatum & stabilium.

⁷ Dure ac pertinaciter.

⁸ Quibus, si calamitas quaedam fundam infestavit, & proventum perdidit, remittimus aliquid de pacta mercede, aut vestigali annuo: sic & publicanis, si animose nimis vestigalia publica conduxerunt, & inopinata mala intercesserunt, per quae non possunt solvere, quantum ad reip. solvendum se obstrinxerunt, aequitas postulat, ut non nihil pecuniae debita remittatur.

⁹ Illa Catonis durities ordinem equestrem a sanatu disjunct, & fenestram aperuit Caesari & Pompejo, rempublicam opprimendi.

¹⁰ Qui petebant jus civitatis, quorum causam egit Curio.

¹¹ Clamabat Curio, vincat utilitas, quamvis adversaretur aequum, jus & fas. Cicero vere docet, Curio

potius dicendum fuisse, vincat aequum, licet aliud suadere videatur utilitas, sed quia ei repugnat aequitas, ideo utilitas est repudianda.

¹ Non tantum frumenti, sed quidquid ad victum artinet.

² Mancipia.

³ Cur & alenda, & deferenda videatur.

⁴ Ut potius fame pereant servi & ancillae, quam ipse aut insigni detrimento afficiatur, aut cum suis liberis fame periclitetur.

⁵ Ut familia conservetur propter naturalem societatem rationis & orationis, quae servis etiam cum dominis intercedit.

⁶ Qui non magni vendi possit.

⁷ Vincere debet humanitas, etiam si vilissimi pretii sit mancipium.

⁸ Cum tamen praestet eum vivere, qui sit utilis reipublicae.

9 injuriam. Quid ¹⁰ dominus navis? eripietne suum? minime; non plus, quam si navigantem in altum ejicere de navi velit, quia sua ¹¹ sit. Quoad enim perventum sit eo, quo ¹² sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si in una tabula sint duo naufragi æque sapientes; sibine ¹³ uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero: sed ei, cuius magis intersit, vel sua, vel reipublicæ causa vivere. Quid si hæc paria in utroque? nullum erit certamen; sed, quasi ¹⁴ sorte, aut ¹⁵ micando victus, alteri cederet alter. Quid si pater fana expilet, ¹⁶ puniculos agat ad ærarium, indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est. Quin etiam ¹⁷ defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? imo, vero: sed ipsi patriæ conducit, pios habere cives in parentes. Quid si tyrannidem occupare, si patriam prodesse conabitur pater? filebitne filius? imo, vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, ¹⁸ accusabit: minabitur etiam: ad extremum, si ad perniciem patriæ res spectabit, ¹⁹ patriæ salutem anteponet saluti patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis: cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat: cui potius ²⁰ assentior. Qui ²¹ vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi ²² controversa jura Stoicorum. In mancipio

9. Nam quamvis conservationi mei inprimis servire me docuerit natura, tamen non vult, ut cum injuria alterius me servem.

10. Navicularium & magistrum navis, vocant JC.

11. In vulgatis inseritur non, sed invitis veteribus, est enim ratio, quam æstet dominus navis, quare navigantem in alto, è navi ejiciat.

12. Conducta.

13. Pro utervis.

14. Ut Jonas in sacris litteris.

15. Controversias micationibus decidi solere, æque ut fortibus, ex Turci Aproniani Pr. urb. edicto, quod existat, clarum est.

16. Subterraneos meatus, ut, fure, pecuniam ex ærario.

17. Id utique pietas liberorum in

parentes requirit, si parentum crimina non ad interitum patriæ spectant.

18. Reprehendet: non enim hoc loco est, accusare ad iudices.

19. Quod libro primo pluribus declaravit, quia omnium charitas patria una complexa sit.

20. Vera est Antipatri contra Diogenem sententia. Dolus enim alterius, quo ego deceptus sum, nullum mihi jus dat, vicissim decipiendi alteram, &c.

21. Quod durare & ætatem ferre nequit, & cuius vis exolefcit brevi tempore.

22. Alii: controversa in jure Stoicorum. Sed melius in MSS. controversa jura, id est, ambigua, de quibus Stoici inter se dissentiant: vendendo.

vendendo dicendane vitia? non ea, quæ nisi dixeris, ²³ redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non dicenda. Si quis aurum vendens, orichalcum se putat vendere, indietne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit ²⁴ millenarium? Perspicuum jam est, & quid ²⁵ mihi videatur, & quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

CAP. XXIV.

PAſta & promiſſa ſemperne ſervanda ſunt, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores ſolent ¹) facta ſint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad ² aquam intercutem: pepigeritque, ne illo medicamento umquam poſtea uteretur: ſi eo medicamento ſanus factus fuerit, & annis aliquot poſt inciderit in eundem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum ſit; cum ſit is inhumatus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat injuriæ, viſa, & ſaluti conſulendum. Quid? ſi quis ſapiens rogatus ſit ab eo, qui enim hæredem faciat, cum ei teſtamento ³ ſextertium milles relinquitur, ut ante, quam hæreditatem adeat, luce palam in foro ſaltet, idque ſe facturum promiſerit, quod aliter cum hæredem ſcripturus ille non eſſet: faciat, quod promiſerit, necne? ⁴ Promiſiſſe nollem, & id arbitror fuiſſe gravitatis: ſed quoniam promiſit; ſi ſaltare in foro turpe ducet, ⁵ honeſtius mentietur, ſi ex hæreditate nil coeperit: niſi forte eam pecuniam in republ. ⁶ magnum aliquod tempus contrahere, ut vel ſaltare eum, cum patriæ conſultus ſit, turpe non ſit.

quæ translatio ſumta eſt à JC. in iuribus dubiis diſſidentibus.

²³ Opus ſit recipere mancipium venditum.

²⁴ Quod æſtimetur, vendatur mille denariis.

²⁵ Nimirum, indicandum hoc venditori ab emtore bono viro eſſe; quod minoris ſuum vendiderit.

¹ In nonnullis additur, *edicere*: ſed alii vel hoc, vel *ſervare*, quod in prætoris edicto exprimitur, ſubintelligi malunt.

² Morbum hydropiſin.

³ Miliones tres.

⁴ Sapienis & gravis viri fuiſſet, non promittere.

⁵ Majori laude fidem promiſſis non præſtabit, quoniam offendit antiquiorem ſibi eſſe virtutem & decorum omnibus aliis rebus.

⁶ In aliquam difficultatem & neceſſitatem republ. cui ad eſſe debemus, & quicquid pro illa facimus, decet.

CAP. XXV.

AC ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis: ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti 2 filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse 3 dixit, quidquid optasset. Optavit, ut in currum patris tolleretur. Sublatus est; atque 4 insanus 5 antequam constitit, ictu 6 fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissum à Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolytri, filii sui, cum is patri suspectus esset de 7 noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit 8 Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam 2 tetrum facinus admittendum fuit. Ergo & promissa non facienda nonnumquam. Neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te 10 sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddesne depositum? non, credo: facies enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, 11 temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commurata ut litate fiunt non honesta. Ac de his quidem, quæ videntur esse utilitatis contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum. Sed quoniam à quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem 12 versa-

1 Inutile aut noxium promissum non servandum.

2 Ex Clymene nympha, Oceani & Thetys filia.

3 Imo juravit per aquam Scygiam.

4 Ex scorpionis conspectu territus, habenas remisit, ut equi sentirent, se non verum aurigam habere.

5 Antequam se colligeret, & sic componeret, ut stare posset.

6 A Jove, precibus mortalium, tanto incendio laborantium, au-

ditis.

7 Phædra.

8 Fabula est apud Euripidem in tragedia.

9 Crudele & horrendum.

10 Alit: sana mentis: sed vetustiores, sana mente.

11 Per temporis rationem, hoc est, ut nunc loquuntur in scholis Philosophorum, propter circumstantias temporis.

12 Tenebimus & exsequemur positum & institutum ordinem.

binur,

bimur, cum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia, quidem, quam vult imitari malitia: itemque de iustitia quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis: quarum altera in animi excellentis magnitudine, & præstantia cernitur; altera in ¹³ conformatione, & moderatione continentia, & temperantia.

CAP. XXVI.

UTile videbatur Ulyssi, ut quidem ¹ poetæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, ² optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant cum tragœdiæ, ³ simulatione insaniam militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & ⁴ Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. ⁵ Ullum tu decus in quotidianis periculis, & laboribus cum tranquillitate hac conferendum putas? ego vero ⁶ istam contemnendam, & abjiciendam: quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim audierum puras fuisse Ulysses, si in illa simulatione perseverasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audivit ab ⁷ Ajace:

⁸ Cujus, ipse princeps jurisjurandi fuit,

Quod omnes scitis, solus neglexit fidem:

Furere assimulavit: ne ⁹ coiret institit,

Quod ni ¹⁰ Palamedis perspicax prudentia

Istius ¹¹ percepisset malitiosam audaciam:

Fide sacratum jus perpetuo falleret.

¹³ *Παυδαίων* cujus contrariam apud Terentium: homo per paucorum hominum.

¹ Quorum nullus existat.

² Fabularum & artificii poetici, non historiarum.

³ Malitia quædam, quæ prudentiam videri imitari, cum ab ea distet plurimum.

⁴ Quæ erat patria sua.

⁵ Id est, nulla tranquillitas & vita otiosa potest conferri cum decore & laude, quam meretur quis ex laboribus & periculis aditis pro decore servando.

⁶ Tranquillitatem.

⁷ Quem Ulysses superavit in jadicio armorum.

⁸ Senarii Iambici ex Pacuvii armorum judio.

⁹ Cum reliquis Græcis, in concilio Græcorum: ubi actum de bello Trojanis publice inferendo.

¹⁰ Cum enim Ulysses aratrum & solum sereret, ut furens videretur, Palamedes objecit aratro Telemachum, filium Ulyssis: qui inde timens filio se aperuit.

¹¹ Percepisset, pro percepisset, quod in quibusdam legitur.

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimittere melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum¹² barbaris inferendum. Sed dimittamus &¹³ fabulas, & externa: ad rem factam nostraque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis caprus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat,¹⁵ falsam iudicavit: quæ erat talis, manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem acceperat in bello, communem fortunæ bellicæ iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis hæc neget esse utilia? ¹⁶ quem censet? magnitudo animi, & fortitudo negat.

CAP. XXVII.

NUM¹ locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium,² nil extimescere, omnia humana despiciere, nihil, quod homini accidere possit, intolerandam putare. Itaque quid fecit? in senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit; ³ quantumdiu iurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam, (ostentum hominem, dixerit quispiam, & repugnantem utilitati suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim adolescentes esse, & bonos duces; se jam confectum senectute. Cujus cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit: neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem, & ad ⁴ exquisita-

¹² Phrygiis.¹³ Non enim hoc de Ulyssæ verum putabat.¹⁴ Codices plurimum variant. Sed plenior est aversanus, ad rem factam, nostraque, ut opponantur illæ, dimittamus & fabulas, & externa.¹⁵ Quæ deciperet, cum utile esse non posset, quod honestum non esset.¹⁶ Elegans locutio, quem censet?

scilicet esse Atilium: quid dices de Atilio? quamquam alie editiones habent; quid censet?

¹ Quam animi magnitudinem & fortitudinem.² Magnificentius hæc dicuntur, quam verius.³ Hoc etiam affirmant JC, aliquidque exemplum docet apud Gellium lib. VII. Noct. Attic. cap. 18.⁴ Vide Gellium lib. VI. cap. 4. & Augustinum de Civitate Dei.

supplicia

supplicia proficisci: sed iuramentum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, & erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus, consularis remanisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si reipublica conducebat? ⁶ potest autem, quod inutile reipublice sit, id cuiquam civi utile esse?

CAP. XXVIII.

Pervertunt homines ea, quae sunt ¹ fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim experimus utilitatem, ad eamque ² rapimur; nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate, utilia reperire; propterea ³ illa prima, & summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, ⁴ quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in iurejurando? num iratum timeamus Jovem? at hoc quidem commune est omnium philosophorum, non ⁵ eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri: sed ⁶ eorum etiam, qui Deum semper agere aliquid, & moliri volunt, numquam nec irasci Deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem ⁷ praeverteret. Anne turpiter faceret? Primum, ⁸ MINIMA DE MALIS. Num igitur tantum mali

⁵ Rectius fecit, meliorem causam habuit, felicius erat, siquidem ex honesto felicitas provenit.

⁶ Sicut nemini potest esse utile, quod inutile generi est humano: sic nec civi potest prodesse, quod nocet civitati, quia pars est civitatis.

⁷ Quoniam honestum est secundum naturam, & nihil est utile, quod non sit honestum.

² Vi & imperio naturae: sed nos corrupti verum utile non perspicimus, avaritia nullo aut alterius

affectus caligine obducti, atque calamitatum inflammati.

³ Laudem, decorem & honestatem, quibus datur primus & summus locus.

⁴ Propter humanam indigentiam.

⁵ Epicureorum.

⁶ Stoicorum, Peripateticorum & Academicorum.

⁷ Praeveniret, anteponeret. quorum illud in quibus editis & MSS. tanquam notias irrepit.

⁸ Debetis eligere.

turpi-

impitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud ⁹ Accium:

¹⁰ *Fregisti fidem? neque dedi, neque do infideli cuiquam.* Quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam: quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint; ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse: sed fit non honestum quia, ¹¹ quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum.

CAP. XXIX.

Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; quia ¹ neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. Sed in iurjurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim jusjurandum ² affirmatio religiosa. Quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris, id tenendum est. Jam enim non ad iram deorum, ³ quæ nulla est, sed ad justitiam, & ad fidem pertinent. Nam præclare Ennius.

O fides a'ma, ⁴ apta pinnis, & ⁵ jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat: quam in ⁶ Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis ⁷ oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam

⁹ Accium pro Attium restituit ad Alexandrum cap. 18.

³ Ut Philosophi omnes affirmant. ¹⁰ Ne, quod in vulgatis additur, non est in MS. ⁴ Plerisque simulacris Deorum, ut Victoriæ, Famiæ, &c. affigebant alas, ut Deos ubique præto esse indicarent. ⁵ *Apta autem pinnis* est *aliqua*.

¹¹ Atreo, qui fratrem deceperat Thyestem.

¹² Sic enim edicebat prætor: quod vi metusque causa gestum est, ratum non habeo.

¹ Ut scilicet homines solent irasci: sed irascitur ut iudex, qui sine ira punit nocentes.

² Videtur hanc definitionem accepisse ab Aristotele in Rhetoricæ.

-ignat

³ Jovi tribuitur *æar' ægæon*, quia Jupiter credebatur vindex esse jurisjurandi.

⁶ Fidem in Capitolio primis consecravit Atilius Calatinus.

⁷ Censorium intelligit.

sibi

sibi nocuit ipse Regulus. Certe, ⁸ si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ⁹ nec malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiores quarimus, quam ¹⁰ principem populi Rom. qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam, quod ajunt, MINIMA DE MALIS; id est, ut turpiter potius quam clamitose; an est ullum majus malum turpitudine? Quæ si in deformitate corporis habeat aliquid offensionis, quanta illa depravatio & foeditas turpificati animi debet videri? Itaque ¹¹ nervosius qui ista dissierunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem ¹² remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem:

Neque dedi. neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco recte à poeta dicitur, quia cum tractaretur Atreus, ¹³ personæ serviendum fuit. Sed si hoc, ¹⁴ sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit: videant, ne ¹⁵ queratur latebra perjurio. Est autem etiam jus bellicum, fidesque jurisjurandi, sæpe ¹⁶ cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens ¹⁷ conciperet fieri oportere, id observandum est: quod aliter; id si non feceris, nullum perjurium est: ut, si ¹⁸ prædonibus patrum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris. Nam pirata non est ¹⁹ perduellium numero definitus, sed communis hostis.

⁸ Juxta Epicureos, quibus summum malum est dolor.

⁹ Hæc fuit opinio Stoicorum, statuentium, nihil esse numerandum in malis, præter vitia.

¹⁶ Erat enim consularis. In aliis edit. est principem reipublicæ.

¹¹ Ut Stoici.

¹² Ut Peripatetici.

¹³ Decoro personæ.

¹⁴ Hujus defensionem suscipiant.

¹⁵ Servanda fides etiam infideli.

¹⁶ Hæc est omnium veterum librorum scriptura, quam cum etiam primæ impressionis libri integram conservent, Manutii sine causa immutarunt; & sæpe hosti servanda reposuerunt.

¹⁷ Vulgo, mens deferentis concipiet. Sed deferentis non est in MSS. & procul dubio ex glossemate irrepit. Etenim jusjurandum debet ad mentem & sensum illius præstari, qui illud desert, & quicum juranti negotium est. Nam dictis ipsis testem adhibens Deum, debet dicta facere, vera, quomodo putat à deferente illa intelligi.

¹⁸ Cum enim humano generi semper infesti sint, jus humanum eos juvare non debet.

¹⁹ Vulgo: est ex perduellium: sed ex delet Grævius, & phrasin hanc exponit: non est relatus in certorum & justorum hominum numerum.

omnium

omnium. Cum hoc nec fides esse debet, nec iurandum commune. Non enim falsum iurare ²⁰ perjurare est: sed quod ²¹ ex animi tui sententia iuraveris, sicut verbis concipitur, more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

²² *Iuravi lingua, mentem injuratum vero.*

Regulus vero non debuit condiciones, pactionesque bellicas, & hostiles perturbare perjurio. Cum iusto enim, & legitimo hoste res gerebatur: adversus quem & totum ²³ jus feciale, & multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus victos hostibus deditisset.

C A P. XXX.

AT vero T. Veturius, & Spurius Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud ¹ Caudium esset, legionibus nostris, ² sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: ³ in iussu enim populi, senatusque fecerant. Eodemque tempore ⁴ T. Numicius, Q. Maelius, qui ⁵ tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur: atque hujus conditionis ipse Postumius, qui dederatur, ⁶ suavior, & auctorior fuit. Quod idem multis annis post C. ⁷ Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suavit eam, quam L. Furius, & Sex. Atilius ex S. C. ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. ⁸ Honestius hic, quam Q. Pompe-

²⁰ Omnes libri MSS. ita habent, non pejerare ut est in vulgatis.

²¹ Solennis Ciceroni aliisque locutionis.

²² Sunt verba Ethoclis apud Euripidem in Phoenissis, qui iuraverat, se peracto anno daturum sceptrum patri suo Polynici: sed postea dixit, se iurasse lingua, non mente.

²³ De quo multa libro primo.

¹ Aputiæ vicum. Unde Livium lib. IX.

² Inermes milites cum singulis vestimentis extra vallum exire iussi.

³ Livius de hac eadem re: *In iussu populo nego quidquam sanciri posse, quod populum teneat.* Hinc à

senatu magis pro sponsione habebatur, quam pro pactione aut foedere: ideoque sponsores non locupletes dederunt hostibus.

⁴ Mire in his nominibus variant Codices atque interpretes.

⁵ Cum actum est de Samnitium pace repudianda, non cum facta pax est: nam extra urbem esse nisi per unum diem tribuni plebis non licebat.

⁶ Lege apud Livium verba Postumi, id suadentis.

⁷ Qui auctore Plutarcho ignavissimus omnium Romanorum ducum fuit.

⁸ Majori cum laude fortitudinis & magnanimitatis.

jus:

jus: quo, cum in ⁹ eadem causa esset, deprecante, accepta ¹⁰ lex non est. ¹¹ Hic ea, quæ videbatur, utilitas plus valuit, quam honestas: ¹² apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. ¹³ At non ¹⁴ debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero ¹⁵ forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio sterit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent; ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriæ non utile putavit, idcirco honestum sibi & sentire illa, & pari credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: ¹⁶ immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum est: sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius.

CAP. XXXI.

Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur, ¹ illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iurejurando majores artius esse voluerunt, id indicant leges in Duodecim tabulis; indicant ² sacratæ; indicant foedera, quibus etiam cum

⁹ Eadem ignominia premeretur. nam paullo ante cum iisdem Numantinis æque infame foedus pepigerat.

¹⁰ Hanc supra *rogationem* nominavit.

¹¹ Apud Pompejum, qui nolebat hostibus dedi.

¹² Apud Titum Veturiam & Spurium Postumum, Consules; qui suaserunt propter honestatem, ut hostibus dederentur.

¹³ Assert aliud, quod Regulo objici potuisset.

¹⁴ Sic sane sentiebant & Philosophi & JC.

¹⁵ Hæc non sunt inepta, nec Stoi-

ca, sed longe verissima & omnibus philosophis communia. Non hic loquitur de perfecto sapiente, sed de viro forti, etiam ex vulgo, qui non potest cogi, si nolit.

¹⁶ Hoc quoque certissimum. Nihil enim turpe satura. potest utilitate magna proposita fieri utile.

¹ Simile Africani exemplum laudat Cicero lib. II. cap. 22. inunte.

² Sic est in libris vetustis, & impressis plerisque omnibus: de legibus sacratis Cicero in Cornelianæ, tanta, inquit, in illis virtus fuit ut anno XVI. post Reges evictos propter nimiam dominationem poten-

hoste

hoste devincitur fides : indicant 3 notiones, animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, Auli filio, cum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus pl. diem dixit, quod is 4 paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset. Criminabatur etiam, 5 quod Titum filium, qui Torquatus postea est appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset. Quod cum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, & 6 cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum; 7 qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur; surrexit e lectulo, 8 remotisque arbitris ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium 9 distinxit, juravitque, se illum statim interfectorum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium 10 missum fecit. Tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, 11 torque detracto, 12 cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad 13 Vesperim fusi & fugati: magnus vir in primis: & qui perindulgens in patrem, idem acerbè severus in 14 filium.

suum secederent: leges sacratas ipsi sibi rogarent, &c. in Manutianis editionibus legitur, indicant sacra, quod Marfus de sacrorum ritibus interpretatur.

3 *Judicia & cognitiones.*

4 *Quod, occasione bene faciendi belli, ductus, obtinendi legitimum imperii tempus sex mensium spatio definitum, evasisset.*

5 *Quod filium juvenem extorrem urbe, domo, penetibus, foro, luce, congressu equalium, prohibitum, in onus servile, prope in carcerem atque in ergastulum dederit. Livius.*

6 *Ita ad veterum morem melius, quam quod antea erat in vulgatis: prima luce.*

7 *Quod illum, habetur in vulg. Sed qui illum, in optimis libris Ciceronianis.*

8 *E cubiculo abire jussit.*

9 *Quem tectum attulerat.*

10 *Non tantum patri causa dista remissa est, sed etiam adolescenti ea res honori fuit. Livius.*

11 *Ita in omnibus legitur editionibus. Sed cum Hieronymus annotavit, Ciceronem & Virgilium muliebri genere; Livium virili torque dixisse, tum ex antiquo libro reddit Manutius, torque detracta.*

12 *Torquatus enim cognominatus est.*

13 *Pugnatum est cum Latinis haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Vesperim ferebat. Livius.*

14 *Quem securi percuti jussit, quod injussu suo cum hoste pugnaverat, & victor spolia retulerat.*

CAP. XXXII.

SED ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic ¹ decem illi, quos post Cannensem pugnam-
 uratos ad senatum misit Annibal, in castra redituros ea,
 quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis
 impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus
 non omnes uno modo. Nam Polybius, ² bonus auctor
 in primis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant
 missi, novem revertisse, à Senatu re non impetrata: unum
 ex decem, qui paulo post, quam egressus erat è castris,
 cecidisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse.
 Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando in-
 terperabatur: non recte: fraus enim ³ adstringit, non
 dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse
 imitata prudentiam. Iraque decrevit senatus, ut ille ve-
 terator, & callidus vinculus ad Annibalem duceretur. Sed
 illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal,
 non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffu-
 gissent, sed qui relictæ in castris fuissent à Paulo & Var-
 rone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos,
 cum id ⁴ parvâ pecuniâ fieri potuisset: ut esset institum
 militibus nostris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re
 audita, fractum animum Annibalis scribit idem, quod
 senatus, populusque Rom. rebus afflictis tam excelso
 animo fuisset. Sic honestatis comparatione ea, quæ vi-
 dentur utilia, vincuntur. ⁵ Acilius autem ille, qui Græce
 scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra rever-
 tissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque
 à Censoribus omnibus ignominie notatos. Sit jam hujus
 loci finis. Perspicuum est enim, quæ timido animo,
 humili, demisso fractoque fiant, quale fuisset Reguli
 factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur,

¹ Vide Livium lib. XXVII. c. 58 & seqq. in primis 61.

² Maxime dignus, cui, aliquid narranti, fides habeatur.

³ Alii malunt: *disfringit*, quod significet, aliquid resolutum aliter ligare.

⁴ Poterant autem redimi tribus minis, vel HS CCCC: teste Polybio lib. 6.

⁵ Ut & declararet, nec tanta

clade se posse permoveri ad captos pretio liberandos, quos peccasse judicaret, utque & fidem faceret hosti, se non laborare penuria post tantas frages civium.

⁶ In aliis male: *Attilius*. Cajus Acilius annales scripsit, Dionysio Halicarnassæo, Livio, Plutarcho memoratos.

⁷ Disputationis, quæ pertinet ad sortem animum & magnum.

non quod reipublicæ, censuisset, aut domi remanere voluisset: non esse utilia, quia sunt flagitiosa, foeda, turpia.

CAP. XXXIII.

Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Porro igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo¹ Cytenaici, atque² Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus³ obsolescit, ⁴ floret Epicurus, ejusdem fere adjutor, auditorque sententiæ. Cum his, ⁵ viris equisque (ut dicitur) si honestatem tueri, ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis ⁶ firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut à ⁷ Metrodoro scriptum est, continetur: certe hæc utilitas, & quidem summa, (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulus? ⁸ servientis voluptati? quod autem munus prudentiæ? an ⁹ legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus, sicut hic dicit, ¹⁰ satis fortiter de dolore; tamen, non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala

¹ Qui ab Aristippo Cyrenaico ortum habuerunt.

² Dicti ab Anniceride, itidem Cyrenaico, qui sectam Cyrenaicam emendavit.

³ Rejectis, cum jam in desuetudinem venerint.

⁴ Habetur in prætio ejus opinio, suosque habet sectatores.

⁵ Vulgo, *velis equisque*, quod exponunt, terra marique, sed absurdum censet Langius, vela equis conjungere, & primus restituit, *viris, equisque*: observatque, ita Ciceronem aliosque sæpe loquutos.

⁶ *Eduzia*.

⁷ Atheniensi, Epicuri discipulo.

⁸ De quo & Seneca lib. IV. de Benef. cap. 2. apud Epicureos virtus voluptatum instructa est. Illis parat, illis deseruit illas supra se videt.

⁹ Ut salutares noxiis, honesta turpibus (si tamen hoc tribuendum est Epicuro) magnæ parvis, diuturnæ brevibus anteponantur.

¹⁰ Tale est, quod ex illo notavit Seneca Epist. 67. Epicurus ait, sapientem si in Phalaridis tauro peruratur, exclamaturum: Dulce est, & ad me nil pertinet,

dolore.

ere vo- dolore. Ut, si illum audiam de continentia, & tempe-
turpia- antia; dicit ille quidem multa multis locis: sed ¹¹ aqua
axer, ut ajunt. Nam qui potest temperantiam laudare
s, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim
emperantia libidinum inimica, libidines autem consecta-
rices voluptatis. Atque in his tamen ¹² tribus generi-
bus, quoquo modo possunt, non incallide ¹³ tergiver-
santur. Prudentiam introducunt, scientiam ¹⁴ suppedi-
antem voluptates, ¹⁵ depellentem dolores. Fortitudi-
nem quoque aliquo modo ¹⁶ expediunt, cum tradunt
rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris.
Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem,
sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, volupta-
tis magnitudinem doloris detractio ¹⁷ finiri. Justitia
¹⁸ vacillat, vel jaceret potius. Omnesque ex ¹⁹ virtutes,
quæ in communitate cernuntur, & in societate generis
humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comi-
tas esse potest, non plus, quam amicitia, si hæc non
per se expectantur, sed ad voluptatem, utilitatemve refe-
rantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem
nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria: sic
²⁰ omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam.
Quo magis reprehendendos Calliphonem, & Dinoma-
chum judico: qui se dirempturos controversiam putave-
runt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homi-
ne pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjun-
ctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis
bonorum & malorum, qui simplex esse debet, ex dissi-

¹¹ Non progreditur ejus ratio, impedimentis retinetur, ut aqua: nam absurda sunt, quæ dicit.

¹² Prudentia, fortitudine & temperantia.

¹³ Fugiant justam reprehensionem, & alios fallunt verbis, quibus virtutes ipsas videntur asserre, tueri & expedire.

¹⁴ Subministrantem corpori ipsas voluptates.

¹⁵ Nam Philosophia medetur consternatis animis, ut ait Cicero.

¹⁶ Videntur introducere, & illi munus assignare suum.

¹⁷ Vulgo male fieri. Hoc enim dicebant Epicurei: ubi dolor detractus esset, finiri ac terminari

voluptatem.

¹⁸ Naturæ nec potest consistere aut esse apud ipsos; cum omnia referant ad propriam voluptatem, non ad communem; quod est contra justitiam.

¹⁹ Liberalitas, magnificentia, comitas, affabilitas.

²⁰ Non quod omnem damnet voluptatem, paulo enim post ipse dicit, voluptatem posse condimentum esse honestatis; sed cum de honestate disputat, non vult ulli voluptati locum esse. Nam voluptas honestatem non potest reddere honestiorem & meliorem, sed nonnunquam suaviorem.

milibus

milibus rebus misceri, & temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) ²¹ alio loco pluribus. ²² Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam ut tribuamus aliquid voluptati: ²³ condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit. Habes à patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum: sed ²⁴ perinde erit, ²⁵ ut acceperis. quamquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, ²⁶ tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me è medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea est, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum & præsens tecum propediem, ²⁷ ut spero, &, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero: tibi que persuade, esse te mihi quidem carissimum: sed multo fore cariorem, si talibus ²⁸ monumentis, præceptisque latabere.

²¹ In libris de Finibus.

²² In vulgatis adjiciuntur, *verbis disputata*, quæ vel desunt in MSS. vel variant, ut facile appareat, omnia esse glossemata.

²³ Honestatem reddet suaviorem.

²⁴ Sic & tanti pretii.

²⁵ Sicut acceperis: nam si illud magni facies, magnum erit: nam res tanti sunt, quanti æstimantur.

²⁶ Plus igitur Cratippo, quam sibi ipsi, tribuere videtur.

²⁷ Auguratus scilicet, quod evenit. nam proscriprus & interfectus est paullo post scriptos hos libros,

M. Antonii Triumviri jussu. Neque igitur præsens, neque absens cum filio loquutus est.

²⁸ Libros suos vocat *monumenta*, paterni scilicet amoris in filium, tantum quam diu duraturos: in quibus quoniam præcipiuntur ea, quæ ad honestatem veramque gloriam pertinent, propterea subjunxit, *præceptisque*; quasi dicat, si meos libros leges, eorumque præcepta servabis: præcepta enim monumentis ejusmodi continentur. est igitur *ὅς διὰ δυνάμιν*

M. TULLII CICERONIS
CATO MAJOR,

VEL

DE SENECTUTE,

AD

T. POMPONII ATTICI

Dialogi Personæ,

SCIPIO, CATO, LÆLIUS.

C A P. I.

O TITE, si quid ego ² adjuvero curamve ³ le-
vasso,
Qua nunc te coquit, & versat ⁴ in pectore fixa,
Ecquid erit precii?

Licet enim mihi versibus iisdem affari te, Attice, quibus
affatur ⁵ Flamininum,

Ille vir ⁶ haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum;

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

¹ De hujus Dialogi inscriptione
spe Cicero in Lælii proœmio. Ma-
jor autem addidit, ad minoris dif-
ferentiam: nam minoris quoque
laudem scripsit.

² Alii *adjuvo*, parum interest,
utro modo legatur, pro *adjuvero*.

³ Futurum antiquum pro *leva-
vero*.

⁴ Vulgo, *sub pectore*. Qui hæc in-
terpolarunt, & *sub pro in suppo-*

suerunt boni viri, nescierunt apud
antiquos poëtas T. finale esse am-
biguum, teste Martino Capella.

⁵ L. Quinctius Flamininus à Ca-
tone senatu motus, quem Ennius hic
versibus alloquitur. Vide infra c. 12.

⁶ Jocus. nam cum vellet dicere,
locuples testis, ex consuetudine La-
tini sermonis, recordatus ejus (En-
nii) inopiæ, dixit, *haud magna
cum re*.

Novi

Novi enim 7 moderationem animi tui, & æquitatem: teque non cognovisse solum Athenis deportasse, sed humanitatem, & prudentiam, intelligo. & tamen te suspicor iisdem 8 rebus, quibus me ipsum, interdum gravius commoveri: quarum consolatio & major est, & in 9 aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est, de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut jam urgentis, aut certo adventantis senectutis, & te, & me ipsum levare volo. Etsi te quidem id modice, ac sapienter, (sicut omnia) & ferre, & laturum esse certe scio. Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo 10 uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ira iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterferit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam, & iucundam senectutem. Numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia: cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit degere. Sed de 11 cæteris & diximus multa, & 12 sæpe dicemus. Hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non 13 Tithono, ut Aristarchius, ne parum esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, 14 Lælium & 15 Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, illque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris; attribuito Græcis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

7 Qui neque secundis rebus, neque adversis deprimaris.

8 Reip. perturbatione.

9 Non enim licet, ob tyrannum.

10 Adhucorum enim omnia commenda.

11 Philosophiæ laudibus.

12 Propositum enim ei erat: totam philosophiam Latine litteris illustrare.

13 Qui cum ab aurora admatatus esset, ab eaque in coelum sublatu, illius succo perunctus est, atque ob id ad eam senectutem pervenit, ut petiverit se in cicadam converti, quod genus cantando mori serunt.

14 Sapientem dictum, prioris Lælii filium.

15 Africanum minorem.

CAP. II.

SCIP. Sæpenumero mirari soleo cum hoc C. Lælio, cum
 1 cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, per-
 fectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam
 senectutem tibi gravem esse senserim: quæ plerisque se-
 nibus sic odiosa est, ut onus se 2 *Ætna* gravius dicant su-
 stinere. CAT. Rem haud sane difficilem, Scipio, & Læli,
 admirari videmini. Quibus enim 3 nihil est opis in ipsis
 ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est ætas:
 qui autem omnia bona à se ipsis petunt, iis nihil potest
 malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in
 genere in primis est senectus: quam ut adipiscantur, om-
 nes optant, eandem accusant adeptam: tanta est 4 incon-
 stantia stultitiæ atque perversitas. Obrepere ajunt eam
 citius, quam putassent. Primum, quis coëgit eos falsum
 putare? Qui enim citius adolescentiæ senectus, quam pue-
 ritæ adolescentia, obrepat? Deinde, qui minus gravis
 esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam
 octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, cum
 effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam
 senectutem. Quocirca, si sapientiam meam admirari so-
 letis (quæ utinam digna esset opinione vestra, nostroque
 cognomine) in hoc sumus sapientes, quod naturam opti-
 mam ducem, 5 tamquam deum, sequimur, eique pare-
 mus: à qua non verisimile est, cum cæteræ partes ætatis
 bene descriptæ sint, extremum actum, tamquam ab inerti
 poëta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse ali-
 quod extremum, &, tamquam in arborum baccis, terræ-
 que frugibus, maturitate tempestiva, quasi 6 vietum, &
 7 caducum: quod ferendum est molliter sapienti. Quid
 enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi
 naturæ repugnare? LÆL. Atqui, Cato, gratissimum

1 Quas infra in Lælio enumerat Cicero cap. 2.

2 Sumfit hoc ex Euripidis Hercule Furente.

3 Qui omnes vitæ rationes sus-
 pensas habent à muneribus fortunæ,
 rebusque aliis, quæ non sunt nostri
 juris & potestatis.

4 Vulgo: *inconstantia, stultitia*.

Sed nostra prævalet lectio, *inson-
 stantia stultitia*, h. e. tum incon-
 stantes sunt homines stulti atque
 perversi, quibus nihil opus est in se-
 ipsis ad bene beateque vivendum.

5 Stoici naturam dicebant Deum.

6 Languidum, sine vi, naturali-
 bus viribus privatum.

7 Ad casum primum.

nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam ⁸ speramus (volumus quidem certe) senes fieri multo ante à te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. CAT. Faciam vero, Læli, præsertim si utrique vestrum. ut dicis, gratum futurum est. LÆL. Volumus sane, nisi molestum est tibi, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

CAP. III.

CAT. Faciam, ut potero, Læli: sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quæ C. Sallinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant: tum, quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent: tum, quod spernerentur ab iis, à quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus maioribus natu: quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se & libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec à suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in Moribus est culpa, non in ætate. ¹ Moderati enim & ² nec difficiles, ³ nec inhumani senes tolerabilem agunt senectutem: importunitas autem, & inhumanitas omni ⁴ ætate molesta est. LÆL. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes. & copias, & dignitatem tuam, tolerabilem senectutem videri: id autem non posse multis contingere. CAT. Est istuc quidem, Læli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriæ gloria splendorem assecutum: Nec hercle, inquit, si ego Seriphius essem

⁸ Hæc clausula, *speramus; volumus quidem certe*; qua aliquoties alibi usus est Cicero, à sciolis inversa & corrupta erat.

¹ Qui cupiditatibus, voluptatibus & iracundiæ moderentur.

² Apud quos & cognoscendi &

ignoscendi peccati locus sit.

³ Benigni, comes, non importuni & morosi.

⁴ *Ætate*, non *etati*. Omni in ætate molesta est importunitas hominibus, non solum in senectute.

⁵ nobilis,

⁊ nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses. Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem, nec insipienti, etiam in summa copia, non gravis. Aprissima omnino sunt, Scipio, & Læli, arma senectutis, artes, exercitationesque virtutum: quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus; non solum, quia numquam deferunt, ne in extremo quidem tempore ætatis: (quamquam id maximum est) verum etiam, quia conscientia bene actæ vitæ multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est.

CAP. IV.

EGO Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adulescens ita dilexi senem, ut æqualem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum. ² Anno enim post, consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde ædilis, quadriennio post factus sum prator: quem magistratum gessi consulibus Tudirano, & Cethego; cum quidem ille admodum senex, suasor ⁊ legis

⁊ Hæc sumta ex Platonis lib. I. de Republ. Voluit Themistocles non Seriphii modo ignobilitatem, sed totius gentis perstringere: quasi & ingenio & animo tam humiles sint, ut ne evadere quidem ex illis quis possit in virum clarum. Itaque nec Themistocles, si ei contigisset, ut in humili obscuraque insula Seripho nasceretur; nec Seriphii ille, si Athenis; clarus unquam fuisset, nisi accesserint quædam majora, ut in rebus gerendis, eximia prudentia & fortitudo, aliæque hujusmodi.

6 Seriphii ille non conferendus est neque cum sene inopi sapiente, neque cum divite insipiente, quorum alteri senectutem inopia, alteri insipientia gravem facit: sed ei seni simillimus, cujus ad miseriam addi nihil potest, cum neque res do-

mestica subsidio est, neque sapientia solatio, nam senectus inopi sapientia gravis est, diviti insipienti gravior, inopi simul & insipienti gravissima, atque hoc tertium senectutis miserrimæ genus indicat Cicero, cum ait *ne sapienti quidem*, nam seni sapienti quidem inopi levis esse senectus non potest: sequitur, ut insipienti inopi gravissima sit.

⁊ Hic est Q. Fabius Maximus, Verrucosus, qui anno U.C. 544. Tarentum Calabriae metropolin, proditione recepit.

2 Multum laborant iuterpretes, ut Catonis Fabrique tempora componant: quos consule, si placet. Nostrum enim non est, tantas componere lites.

3 Vide Fridericum Brummerum de lege Cincia.

Cinciae de donis, & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset: & 4 Hannibalem juveniliter exultantem, patientia sua molliciebat. De quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus qui nobis cunctando restituit rem:

Non ponebat enim rumores ante salutem.

Ergo 5 magisque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, 6 amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certe,* inquit 7 ridens: *nam, nisi tu amisisses, ego numquam recepissem.* Nec vero in armis praestantior, quam in toga: qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno pleb. 8 quoad potuit, restitit, agrum 9 Picentem, & Gallicum, viritum contra senatus auctoritatem dividenti: augurque cum esset, dicere ausus est, OPTIMIS AUSPICIIS EA GERI, QUAE PRO REIPUBLICAE SALUTE GERERENTUR: QUAE CONTRA REMPUBLICAM FERRENTUR, CONTRA AUSPICIA FIERI. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem 10 M. filii tulit, clari viri & consularis. 11 Est in manibus laudatio: quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus: sed intus, domique praestantior. Qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia juris 12 augurii? multae etiam, 13 ut in homine Romano, literae: omnia memoria tenebat, non 14 domestica solum,

4 Fabius Hannibalem facinorae audaciae, & animi, & fervoris plena, qualia sunt juvenum, edentem, patientia sua, quia locum proelii committendi nunquam dabat, molliorem quietioremque reddebat, & ejus conatus inanes & irritos efficiebat.

5 Postquam, quod in vulgatis legitur, ineptum est. Sed magis magisque etiam Plautus dixit.

6 Tarentum ad Hannibalem dederat, praesidium tamen Romanorum, cujus erat dux Livius Salinator, in arcem se receperat.

7 Hoc autem dicit, ut Salinatore accuset, qui magno alieno la-

bore partam gloriam verbis in se transinoveret.

8 Ne quidquam id quidem conatus.

9 Vulgo male: *Picenum*. Ita enim dicebatur ipsa regio; idem autem est *Picentinus* & *Picens*.

10 Q. filii legitur in aliis, quod nomen illi fuerit *Quintus*.

11 Laudavit enim ipsemet filium in funere.

12 Augurandi.

13 Litterarum enim laudem Romani Graecis concedebant, militarem sibi assumebant.

14 Gesta à Romapis.

sed

sed etiam ¹⁵ externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore, unde discerem, neminem.

CAP. V.

QUorsum igitur hæc tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella à se gesta, ut triumphos recordentur: est etiam quiete, & pure, atque eleganter actæ ætatis placida, ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno & octogesimo anno mortuus scribens est: qualem Isocratis: qui eum librum, qui Panathenæicus inscribitur, quarto & nonagesimo anno scripsisse dicitur, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias centum & septem complevit annos, neque umquam in suo studio, atque opera cessavit. Qui, cum ex eo quæreretur, cur tam diu esse vellet in vita? *Nihil habeo, inquit, quod incussem senectutem.* Præclarum responsum, & docto homine dignum: sua enim vitia insipientes, & suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus spatio qui saepe supremo.

³ *Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.*

Equi fortis, & victoris senectuti comparat suam: quem quidem probe meminisse potestis: anno enim undevigesimo post ejus mortem hi consules, T. Flaminius, & ⁴ M. Acilius, facti sunt. Ille autem Cæpione, & Philippo iterum ⁵ consule, mortuus est, cum ego quinque & sexaginta annos natus, ⁶ legem Voconiam voce magna, & ⁷ bonis lateribus suavissem. Sed annos septuaginta natus

¹⁵ Exterarum nationum. Græcorum, Persarum, Assyriorum.

¹ Majorem Africanum significat.

² Non immoratus est studiis, sed mortuus. Vide Diogenem Laërtium.

³ Synecdoche Attica. *pugnare pugnam, certare certamen.*

⁴ Non M. Attilius, ut vulgo, sed M. (id est, Manius) Acilius, cujus & infra Cap. X. meminit.

⁵ Non *consulibus*, ut vulgo, sed *consules*, ut referatur ad Philippum, qui solus secundum Consul fuit, non Cæpio.

⁶ De mulierum hæreditatibus.

⁷ De Catonis validis suprema ætate lateribus vide Val. Max. lib. VII. & Cic. Philipp. II. *Tu istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate.*

(tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem & senectutem, ut eis pæne delectari videretur. Etenim, cum ⁸ contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet à rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod priver omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit à morte. Earum, si placet, causarum ⁹ quanta quamque sit iusta unaquæque, videamus.

CAP. VI.

A Rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis, ¹ quæ in juventute geruntur, & viribus? nullane igitur res sunt seniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer ² optimi viri, filii mei? cæteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam consilio & ³ auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset: tamen, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, recta qua stare solebant

Antehac, dementes sese flexere ⁴ via?

Cæteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: & tamen ipsius Appii extat oratio. Atque hanc ille egit septem & decem annos post alterum consulatum: cum inter duos consulatus anni ⁵ decem interfuissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: & tamen sic à patribus accepimus. Nihil igitur ⁶ afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant: similesque sunt

⁷ iis,

⁸ Vulgati complector. Sed melius contemplor, verbum augurale. eorum, qui templo capto, qua visus patet, circumspectiunt, unde eleganter ad animum transfertur.

⁹ Vulgo: quantum quæque valeat, quamque sit iusta, videamus.

¹ Vulgati: qua juventute: sed ista ellipsis, est inusitata, gerere juventute, senecta, pro in juventute, in senecta.

² Ideo laudat, quia perierat jam.

³ Consilio gravi & prudenti.

⁴ Magna in hac vocula interpretum codicumque differentia. Nos Grævium sequimur, potuit enim versus Ennii in monosyllabam exire, quam Cato, velut nihil ad sententiam spectantem, omisit.

⁵ Quod lex tum quidem nulla jubebat, ut exempla declarant, sed post iussit lata à L. Sulla.

⁶ Non afferunt, ut quidam linguæ Latinæ ignari somniant: sed afferunt;

7 iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sententiam exhauriant: ille autem clavum tenens, quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quæ juvenes. At vero multo majora, & meliora facit. Non enim viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & consul⁸ versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero: at senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, & quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum⁹ multo ante denuntio: De qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales, Scipio, tibi reservent, ut¹⁰ avi reliquias persequare: cujus à morte hic¹¹ tertius & tricesimus est annus. Sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis cum suæ pœniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut cominus gladiis uteretur: sed consilio, ratione, sententia. Quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent senatum. Apud Lacedæmonios quidem ii qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voleris¹² externa; maximas respublicas ab adolescentibus labefactatas, à senibus sustentatas & restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?
Sic enim¹³ percontantur, ut est in Nævii¹⁴ Ludo, respondentur & alia, & hæc in primis:

runt; id est. nugæ agunt. nulla firma ratione uruntur. ab ipsa experientia coarguuntur.

7 Alii, ut si quis. vel qui: quod ex scribarum negligentia ortum est.

8 Præsertim in Hispania.

9 Quod orationibus suis semper pro sententia subjiceret. Hæc censeo. & Carthaginem delendam, auctor in ejus vita Plutarchus.

10 Qui tributariam, Hannibale victo, Carthaginem fecerat.

11 Ita plerique Codices. Sed alii, quartus, quintus vel sextus.

12 Exempla.

13 Alii percunctanti: sed percontantur probant plerique Codices; intellige hæc & non homines.

14 Quidam addunt, poetæ, Nævii & Charisii libros, quos Gellius & Charisius advocant, intelligit.

Proveniebant oratores 15 novi, stulti, adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis ætatis, prudentia 16 senescentis.

CAP. VII.

AT memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. 1 Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censeris, eum, cum ætate, processisset; qui Aristides esset, Lyfimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi qui sunt, sed eorum patres etiam, & avos: nec sepulcra 2 legens, vereor (quod ajunt) ne memoriam perdam. His enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audiavi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt: vadimonia constituta? qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia senibus, modo permaneat studium, & industria: nec ea solum in claris, & honoratis viris, sed in vita etiam privata, & quæta. Sophocles ad summam senectutem tragedias fecit. Qui propter studium cum rem familiarem negligere videretur, 3 à filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus 4 patribus, bonis interdici solet: sic illum, quasi desipientem, à re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proxime scripserat, 5 OEdipum Co-

15 Rerum imperiti: sive, novandarum rerum cupidi.

16 Ita est in omnibus omnium MSS. pro *senectutis*, quod in editis legitur. Agit enim de iis, qui scribendis commentariis impediti per senectam non sunt.

1 Cui cum Simonides artem memoriæ polliceretur, se artem oblivionis malle dixit, quod meminisset eorum, quæ noller, oblivisci non posset, quæ veller.

2 Vulgo putabatur officere memoriæ, si quis legeret inscriptiones sepulcrorum.

3 Vide Lucianum in Macrobiis, qui lege talionis filium insaniam à iudicibus damnatum memorat.

4 Ideoque iisdem actio rei uxoriæ in dote filiarum nomine repetenda non dabatur, quod periculum esset, ne accepta consumerent. Equidem omnibus prodigiis interdicebatur bonis, sed in primis patribus, uti videre licet ex sollemni carmine, quo bonis interdicebantur, qui ea dilapidabant, apud Paullum lib. III. Sentent. 4. *Quando tua bona paterna, vitæque, nequitia tua disperdis, liberosque tuos ad egestatem perducis, ob eam rem, tibi ea re, commercioque interdicto.*

5 Qua sola fabula omnium ejusdem studii poetarum præcipere gloriam potuit.

loneum

loneum recitasse iudicibus, quassisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato, sententis iudicium est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus. Possum nominare ex agro Sabino ⁶ rusticos Romanos, vicinos, & familiares meos, quibus absentibus, numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non ferendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in illis ⁷ minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non puret posse vivere, sed iidem ⁸ elaborant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pertinere.

⁹ *Serit arbores qua alteri sæculo profint,*

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitat agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc à maioribus voluerunt, sed etiam ¹⁰ posteris proderè.

CAP. VIII.

Melius ¹ Cæcilius de sene alteri sæculo prospiciente, quam illud idem:

² *Ædopol senectus, si nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod diu vivendo, multa, qua non vult, videt:*

⁶ Olim procures Romani in agris morabantur, & ubi consilium publicum desiderabatur, è villis arcescebantur in senatum.

⁷ Minus habet admirationis, quod in aliis omnibus rebus, quæ ad ipsos pertinent, curam ponunt: in hoc vero, quod senex serit arbores, quæ alteri sæculo profint, id multo magis mirandum videtur.

⁸ Vulgati male: *laborant*. Nam hæc Ciceroni frequens & usitata loquendi ratio; *elaborare in hoc*.

⁹ *Serit*, non *serunt*, ut est in vulg. loquitur enim de sene, alteri sæculo prospiciente, quod sequentia indicant.

¹⁰ Propagare ad posteros.

¹ Plotio.

² Et in Nonio & in vet. libris, hi versus leguntur per allocutionem ad senectam, in quorum tertio figurate persona mutatur. Male igitur in secundo habent vulgati: *apportes tecum; cum advenit*.

Et multa fortasse, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem? Cæcilius vitiosius:

Tum equidem in senectâ hoc deputo miserrimum,

Sentire ea ætate esse se odiosum alteri.

Jucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole præditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui à juventute ⁴ coluntur & ⁵ diliguntur: sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida, atque iners non sit, verum etiam sit operosa, semper agens aliquid, & moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se, quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui ⁶ Græcas litteras senex didici: quas quidem sic avidè arripui, quasi diurnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem & illud, (discebant enim fidibus antiqui;) sed in litteris certe elaboravi.

C A P. IX.

NEC nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) non plus, quam adolescens tauri, aut elephanti desiderabam. ¹ Quod est, eo decet uti; & quidquid agas, agere ² pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptior, quam ³ Milonis Crotoniatæ? qui cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, ⁴ illacrymansque dixisse: *At hi quidem jam mortui sunt.* Non vero tam

³ Hephæstione.

⁴ Propter virtutem, dignitatem, & ætatis reverentiam.

⁵ Propter facilitatem & morum navitatem. Hæc duo verba con-
iunxit & infra, & in Lælio.

⁶ Ennio poeta docente, quem senem in provinciam duxit Cato.

¹ Elegans dictum, in prioribus

editionibus male interpolatum, quæ habent: *Quod enim homini naturaliter insitum est.*

² Quas quælibet ætas exigit.

³ Maximis quondam viribus præditi, ut sublatum in humeros bovem per stadium ferret.

⁴ Recordatione victoriæ & pri-
vati gloriæ desiderio.

isti, quam tu ipse, ⁵ nugator. Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus, & lacertis tuis. Nihil ⁶ Sext. Ælius tale, nihil ⁷ multis annis ante ⁸ T. Corn- canius, nihil modo P. Crassus: à quibus jura civibus præscribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute. Est enim munus ejus non ingenii solum, sed laterum etiam, & virium. Omnino ⁹ canorum illud in voce splendet etiam nescio quo pacto in senectute: quod equidem adhuc non amisi: & videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis quietus, & remissus: facitque persæpe ipsa sibi audientiam disertis senis compta & mitis oratio, quod si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere, & Lælio. Quid enim jucundius senectute stipata studiis juventutis? anne quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi vero ¹⁰ Cn. & P. Scipiones, & avi tui duo, ¹¹ L. Æmilius, & P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non ¹² beati putandi, quamvis confuerint vires, atque defecerint. Et si ista ipsa defectio virium, adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis. ¹³ Libidinosa enim & intemperans adolescentia effœtum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud ¹⁴ Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliores factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, (qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti & duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam

⁵ Qui naturam, tanquam novercam, falso, male gratus, infimulas.

⁶ Propter juris civilis scientiam celebris.

⁷ Circiter XC.

⁸ Qui jus primus profiteri coepit.

⁹ Vocem claram. clara enim tum sit, cum obtusa splendet. Cicero III. de Orat. Est autem in dicendo etiam quidam cantus obscurior, quem significat Demosthenes & Æschines, cum alter alteri objicit vocis flexiones,

¹⁰ Duo fratres, qui in Hispania ceciderunt. Publius est majoris Africanus & Asiatici pater: Cneus, eorum patruus, Scipionis Nasicæ genitor.

¹¹ Æmilius sanguinis, Africanus Publii filius adoptionis linea.

¹² Vulgo boni, quod Manutius idonei exponit.

¹³ Sic contra temperantia juventutis & firmiorem & longiorem senectutem reddit. Vide Senecam epist. 58.

¹⁴ Lib. IX. Cyropædiæ.

non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere. Quamquam est id quidem senile, ¹⁵ atatique nostræ ¹⁶ conceditur.

CAP. X.

Viderisne, ut apud ¹ Homerum sapissime Nestor de ² virtutibus suis prædicet? jam enim tertiam atatem hominum vivebat: nec ³ erat ei verendum, ne vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax: etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fuit oratio: quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: & tamen ⁴ dux ille Græciæ nusquam oporat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris: quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troja peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago & octogesimum. Equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in ⁵ Hispania fuerim, aut quadriennio post, cum ⁶ tribunus militum depugnavi apud Thermopylas, Man. Acilio Glabriere consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me ⁷ enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio; quod monet, ⁸ mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse malletm, ⁹ quam esse senem ante, quam essem: itaque nemo

¹⁵ Propter auctoritatem, opinione prudentiæ, & multi usus rerum partem.

¹⁶ Non vitio vertitur, quamvis non laudetur.

¹ Iliados lib. I. & XXIII.

² Id est, iis rebus, quas virtute sua gesserat.

³ Tacite indicat, ne sibi quidem id verendum esse.

⁴ Agamemnon; significans, bellum magis consilio, quam vi, geri debere. Interea tamen Cicero pulchre dissimulat, quod Nestor ubique queritur, se juvenili robore destitutum.

⁵ In qua plura oppida cepit, quam dies fuit.

⁶ Memoria vitium in Cicerone deprehenditur. Caro enim non tribunus milit. sed legatus apud Thermopylas depugnavit, teste Livio lib. XXXVI. certe neminem post consulatum tribunum mil. fuisse constat, at legatos ita multos; ut exemplis probare necesse non sit.

⁷ Robore destituit. nam robur est in nervis situm.

⁸ Mature sibi parcere & juvenilia opera intermittere, vel juvenili ætate senilem sibi prudentiam, & affectuum cupiditatumque moderationem comparare.

⁹ Ignavo otio torpescere, dum & animi & sensuum integritate vacileam.

adhuc

adhuc convenire me voluit, ¹⁰ qui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Nec vos quidem T. Pontii ¹¹ Centurionis vires habetis. Num idcirco est ille præstantior? ¹² moderatio modo virium adsit, & tantum, quantum potest quisque, nitatur: nã ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiã per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagorã tibi malis vires ingenii dari? Denique isto ¹³ bono utare, dum adsit: cum absit, ne requiras. Nisi forte adolescentes pueritiam, ¹⁴ paullum ætate progressi adolescentiam debeant requirere. Cursus est certus ætatis, & via una naturæ, eaque simplex: suæque cuique parti ætatis ¹⁵ tempestivitas est data. ¹⁶ Ut & infirmitas puerorum, & ¹⁷ ferocitas juvenum, & ¹⁸ gravitas jam constantis ætatis; & senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire, Scipio, ¹⁹ hospes tuus avitus Masinissa quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere: cum equo, ex equo non descendere: nullo imbri, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exequi omnia regis officia & munera. Potest igitur exercitatio, & temperantia ²⁰ etiam senectuti conservare aliquid pristini roboris.

CAP. XI.

NON sunt in senectute vires? ne postulantur quidem vires à senectute. Ergo & legibus, & institutis, ¹ va-

¹⁰ Respexit ad illud Plauti in Mercatore: Non sum occupatus unquam amico operam dare. Vulgata lectio, *me voluit quin*, à sensu Cætonis aliena, & certe falsa est.

¹¹ Ait Vegetius, centuriones non nisi procero & robusto corpore esse lectos.

¹² Hoc est, vires moderatæ, quas *ingenuas* dixit Martialis.

¹³ Corporis commoda vocat bona, communi loquendi modo, non Stoicorum dogmate.

¹⁴ Ultra adolescentiam.

¹⁵ Cujuslibet ætatis naturalis proprietas, sicut in ordine anni, veris

tempestivitati flores, æstatis messes, autumnus maturitas, hyemis frigus est datum & assignatum natura.

¹⁶ Vulgata lectione rejecta. totus hic locus ex superioribus pender.

¹⁷ Quæ posita est magis in propulsanda, quam inferenda injuria.

¹⁸ Quæ omnium dicta & facta certo consilio gubernat.

¹⁹ Africani enim majoris hospes fuit, ut ex Scipionis somnio licet videre.

²⁰ Senectutis bono & commodo.

¹ Hinc *vacatio & excusatio munerum* apud JC. Dicebantur hi emeriti.

cat

2

cat ætas nostra ² muneribus iis, quæ non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitæ munus exequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune ³ valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani ⁴ filius is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberius accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli, & Scipio, senectuti est, ejusque vitia ⁵ diligentia compensanda sunt: pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem: habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi, & potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti, atque animo multo magis. Nam ⁶ hæc quoque, nisi tanquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem ⁷ defatigatione & exercitatione ingravescent: animi autem exercitando levantur. Nam, quos ait Cæcilius ⁸ *comicos stultos senes*, hos significat credulos, obliviosos, ⁹ dissolutos. Quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis: ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum: nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quæ ¹⁰ deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas, Appius regebat & senex,

² Belli & senatorio.

³ Alii reponunt *invale tudinis*. Sed hæc nunquam non vitiosa, ut morbus; valetudo, cum imbecilla tantum.

⁴ Majoris.

⁵ Diligenti cura valetudinis sunt compensanda & refarcienda illa vitia; quibus obnoxia est senectus.

⁶ Animus & mens.

⁷ Vulgata lectio, *exercitationum defatigatione*, habet. Sed si non est *in dix duæ*, pro *exercitatione* defatigante, & omnino aliquid est delendum, procul dubio *defatigatione*

delendum est. Nam & animus defatigari potest. *Exercitatione* autem retinendum, liquet ex oppositione, *exercitatione corpora ingravescent, exercitando animi levantur*.

⁸ Quales introducuntur à poetis comicis, creduli, deliri, leves, amatores, stulti, qui facile decipiuntur à servis, ridiculi denique.

⁹ Qui verecundiæ fines transierint.

¹⁰ Metaphora sumpta à re rustica, ubi deliratio est, crate dentata, vel tabula aratro adnexa, semina operire.

& cæcus. Intentum enim animum tamquam arcum, habebat nec languescens succumbebat senectuti: tenebat non modo ¹¹ auctoritatem, sed etiam ¹² imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant. Vigebat in illa domo patrius mos, & disciplina. Ita enim senectus ¹³ honesta est, si ¹⁴ se ipsa defendit, si ¹⁵ jus suum retinet, si nemini ¹⁶ mancipata est, si usque ad extremum spiritum ¹⁷ vindicet jus suum. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid: sic senem, ¹⁸ in quo est adolescentis aliquid, probo. Quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. ¹⁹ Septimus mihi Originum liber est ²⁰ in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis litteris utor: ²¹ Pythagoræorumque more, exercenda memoriæ gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc ²² curricula mentis: in his ²³ desudans, atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero: ²⁴ adsum amicis: venio in senatum frequens: ultroque afferro res multum & diu cogitatas, easque ²⁵ tueor animi, ²⁶ non corporis viribus. Quæ si exequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem,

¹¹ Quam aut virtus, aut sapientia, aut potentia parit, sæpe etiam amor.

¹² Auctoritas habere videtur aliquid voluntarium: Imperium, aliquid coactum & violentum: ut, nisi quid ex præscripto fiat, poena sequatur.

¹³ Honore digna & honorata.

¹⁴ Anteaacta vita parva auctoritate, & de diligentia nihil remittendo.

¹⁵ Ne ex arbitrio liberorum pendeat, neve ad agnatos & gentiles, id est, in tutelam, & quasi mancipationem deducatur.

¹⁶ Liber homo est suæ potestatis: itaque cum se emancipare dicitur intelligitur è potestate sua abire, non amplius suus esse, alienus fieri.

¹⁷ Id est, ut paullo ante dixit, retineat jus suum, seu auctoritatem & imperium in suos, metuant servi, vereantur liberi, nulli sit emancipata. Quod autem vulgati habent,

dominatur in suos, est verborum illorum, quæ male ejecerunt, interpretatio, sed posteriorum temporum. Notum enim est, quam invisum fuerit vocabulum *dominari* & *dominus* in libertate.

¹⁸ Alacritas & hilaritas juvenilis.

¹⁹ Nec plures citantur à veteribus, quorum nullus existat, nam, quæ circumferuntur, Annii Viterbiensis esse, nemo nescit.

²⁰ A me conscribitur.

²¹ De Pythagoræorum vivendi ratione vide Gellium lib. I. cap. 4.

²² Proprie sunt spatia, intra quæ se cursores exercent.

²³ Exercens. manet in metaphora palæstræ.

²⁴ Patrocinator.

²⁵ Contra eos, qui à me dissentiant.

²⁶ Verbis enim, non pugnis, in senatu disceptamus.

quæ

quæ jam agere non possem: sed, ut possim, facit acta
vita. Semper enim in his studiis, laboribusque viventi
non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita ²⁷ sensim
sine sensu ætas senescit: nec subito frangitur: sed diu-
turnitate extinguitur.

CAP. XII.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam care-
re dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis,
si quidem id aufert à nobis, quod est in adolescentia vi-
tiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem
orationem ¹ Archyæ Tarentini, magni in primis, & præ-
clari viri: quæ mihi ² tradita est, cum essem adolescens
Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem,
quam corporis voluptatem, hominibus dicebat à natura
datam: cujus voluptatis avidæ libidines temere, & effra-
nate, ³ ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditio-
nes, hinc rerump. everfiones, hinc cum hostibus clande-
stina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum
malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido
voluptatis impelleret: stupra vero, & adulteria, & omne
tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi volupta-
tis. Cumque homini sive natura, sive quis deus nihil
mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono,
nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim,
libidine dominante, temperantiæ locum esse, neque omni-
no in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod
quo magis intelligi posset, fingere animo jubebar, tanta
incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi
posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tam
diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione,
nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam
detestabile, tamque pestiferum, quam voluptatem: siqui-
dem ea, cum major esset, atque longinquior, omne ani-
mi lumen extingueret. Hæc cum ⁴ C. Pontio Samnite,

²⁷ Περὶ ἡλικίας etiam vocalium al-
lusionem insigne, in quo decorum
Cicero servat in Catonis persona.
Nam sæculum illud figuris hujus-
modi delectabatur.

¹ Vide Diogenem Laërtium lib.
VIII.

² In manus: nimirum scripta.

³ Impense cupiunt, consulunt pa-
træ, ut ait Comicus.

⁴ Hic est, qui optabat in ea tem-
pora se reservatum, cum Romani
dona accepissent. Vide lib. II. Offic.
cap. 21.

patre ejus, à quo, Caudino prælio, Sp. Posthumius, T. Veturius, consules, ⁵ superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in ⁶ amicitia populi Romani permanerat, se à majoribus natu accepisse dicebat; cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Arheniensis: quem Tarentum venisse, L. Camillo, ⁷ Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum hæc? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione, & sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium volupras, rationi inimica est ac mentis (ut ita dicam) præstringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. ⁸ Invirus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum è senatu ejicerem, septem annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim, cum esset consul in Gallia, exoratus in ⁹ convivio à ¹⁰ scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre suo censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est. Mihi vero, & Flacco neutriquam probari potuit tam flagitiosa, & tam perditæ libido, quæ cum probro privato conjungeret ¹¹ imperii dedecus.

CAP. XIII.

Sæpe audiivi à majoribus natu, qui se porro pueros à senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod cum apud Pyrrhum regem legatus esset, audisset à Thessalo ¹ Cynea, esse ² quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audien-

⁵ Sub jugum missi.

⁶ Antiqua formula, quæ etiam in fragmento Thoræ legis, & in vetustissimo SC. Græce scripto, quod M. Lepido Q. Catulo Coss. in æs incisum fuit, legitur.

⁷ Reposuit Gruterus Appium, ejecitque Publium, qui in posterioribus editionibus irrepperat, contra fastos Capitolinos, contra MSS. ple-rosque & primæ ætatis excusos.

⁸ Nam omnis animadversio & castigatio contumelia vacare debet,

neque ad ejus, qui punit aliquem: sed ad reip. utilitatem referri.

⁹ Cum vino incaluisse.

¹⁰ Philippo Pæno, caro & nobili scorto, quem ubique secum habebat.

¹¹ Cum id flagitii consul admisisset.

¹ Demosthenis auditore, tantæ eloquentiæ viro, ut plures civitates sua facundia, quam Pyrrhus armis, superasse creditus sit.

² Epicurum.

tes, Man. Curium & ³ Ti. Cornucanum optare solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur; quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat Man. Curius cum P. ⁴ Decio, qui quinquennio ante cum consulem se pro republica quarto consulatu ⁵ devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Cornucaninus: qui cum ex sua vita, tum ex ejus quem dico, Pub. Decii facto judicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum, atque præclarum, quod ⁶ sua sponte peteretur, quodque spreto, & contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat, caret epulis, extructisque mensis & frequentibus poculis: caret etiam vinolentia, & ⁷ cruditate, & ⁸ insonniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis ⁹ non facile obstitimus: (divine enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quod ea videlicet homines ¹⁰ capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen convivii delectari potest. C. Duilium, M. filium, qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem à cœna senem sæpe videbam puer: delectabatur ¹¹ cereo funali, & tibicine: quæ sibi nullo exemplo privatus sumpserat. Tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum revertar. Primum habui semper sodales. ¹² Sodalitates autem me quæstione constitutæ sunt, factis ¹³ Idæis ¹⁴ Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice: sed erat quidam fervor ætatis; qua progrediente, omnia fiunt in dies ¹⁵ mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum, & sermo-

³ Vide Epit. Liv. XIII.

⁴ Filio.

⁵ Gallico prælio.

⁶ Sine ullo alio præmio.

⁷ Quæ ex ciborum copia oritur.

⁸ Quæ multa gignuntur ex crapula.

⁹ Cum labore, difficultate, molestia.

¹⁰ Per imprudentiam.

¹¹ Quotiescunque epularurus erat, ad funale cereum, præeunte tibicine & fidicine, à cœna do-

mum reverti solitus est.

¹² Vocabantur Græcis *sodales Sympotai*. Collegium enim seu societas instituta in honorem alicujus Dei, & ad sacra ejus celebranda, vocabatur *Siæros*, & *Sympotai* societatis ejus cōsortes.

¹³ Ab Ida, Phrygiæ monte.

¹⁴ Quomodo magnæ Matris idolum Romam advectum sit, Livius lib. XXIX. aliique docent.

¹⁵ Ut poma.

nibus metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, convivium nominarunt, melius quam Græci, quia hoc idem tum computationem, tum concœnationem vocant. Ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

CAP. XIV.

EGO vero, propter sermonis delectationem, ¹ tempestivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus solum, (qui pauci jam admodum restant) sed cum vestra etiam ætate, atque vobiscum: ² habeoque senectutis magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit; potionis, & cibi sustulit. Quodsi quem etiam ista delectant, (ne omnino ³ bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis ⁴ modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis carere sensu senectutem. Me vero & ⁵ magisteria delectant à majoribus instituta; & is sermo, qui more majorum, à summo ⁶ adhibetur in poculis; & pocula, sicut in Symposio Xenophontis, minuta, atque ⁷ rorantia; & refrigeratio æstate, & vicissim aut sol, aut ignis hybernus: quæ quidem ⁸ in Sabinis etiam persequi soleo: conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem: nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam ⁹ affecto ætate quæreret, utere-

¹ Quæ nec ante inciperent, nec serius desinerent, quam opus erat, læta quidem, sed moderata.

² Tantum abest, ut accusem.

³ Renuntiasse.

⁴ Vulgati, *modus*, male, & contra omnes libros. Allusit ad formulam, quod bono fiat modo.

⁵ In omni convivio legebatur plerumque sorte magister convivii, qui convivis cæteris leges ferebat bibendi.

⁶ Vulgo additum, *magistro*, delendum est, alius enim est, qui magister dicitur, alius, qui summus accumbit. à summo bibere Græcis est *ἐν κόλῳ τῶν κειμένων*, ab eo convivium

videlicet, qui summus accumbit, ad imum; quod Romanis solemne fuit.

⁷ Quæ vini parum capiunt: non ut impleant convivas ad satietatem, & plane sitim extinguant, sed ut leviter tanquam irrorare videantur, quod fit parvis poculis quæ *minuta* dixit.

⁸ Ubi villam habuit Cato, simpliciter & rudi forma ædificatam.

⁹ Male alii, *affectu ætate*. Quod hic est *affectus ætate*, alius est, *confectus ætate*. Phædro; *defectus animi*. Melius tamen *affecto*, quam *confecto*: ut extrema senectus non ostendatur: cum de media loquatur.

turne rebus venereis, ¹⁰ Dii meliora, inquit: libenter vero istinc, sicut à domino agresti, ac furioso, profugi. Cupidis enim rerum talium odiosum & molestum est fortasse carere: satiatis vero & expletis jucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat. Ego hoc non desiderare, dico esse jucundius. ¹¹ Quod si istis ipsis voluptatibus ¹² bona ætas fruitur libentius: primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut ¹³ Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima ¹⁴ cavea spectat: delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia, voluptates prope intuens, magis fortasse lætatur: sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt animum, tanquam emeritis stipendiis ¹⁵ libidinis, ¹⁶ ambitionis, ¹⁷ contentionis, inimicitiarum, ¹⁸ cupiditatum omnium, ¹⁹ secum esse, secumque, ut dicitur, vivere? si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosa senectute jucundius. Mori videbamus in studio dimetiendi pene cœli atque terræ ²⁰ C. Gallum, familiarem ²¹ patris tui, Scipio. Quoties illum lux, noctu aliquid describere ingressum; quoties nox oppressit, cum mane cœpisset? Quam delectabat eum, defectiones solis & lunæ multo ante nobis prædicere? Quid in ²² levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Navius! quam Truculento Plautius! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui cum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centhone, Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi & pontifici, & civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Sci-

¹⁰ Alii malunt: *Dic meliora*; sed verior & elegantior est vulgar lectio.

¹¹ Quod in nonnullis additur, *quam frui*; glossēma est ex superioribus adjectum.

¹² Adolescentia. Contra, mala ætas, senectus.

¹³ Nominatur à Tacito in Dialogo de Oratoribus.

¹⁴ Temporaneo theatro.

¹⁵ In adolescentia.

¹⁶ In virili ætate.

¹⁷ In Reip. administratione.

¹⁸ In tota vita.

¹⁹ Se & suam mentem curare, neglectis inanibus studiis & voluptatibus populi. *Tecum habitatoris, quam sit tibi curta supellex.* Persius Sat. 4.

²⁰ Sulpicius Gallus.

²¹ Paulli; cujus, in exercitu, bello Macedonico, tribunus militum fuit.

²² Poeticam Mathematicis possidet.

pionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantēs senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte Suada medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ, quæ quidem prudentibus, & bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, SENESCERE SE MULTA IN DIES ADDISCENTEM: qua voluptate animi nulla certe potest esse major.

CAP. XV.

Venio nunc ad voluptates agricolarum: quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ulla impediuntur senectute, & mihi ad ¹ sapientis vitam proxime videntur accedere. ² Habent enim rationem cum terra quæ nunquam recusat ³ imperium, nec umquam sine uura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque maiore cum scœnore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis, ac natura delectat: quæ cum gremio mollito ac subactō semen sparsum excepit, primum id ⁴ occæcatum cohibet; ex quo occasio, quæ hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore, & ⁵ compressu suo diffindit, & ⁶ elicit herbescentem ex eo viriditatem: quæ nixa fibris stirpium sensim adolescit, culmoque erecta ⁷ geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur: e quibus cum emerferit, fundit frugem ⁸ spici, ordine structam, & contra avium minorum

¹ Columella rem rusticam ceteris vivendi rationibus præferens, proxime sapientiam locat, ejusque quasi consanguineam facit.

² Est illis negotium cum terra: id est, à terra pendent.

³ Pessime Manutius *impendium* hic legi volebat, cum sit proprium hac in re verbum. Dicuntur enim *imperare terræ*, qui eam exercent, & in illa serunt ac plantant, quæ volunt, ut fructum ex illis capiant.

⁴ Cicero originem vocis *occare* aperire, ac docere voluit, factum

esse per syncopen ab *occacare*.

⁵ Ita ex veteribus libris restituit Langius: pro quo vulgo *complexum*.

⁶ Vide, quam eleganter ea, quæ ad agriculturam pertinent, explicet cum Latinæ orationis facultatem, quocunque vellet, ingenii præstantia traduceret.

⁷ *Genicula sunt modi in caulibus & culmis, quibus distinguuntur.*

⁸ Vulgo, *spica*: sed *spici* est in opt. libris. Spici ordo gluma est, quam structam fruge ait compleri.

morsum

morsum munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum: ut meæ senectutis ⁹ requiētem, ¹⁰ oblectamentaque pernoscaris. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ generantur è terra, quæ ex fici tantulo grano aut ¹¹ ex acini vinaceo, aut ex caterarum frugum, ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos, ramosque procreat. ¹² Malleoli, plantæ, sarmenta, ¹³ viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ natura caduca est, & nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, completitur: quam serpentem multiplici lapsu, & erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne sylvescat sarmentis, & in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere, in iis, quæ relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quæ gemma dicitur: à quo oriens uva se ostendit: quæ & succo terræ, & calore solis augefcens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, & nimios solis ¹⁴ defendit ardores, qua quid potest esse cum fructu latius, tum aspectu pulchrius? cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, & ipsa natura delectat, adminiculorum ordines, capitum ¹⁵ jugatio, religatio, & propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum ¹⁶ immissio. Quid ego irrigationes? quid ¹⁷ fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus sit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercoreandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cul-

⁹ Vulgo, *requiem*. Sed *requietem* ex Prisciano & vet. libris reposuit Langius.

¹⁰ Ut omnia senectutis meæ oblectamenta sciatis.

¹¹ Ex acini vinaceo legendum esse jam dudum Jobus Ludolfus observavit, referente Christoph. Cellario in novissima Lexici Fabri editione p. 2514. atque ita etiam Aldus Manutius edidit, & res atque contextus jubent. Vulgo: *ex acino vinaceo*.

¹² Novelli palmites innati prioris anni flagello.

¹³ Plantulæ cum sua radice in aliud solum translatae.

¹⁴ Propulsat, arcet.

¹⁵ Vulgo male *conjugatio*. Rectius *jugatio*. Hinc *jugata vineæ*; *jugate vites*, id est, in iugo erectæ. Jugum enim in vineis dicebantur peritica humi defixæ, quibus aliæ imponebantur superius transversæ, ad instar iugi militaris.

¹⁶ Hæc sit, quando virga edita à matre sulco committitur.

¹⁷ Scrobes & ablaqueationes.

tura

tura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante sæculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat è filio, colentem agrum, & eum ¹⁸ ster-
corantem facit. Nec verò segetibus solum, & pratis &
vineis, & arbutis res rusticæ latæ sunt, sed hortis etiam
atque pomariis: tum pecudum pastu, apum examinibus,
florum omnium varietate. Nec consitiones modo dele-
ctant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agri-
cultura solertius.

CAP. XVI.

Possum persequi multa oblectamenta rerum rustica-
rum: sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio longiora.
Ignoscetis autem. Nam & studio rerum rusticarum pro-
vectus sum, & senectus est natura loquacior, ne ab om-
nibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita Man-
Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho tri-
umphasset, consumpsit extremum tempus ætatis: cujus
quidem villam ego contemplans, (abest enim non longe
à me) admirari satis non possum vel hominis ipsius
¹ continentiam, vel ² temporum disciplinam. Curio ad
focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attu-
lissent, repudiati ab eo sunt. *Non enim aurum habere, pra-
clarum sibi videri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare.*
Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectu-
tem? Sed venio ad agricolas, ne à me ipso recedam. In
agris erant tum senatores, ³ & iidem senes. Siquidem
aranti L. Quinctio Cincinnato nunciatum est, eum dicta-
torem esse factum: cujus dictatoris jussu, magister equi-
tum C. Servilius Ahala Sp. Mælium, regnum appetentem,
⁴ occupatum interemit. A villa in senatum arcesseban-
tur & Curius, & cæteri senes: ex quo, qui eos arcesse-
bant, viatores nominati sunt. Num igitur horum sene-
ctus miserabilis fuit, qui se ⁵ agri cultione oblectabant?

¹⁸ Purgantem & ablaqueantem
arbores Homerus inducit Laërtem.

¹ Cum senatus, exactis regibus,
plebi septena jugera, Curio quin-
quaginta assignasset, noluit popula-
ris assignationis modum excedere.

² Temporum illorum rationem,
consuetudinem, & quasi legem,
quæ ab omnibus servabatur.

³ Ferri non potest, quod editio-
nes obsider, *id est.* Non omnes se-
natores erant senes, quamvis hæc
vocis sit origo.

⁴ Oppressum antea, quam perfi-
ceret id, quod cogitabat.

⁵ Quædam editiones habent, *a-
gricoltura*, tanquam unica vox esset,
male.

mea

mea quidem sententia haud scio, an ulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris; sed & delectatione, quam dixi, & saturitate, copiaque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent: ut quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni, assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, hoedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ⁶ succidiam alteram appellant. Conditora facit hæc⁷ supervacanei operis aucupium, atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumque specie dicam? ⁸ brevi præcidam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatus: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat, atque allecat senectus. Ubi enim potest illa ætas aut calefcere vel aplicatione melius, vel igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi⁹ pilam, sibi natationes, & cursus: nobis senibus ex lusionibus multos talos relinquant, & tesseras: id ipsum, utrum lubebit: quoniam sine his beata esse senectus potest.

CAP. XVII.

Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite, quæso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari; qui Oeconomicus inscribitur: atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio, atque imperii gloria, cum Lysander Lacedæmonius, vir summæ virtutis, venisset ad eum¹ Sardis, eique dona à so-

⁶ Suillæ carnis frustum, ut perna, petaso.

⁷ Cui servimus tempore quasi subsecivo, cum iusto & legitimo sumus defuncti opere seu labore, quem agricultura poscit. nam opus per excellentiam notat laborem

rusticum, quem agrestes impendunt exercendæ terræ.

⁸ Longiorem sermonem amputabo.

⁹ Sive militarem, sive luforiam.

¹ Asiæ oppido, quod Cyrus major victo Cræso intravit.

ciis attulisset: & cæteris in rebus² communem erga Ly-
sandrum, atque humanum fuisse, & ei quendam con-
septum agrum, diligenter constitum, ostendisse: cum au-
tem admiraretur Lyander proceritates arborum, & di-
rectos in 3 quincuncem ordines, & humum subactam, at-
que puram, & suavitatem odorum, qui afflarentur è flo-
ribus: tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam,
sed etiam solertiam ejus, à quo essent illa dimensa at-
que descripta: & ei Cyrum respondisse: Atqui ego omnia
ista sum dimensus: mei sunt ordines, mea descriptio:
multæ etiam istarum arborum mea manu sunt factæ. Tum
Lyandrum, intuentem ejus purpuram, & 4 nitorem cor-
poris, ornatumque Persicum multo auro, multisque gem-
mis, dixisse: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quo-
niam virtuti tuæ fortuna conjuncta est. Hac igitur for-
tuna frui licet senibus: nec ætas impedit, quo minus &
cæterarum rerum, & in primis agri colendi studia tene-
amus usque ad ultimum tempus senectutis. Marcum qui-
dem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum an-
num perduxisse; cum esset ætæ jam ætate in agris, eos-
que coleret; cujus inter primum & sextum consulatum
5 sex & quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum
spatium ætatis 6 majores nostri ad senectutis initium esse
voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque ejus
extrema ætas hoc beatior quam media, quod auctorita-
tis plus habebat, laboris vero minus. 7 Apex autem se-
nectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metel-
lo! quanta in Atilio Calatino! in quem illud 8 elogium
unicum: PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRI-
MARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum se-
pulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium
esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nu-

2 Vulgati, comem. Sed commu-
nem habent antiquissimi libri. Idem
que significat comem, benignum
facilem, erga se inferiores.

3 Cum arbores quincuncialis no-
tæ. V figuram, quacunque parte
spectaveris, decussatim posse re-
ferunt. Vide Schema apud Manu-
tium.

4 Elegantiam in cultu.

5 Plurimum hoc in numero va-
riant & Codices & alii scriptores.

6 Varro apud Censorinum de na-

tali die: In tertio gradu, qui erant
usque ad 43 annos, juvenes appella-
tos, eo quod temp. in re militari pos-
sent juvare. In quarto autem ad us-
que 60 annum, seniores esse vocatos,
quod tunc primum senescere corpus
incipiat.

7 Senectus nihil sublimius habet,
nihil magnificentius, auctoritate.

8 Singularis inscriptio. Elogium
est quævis inscriptio sive tabulæ,
sive statui; titulus sepulchralis, epi-
gramma.

per pontificem maximum, quem ⁹ postea M. Lepidum, eodem sacerdotio præditum, vidimus? Quid de ¹⁰ Paulo aut ¹¹ Africano loquar? aut, ut jam ante de ¹² Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates.

CAP. XVIII.

SED in omni oratione mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit. Ex quo id efficitur, quod ego magno quodam cum assensu omnium dixi: Miseram esse senectutem quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ repente auctoritatem ¹ arripere possunt: sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos. Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia, atque communia, saluari, appeti, decedi, assurgi, & deduci, reduci, & consili: quæ & apud hos, & in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedæmonium, cujus modo mentionem feci, dicere ajunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur ætati; nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriæ proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consensu locum à suis civibus ei nusquam datum: cum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui, cum legati essent, certo in loco condescenderant, consurrexerunt omnes, & senem illum sessum recepisse: quibus cum à cuncto consensu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in ⁴ nostro collegio præclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita ⁵ sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam

⁹ Triennium.

¹⁰ Patre tuo, ô Scipio.

¹¹ Avo tuo adoptivo.

¹² Fabio, cum quo se militasse jam dixit.

¹ Vulgo affirre: sed arripere est vehementius & in omnibus antiquis libris.

² Nam juvenes deducebant ad curiam aliquem Senatorem, quem expectabant, ut domum reducerent.

³ Multis de rebus, quas ob ætatem experti sunt.

⁴ Augurum.

⁵ Primus ante alios sententiam dicit.

qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponiuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendide usi sunt, illi mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, in extremo actu commissæ. At sunt morosi, & 6 anxii, & 7 iracundi, & 8 difficiles senes: si querimus, etiam avari. Sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. At morositas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi; præterea in 9 fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quæ tamen omnia 10 dulciora sunt & moribus bonis, & artibus: idque tam in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. Ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate 11 coarcescit. Severitatem in senectute probo; sed eam, sicut alia, modicam: acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid tibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus via restat, eo plus viatici querere?

CAP. XIX.

Quarta restat causa, quæ maxime angere, atque sollicitam habere nostram ætatem videtur, appropinquo mortis, quæ certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa ætate non viderit! quæ aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum: aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui terrium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se 1 ad vesperum esse victurum? Quin etiam ætas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet: facilius in morbos incidunt

6 Suis dididunt.

7 Si quid cessatum peccatumve fuerit.

8 Duri ad ignoscendam.

9 Sunt enim senes suspiciosi.

10 Cujus imbecillitatem animi

quoque imbecillitas fere comitatur.

11 Mitigantur.

12 Non bene ætatem fert.

1 Hinc illud Varronis: *Nescis, quid situs vesper vobis.*

adolescentes: ² gravius ægrotant: ³ tristius curantur: itaque ⁴ pauci veniunt ad senectutem. Quod ni ita accideret, melius & prudentius viveretur. Mens enim, & ratio, & consilium in ⁵ senibus est: qui si nulli fuissent, ⁶ nullæ omnino ⁷ civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in ⁸ expectatis ad amplissimam dignitatem ⁹ fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens, cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorum regis ætatem. Fuit enim (ut scriptum video) Argantho-
nius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit; tunc illud quod præteriit, effluxit: tantum remanet, quod ¹⁰ virtute, & recte factis sis consecutus. Horæ quidem cedunt, & dies, & menses, & anni: nec præteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocunque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad, PLAUDITE, ¹¹ vivendum. Breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene, honesteque vivendum. ¹² Sin processeris longius; non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præterita ver-
ni temporis suavitate, æstatem, autumnumque venisse,

² Periculosus.

³ Difficilius; ob morbi vehementiam, & majori cum molestia tam ægrotantis, quam domesticorum.

⁴ Alii: *per pauci*; propter casus mortis plures, morborumque vehementiam.

⁵ Iis, qui cum naturæ bonitate temperantiam conjungere.

⁶ Nam adolescentes, viribus fræni, vim potius, quam jus, spectant.

invirique se legibus adstringunt.

⁷ Hominum confociationes.

⁸ Magnam spem de se præsentibus; pueris etiamnum.

⁹ Paulli filiis, qui adhuc pueri sunt extincti.

¹⁰ Seneca de brevitate vitæ scribit, eum male vixisse, qui nesciat bene mori.

¹¹ In aliis est, *veniendum*.

¹² Sin diutius vixeris.

Ver enim, tamquam adolescentia, significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demerendis fructibus, & percipiendis accommodata sunt: fructus autem senectutis est, (ut sæpe dixi) ante partorum bonorum memoria, & copia. Omnia vero, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus, adversante & repugnante natura. Itaque adolescentes sic mihi mori videntur, ut cum aquæ multitudinē vis flammæ opprimitur: senex autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur. Et quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vi avelluntur; si matura, & cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas. Quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

CAP. XX.

Omnium ætatum certus est terminus: 1 senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi & tueri possis, & tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, & fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno à Solone responsum est: cum illi quærenti, *Qua tandem spe fretus sibi tam audacter obstitaret*; respondisse dicitur, *Senectute*. Sed vivendi finis est optimus, cum, integra mente, 2 cæterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quæ conglutinauit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægre; inveterata, facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avidè appetendum senibus, 4 nec sine

1 Ætatum terminos alii aliter constituunt. Vide Censorinum de die natali cap. 14.

2 Terminus vitæ humanæ longissimus 80 annis definitur in Psalmis, cum quo fatales apud Etruscos libri, & Plato ac Stasæus Peripateticus fere consentiunt. Multi tamen hunc terminum longe sunt

supergressi, ut verum sit, quod Cicerò dixit.

3 Alii habent, *certisque*. sed melius, *cæterisque*.

4 Ultimam diem nec metuedam, nec optandam, nec temere arcessendam esse sapientes omnium sectarum sciverunt.

adulescentes: ² gravius ægrotant: ³ tristius curantur: itaque ⁴ pauci veniunt ad senectutem. Quod ni ita accideret, melius & prudentius viveretur. Mens enim, & ratio, & consilium in ⁵ senibus est: qui si nulli fuissent, ⁶ nullæ omnino ⁷ civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in ⁸ expectatis ad amplissimam dignitatem ⁹ fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens, cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: expectemus Tartessiorum regis ætatem. Fuit enim (ut scriptum video) Argantho-
nius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum & viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit; tunc illud quod præerit, effluxit: tantum remanet, quod ¹⁰ virtute, & recte factis sis consecutus. Horæ quidem cedunt, & dies, & menses, & anni: nec præteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocunque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad, PLAUDITE, ¹¹ vivendum. Breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene, honesteque vivendum. ¹² Sin processeris longius; non magis dolendum est, quam agricolæ dolent, præterita verni temporis suavitate, æstatem, autumnumque venisse,

² Periculosus.

³ Difficilius; ob morbi vehementiam, & majori cum molestia tam ægrotantis, quam domesticorum.

⁴ Alii: *perpauci*; propter casus mortis plures, morborumque vehementiam.

⁵ Iis, qui cum naturæ bonitate temperantiam conjungere.

⁶ Nam adolescentes, viribus frangi, vim potius, quam jus, spectant,

invitique se legibus adstringunt.

⁷ Hominum consociationes.

⁸ Magnam spem de se præbentibus; pueris etiamnum.

⁹ Paulli filii, qui adhuc pueri sunt extincti.

¹⁰ Seneca de brevitate vitæ scribit, eum male vixisse, qui nesciat bene mori.

¹¹ In aliis est, *veniendum*.

¹² Sin diutius vixeris.

Ver enim, tamquam adolescentia, significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, & percipiendis accommodata sunt: fructus autem senectutis est, (ut sæpe dixi) ante partorum bonorum memoria, & copia. Omnia vero, quæ secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus, adversante & repugnante natura. Itaque adolescentes sic mihi mori videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur: senex autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur. Et quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vi avelluntur; si matura, & cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas. Quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

CAP. XX.

OMnium ætatum certus est terminus: 1 senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi & tueri possis, & tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, & fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno à Solone responsum est: cum illi quærenti, *Qua tandem spe frater sibi tam audacter obfisteret*; respondisse dicitur, *Senectute*. Sed vivendi finis est optimus, cum, integra mente, 2 cæterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillime, quæ construxit: sic hominem eadem optime, quæ conglutina-
navit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægre; inveterata, facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum senibus, 4 nec sine

1 Ætatum terminos alii aliter constituunt. Vide Censorinum de die natali cap. 14.

2 Terminus vitæ humanæ longissimus 80 annis definitur in Psalmis, cum quo fatales apud Etruscos libri, & Plato ac Staseas Peripateticus fere consentiunt. Multi tamen hunc terminum longe sunt

supergressi, ut verum sit, quod Cicerò dixit.

3 Alii habent, *certisque*. sed melius, *cæterisque*.

4 Ultimam diem nec metuentem, nec optandam, nec temere arcessendam esse sapientes omnium sectarum sciverunt.

causa deferendum sit. Veratque Pythagoras, in iussu imperatoris, id est Dei, de praesidio, & statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quò se negat velle suam mortem dolore amicorum & lamentis vacare. Vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrymis decoret, neque funera flatu

Facit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus moriendi ⁶ aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni. Post mortem quidem ⁷ sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc ⁸ meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, & id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur, omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non solum Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursim equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Poenit vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte sua huius collega in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo, & erecto, unde se numquam redituras arbitrantur. Quod igitur adolescentes, & si quidem non solum indocti, sed etiam ⁹ rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur) rerum omnium ¹⁰ satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur

⁵ A quo, ut alia multa, accepit Plato in Phaedone.

⁶ Vulgati *si quis potest esse, is ad exiguum tempus durat.* Sed durat à bonis libris adest.

⁷ Quia aut vivit animus, aut moritur cum corpore. Si vivit, optandus est sensus, quia ad locum proficiscitur; ubi vivo fruitor semper: non: si moritur, non est miser, quia non sentit dolorem post mortem.

⁸ Hoc fieri, si consideremus, quid mors sit, & quod certa mors sit, tempus vero mortis incertum. Seneca dolet, magnam vitæ partem nihil agentibus, maiorem male agentibus, totam aliud agentibus elabi.

⁹ Ex agris enim in militiam proficisciebantur.

¹⁰ Nam senes sapientes rerum plerarumque satietas tenet.

ea desiderant adolescentes? Sunt & ineuntis adolescentiæ: num ea constans jam requirit ætas, quæ media dicitur? sunt etiam ejus ætatis: ne ea quidem à senectute quærantur. Sunt extrema quædam studia senectutis. Ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic ¹¹ occidunt etiam senectutis. Quod cum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

CAP. XXI.

Equidem non video; cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam, ¹ vobis dicere. Quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea ² propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque C. Læli, viros clarissimos, mihiq; amicissimos, vivere arbitror: & eam quidem vitam, quæ est sola vita numeranda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, & gravi opere perfungimur. ³ Est enim animus cœlestis ⁴ ex altissimo domicilio depressus, & quasi demersus in terram; locum divinæ naturæ, æternitatisque contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in ⁵ corpora humana, ut essent, qui terras ⁶ tuerentur, quique cœlestium ordinem contemplantes, imirarentur eum vitæ modo atque constantia. Nec me solum ratio, ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum, & ⁷ auctoritas. Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolæ pene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina ⁸ delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum differuisset, is qui esset ⁹ omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi

¹¹ Solis instar.

¹ Vobis addunt omnes libri scripti. Vobis: adolescentibus generosis. liberaliter institutis, præclare de me sentientibus, quique nihil in malam partem sitis accepturi.

² Minus disto.

³ Probat sex argumentis animorum immortalitatem.

⁴ Ex primo orbe, qui continet cæteros, qui summus ipse Deus est.

⁵ Ex humo orta.

⁶ Excolerent, gubernarent.

⁷ Inde illud, *αὐτὸς ἦτορ*.

⁸ Decepros & detractos.

⁹ Hæc vox in vulgatis deest, & tamen necessaria, si modo Græcæ oraculi verba expressit Cicero.

persuasi, sic sentio: ¹⁰ cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tot scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: cumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, nec finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus: & cum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admistum, dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, & recordari. Hæc ¹¹ Plato noster.

CAP. XXII.

A Pud ¹ Xenophontem autem moriens Cyrus major, hæc dicit: Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum à vobis discessero, nusquam, aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed, eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, ² quo diutius memoriam sui ³ tuerentur. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse incipientem, cum ex insipienti corpore evasisset: sed cum omni admistione corporis liberatus, purus, & integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, cæterarum rerum perspicuum est quo quæque discedant. Abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt:

¹⁰ Argumenta quatuor, ad probandam animorum immortalitatem, ex Platone sumta.

¹¹ Optime, quia Platonem admirabatur & magni faciebat Cicerō. Locum hunc corruptum esse varietas arguit scripturæ, quæ in antiquis Codicibus reperitur.

¹ Argumenta sex Xenophontis, pro animorum æternitate.

² Ob eorum merita: nec enim diu memoria manet, nisi causa sit, cur diu maneat.

³ *Teneremus* vulgo, ab interpositoribus profectum, qui elegantiam *vocis tuerentur* non videntur cepisse. Nihil tamen Ciceroni frequentius, quam *tueri* pro conservare.

animus autem solus nec, cum adest nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam. Multa enim, cum remissi & liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt; sic me colitote, & ut deum: sin una interiturus est animus cum corpore; vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem ruerunt & regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem hæc moriens.

CAP. XXIII.

NOS (si placet) nostra videamus. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum, & Africanum, aut Africanum patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores, diurnos nocturnosque, domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatem, & quietam, sine ullo labore, aut contentione, traducere? Sed nescio quomodo animus erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset è vita, tum denique victurus esset. Quod quidem nunc ita se haberet ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatis gloriam niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat, & longius, videre se ad meliora proficisci; ille autem, cui obtusior sit acies, non videre?

4 Græca Xenophontis ita habent: τὴν ἀμὴν ψυχὴν καὶ αὐθάμενοι ποιεῖτε, ἢ ἐγὼ δέομαι. hoc est ad verbum; & vos animam meam colentes facite, quæ rogo. Nam si extincti parentis studiis liberi obsequuntur, ejusque imperata facient, nonne ejus animam venerabuntur? Nisi forte hic Cicero ita loquutus sit, ut, in somnio Scipionis: Deum igitur te

scito esse, hoc est, immortalem.

5 Mundum hunc universum.

1 Vulgati: posteritatem ad se posse pertinere, quod nonnulli præserunt, quia gentiles semper de immortalitate animæ hæsitanter loquantur. Nostram tamen lectionem plerique firmant codices, & Cato hic de immortalitate animæ non dubitare videtur.

L 5

Equidem

Equidem effector studio patres vestros, quos colui, & dilexi, videndi. Neque verò eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi, & legi, & ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem, ² haud sane quis facile retraheret, neque ³ tanquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur; ut ex hac ætate ⁴ repueriscam, & in curiis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ⁵ ad carceres à ⁶ calce revocari. Quid enim habet vita commodi? Quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem, aut modum: non habet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, sæpe fecerunt. Neque me vixisse pœnitet: quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: & ex vita ita discedo, tamquam hospitio, non tamquam ex domo: commorandi enim natura ⁷ diversorium nobis, non habitandi ⁸ dedit. O præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium, cœtumque proficiscar; cumque ex hac turba, & colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi: sed etiam ad Catonem meum, quò nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cuius à me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum: ⁹ animus vero, non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum ¹⁰ fortiter ferre visus sum: non quod æquo animo ferrem, sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum, & discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec

² Hoc vult Cato dicere: non faceret passurum se, ubi de vita migrandum sit, ut eum quisquam de via reprehendat atque reducat, etiam si juventutem redditum iri caveat: sed si etiam ad infantiam revocare quis velit, valde repugnaturum.

³ Quemadmodum Pelias fuit recoctus. Fabulam refert Diodorus lib. IV.

⁴ Alii, repueriscam.

⁵ Ad principium curricula & cursus. Carceres enim in plurali dicuntur repagula & fines, qui ante equorum pectora sunt, cum voluit currere.

⁶ A fine, quantus labor esset cursoribus, potissimum victori, si bravo adepto & decurso semel spatio iterum currere ad idem oporteret. sic est per similitudinem in vita nostra.

⁷ Cum natura nobis dederit usum vitæ, quasi diversorium: cur velimus esse perpetuum, quod ad tempus datum est! Commoramur enim, non habitamus, in diversoriis.

⁸ Vulgari addunt, locum, quod ut glossam Langius expunxit.

⁹ Catonis filii, & vita discedentis.

¹⁰ Hoc Lælius de Amicitia, de Catone prædicat.

Solum

solum non molesta, sed etiam ¹¹ iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus (ut quidam ¹² minuri philosophi censent,) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri: tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio ætatis est, ¹³ tamquam fabulæ: cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjuncta satietate. Hæc habui, de senectute quæ dicerem: ad quam utinam perveniat; ut ea, quæ ex me audistis, re experti probare possitis.

¹¹ Propter conscientiam recte
factorum, bene actæ vitæ, & im-
mortalitatis spem.

¹² Cyrenaici, Epicurei, mino-
rum gentium.

¹³ Plurimi Philosophi, vitam fa-
bulæ comparant.

M. TULLII CICERONIS
LÆLIUS,

SIVE

DE AMICITIA
DIALOGUS,

AD

T. POMPONIUM ATTICUM

P R Æ F A T I O.

FANNIUS, SCAEVOLA, LÆLIUS.

C A P. I.

Quintus Mucius ¹ augur multa narrare de C. Lælio, ² socero suo, memoriter & jucunde solebat, nec dubitare illum in ³ omni sermone appellare ⁴ sapientem. Ego autem à patre ita eram deductus ad Scævola, sumpta virili toga, ut, quoad ⁵ possem, & ⁶ liceret, à senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter & commode dicta, memoriæ mandabam: fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo, me ad ⁷ pontificem Scævola contuli: quem unum nostræ civitatis & in-

¹ Non solum augur, sed etiam Consul fuit A. U. C. 635.

² Duxerat enim ejus filiam Læliam, quam patris tinctam elegantia fuisse Cicero auctor est.

³ Quotiescunque mentio ejus incidisset.

⁴ Sapiens Lælius habitus est,

quod videns se res novas sine turbatione reip. moliri non posse, ab incepto destitit.

⁵ Per mea negotia.

⁶ Per ejus occupationes.

⁷ Fuit is J. C. Pontifex Max. & Consul A. U. C. 658.

genio, & iustitia præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias. Nunc redeo ad augurem. Cum sæpe multa, tum memini, domi in ⁸ hemicyclio sedentem, ut solebat, cum & ego essem una, & pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim, ⁹ Attice, & eo magis, quod P. Sulpicio ¹⁰ urebare multum, cum is tribunus pleb. capitali odio à Q. Pompejo, qui tum erat consul, diffideret, quocum conjunctissime, & amantissime vixerat, quanta hominum esset vel ¹¹ admiratio, vel ¹² querela. Itaque tum Scævola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum, & cum altero genere C. Fannio, M. filio, paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi: quas in hoc libro exposui meo arbitrato. Quasi enim ipsos induxi loquentes: ¹³ ne, Inquam, &, Inquit, sæpius interponerentur: atque ut tamquam à præsentibus coram haberi sermo videretur. Cum enim sæpe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est: itaque feci non invitus, ut ¹⁴ prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem; quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quam ejus, qui & diutissime senex fuisset, & in ipsa Senectute præ cæteris florisset: sic, cum accepimus à patribus, maxime memorabilem C. Lælii & P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitia ea ipsa disliceret, quæ disputata ab eo meminisset ¹⁵ Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, & eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere

8 Ita dicebantur mensæ semicirculares aut etiam sedes semicirculares, plurium sellarum capaces, in quibus solebant sedere confabulantes, inprimis seniores.

9 Quæ in vulgatis adduntur, *profecto, ut opinor*, interpolationem sapiunt.

10 Multum fuisse familiaris. Vide Cornelium Nepotem in Attici vita cap. 2.

11 Quod inter eos tantum odii

intercefferat, inter quos putabatur vera amicitia.

12 Propter mala, quæ ex illo odio in rempubl. derivabantur.

13 Sumit hoc, ut alia in hoc exordio, ex Platonis præfatione in Theætetum.

14 Nihil enim utilius, quam ea cognoscere, quæ tum ad instituentiam, tum ad conservandam amicitiam pertinent.

15 In vulg. additur, *magister meus*, scil. in jure civili.

grati-

gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic in hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, & sapiens, (sic enim est habitus) & amicitia gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum à me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius, & Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab iis sermo oritur: respondet Lælius: cuius tota disputatio est de amicitia: quam legens ¹⁶ tute ipse cognosces.

CAP. II.

FAN. ¹ Sunt ista, Læli. nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec ² clarior. Sed ³ existimare debes, omnium oculos in te esse coniectos; unum te sapientem, & appellant, & existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus, L. ⁴ Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in iure civili putabatur: Caro, quia multarum rerum usum habebat: multaque ejus & in Senatu, & in foro vel ⁵ provisiva prudenter, vel ⁶ acta constanter, vel ⁷ responsa acute ferebantur, propterea quasi ⁸ cognomen jam habeat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo dicunt non solum ⁹ natura, & ¹⁰ moribus, verum etiam ¹¹ studio, & doctrina esse sapientem: nec sicut ¹² vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem,

¹⁶ Tute ipse cognosces. Hoc recipit Grævius ex optimis Codicibus. Alii aliter, sed inepte & nullo sensu.

¹ Vulgo: *sunt ista vera*. Sed *vera* est glossema. Nam verbum, *est*, asserendi vim habere, nemo Latine doctus ignorat.

² Rebus gestis illustrior.

³ In omnibus hujus Dialogi & Catonis Majoris exemplaribus antiquioribus scriptum est *existimo*, *optimum*, *maximus*, & alia ejusmodi: quæ veteres ita enuntiassè constat. Sed Quintiliano teste, C. Cæsar primus scripsit, *optimus*, *maximus*; cuius auctoritatem cæteri sequenti sunt

⁴ In aliis perperam appellatur *Atilius*.

⁵ Ne vel rei causa caderent, vel respubl. aliquid detrimenti caperet.

⁶ Cum invidia non cederet, neque periculis ab honesta sententia depelleretur.

⁷ Ingeniose & ad rem propositam accommodate.

⁸ Ut si quis *Sapiens* diceret, Catonem intelligeret, κατ' ἔχον.

⁹ Ingenii bonitate.

¹⁰ Quotidiana vitæ consuetudine.

¹¹ Φιλοσοφία καὶ λόγος.

¹² Quod calliditatem & ostentationem pro sapientia celebrat.

qualem

qualem in ¹³ tota Græcia neminem. Nam, qui septem appellantur, eos ¹⁴ qui ista subtilius quærunt, in numero sapientium non habent. Athenis ¹⁵ unum acceperimus, & eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. ¹⁶ Hanc esse in te sapientiam existimant, ¹⁷ ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus ¹⁸ virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis ¹⁹ Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti: qui diligentissime semper illum diem, & illud munus solitus esses obire. *Scæ.* Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est à Fannio dictum. sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amantissimi morte, ferre moderate: nec poruisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ. Quod autem his Nonis in ²⁰ collegio nostro non affuisses, invaletudinem causæ, non inæstitiam fuisse. *Læli.* Recte tu quidem, Scævola, & vere. Nec enim ab isto officio, quod semper ²¹ usurpavi cum valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitror hoc ²² constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego ²³ nec agnosco: ²⁴ nec postulo, facis ²⁵ amice. Sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catione. Aut enim ²⁶ nemo, quod quidem magis credo, ²⁷ aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo enim

¹³ Alii Codices habent: *in reliqua Græcia*; alii aliter. Optime Grævius, quem sequuti sumus. Nam quamvis Platoni aliisque sæpe Homerus, Sappho, Anacreon, dicantur σοφοί, nulli tamen consensu totius populi hoc nomen peculiariter fuit datum, uti Lælio apud Romanos, aut nomen Iusti Aristidi apud Græcos.

¹⁴ Stoici: qui eam sapientis ideam fingunt, quæ inter homines non reperitur.

¹⁵ Socratem.

¹⁶ Socraticam.

¹⁷ Despicientiam rerum humanarum significat, ut nihil admiraris, præter virtutem; nihil tuum esse putes, præter animi bona.

¹⁸ Ut semper animi constantiam retineas.

¹⁹ Cicero lib. I. de divinatione ait, Augures Romæ commentandi, atque inter se colloquendi causâ Nonis quondam congregari solitos.

²⁰ Ex antiqua formula, quam Inscriptionibus illustrat Aldus.

²¹ Obire solitus sum. Nam hoc verbum consuetudinem significat.

²² Justo & tenaci proposito viro. Horatius.

²³ Tantam in me esse sapientiam.

²⁴ Nam arrogans essem, si plus mihi tribui vellem, quam mererer.

²⁵ Qui hoc amori potius des, quam iudicium sequare.

²⁶ Ex sententiâ Stoicorum.

²⁷ Ex communi doctorum iudicio.

(ut

(ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram ²⁸ Paulum, videram ²⁹ Gallum: sed hi ³⁰ in pueris; Cato in perfecto & spectato viro. Quamobrem cave Caroni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit. Hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, (ut jam cum utroque loquar) sic habetore.

CAP. III.

EGO si Scipionis desiderio me moveri negem; quam id recte faciam, viderint sapientes: sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitrator, nemo umquam erit: & ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, & maxime illo solatio, quod eo errore carco, quo, amicorum decessu, plerique angis solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angis, non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse præclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet; quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? Qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petiit numquam, factus est consul bis, primum ¹ ante tempus: iterum ² sibi suo tempore, ³ reipublicæ pene sero: qui, ⁴ duabus urbibus everfis, inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit: Quid dicam de mori-

¹⁸ Æmilium, quatuor filiis orbatum.

²⁹ C. Sulpicium Gallum. Hinc est, quod alii *Cajum* habent.

³⁰ Mire discrepant Codices: sententia autem plana est. Sed hi, inquit, quos commemoravi, Paulus & Gallus, amiserunt filios prætextatos, & puerorum mortem moderate tulerunt: Cato vero in perfecto viro, & prætoris designato mortuo moderatus fuit: quod longe majus & laudabilius est.

¹ Bello Punico tertio, annum agens XXXVI. Ædilitatem petens suo quidem tempore, consul factus est, non suo. Nam curulem magi-

stratum cum ante annum XXXVI. ætatis gerere lege annali non liceret, & gradatim magistratus peterentur, essetque necesse biennium inter singulos intercedere; etiam si tum Ædilis factus esset, & triennio post Prætor, non poterat ante annum XLII. consulatum petere.

² Hoc est, sine ullo privilegio, interjectis plus XII annis à priori consulatu, nam cautum lege Cornelia erat, ne quis eundem magistratum ante annos X caperet.

³ Ortis jam seditionibus tribuniciis, quæ republ. pene perdiderrunt.

⁴ Carthagine & Numantia.

buz

bus facillimis? de pietate in ⁵ matrem, liberalitate in ⁶ sorores, benignitate in suos, iustitia in omnes? nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, mœrore funeris indicatum est. Quid igitur hunc ² paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini, Catonem, anno antequam mortuus est, mecum, & cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit, quo de genere mortis difficile dictu est. Quid homines ⁸ suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos, lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quo ⁹ Senato dimisso, domum reductus ad vespertum est, à patribus conscriptis, à populi Romani ¹⁰ sociis, & Latinis, pridie quam excessit è vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur ¹¹ deos potius, quam ad inferos, pervenisse. Neque enim assentior ¹² iis, qui hæc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri.

CAP. IV.

PLUS apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam ¹ religiosa jura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui ² in hac terra fuerunt, magnamque Graciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis, & præceptis suis erudierunt: vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus:

⁵ Papiriam, à patre, ob latentem causam, repudiatam, cui totam hæreditatem, apparatusque Æmilie, quæ Scipionis Africani majoris conjux fuerat, donavit.

⁶ Quibus mortua matre, universam illius hæreditatem remisit.

⁷ Mortuus est enim anno ætatis LVI.

⁸ Suspiciabantur, veneno sublatum.

⁹ Ita in optimis libris legitur, antique, pro *senatus*.

¹⁰ Socii & Latini, veteres dicebant, pro, Socii Latini.

¹¹ Deos editi omittunt, sed MSS. omnes habent. Ita etiam Horatius: *Superis Deorum gratus & imis*.

¹² Epicureis: Fortasse Cæsarem notat, cujus hoc est apud Sallustium, in oratione de Conjuratis.

¹ Ut sepulcra violare nefas esset, & similia, quæ tradit Gutherius de jure manium.

² Italiam intelligit. Pythagoram & Pythagoreos significat,

qui

qui non tum hoc, tum illud ³ ut in plerisque, sed idem dicebat semper animos hominum esse divinos, iisque, cum è corpore excessissent, reditum in cœlum patere optimoque, & iustissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur: qui quidem quasi præfagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum & Philus, & Manilius adessent, & alii plures, tuque etiam, Scævola, ⁴ mecum venisses, triduum differuit de republica: cujus disputationis fuit ⁵ extremum fere de immortalitate animorum: quæ se in quiere ⁶ per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evoler, tamquam è custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca, morere hoc ejus eventum, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum, & corporum, nec ullus sensus maneat: ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum, & nos gaudemus, & hæc civitas, dum erit, lætabitur. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum autem ⁷ incommodius: quem fuerat æquius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed ramen recordatione nostræ amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quo cum mihi conjuncta cura de republica & de privata fuit: quo cum & domus, & militia communis: & id, in quo est omnis vis amicitiae, ⁸ voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensus. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, ⁹ falsa præsertim; quam, quod amicitiae nostræ memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus sæculis vix

³ Referenda hæc ad Socratem, cujus ironia propria fuit: nec affirmabat quidquam, sed quasi dubitans disputabat.

⁴ Scævola socrum suum Lælium, foris repertum, officii causa, domum comitatus est. Ibi loquentem de republica Scipionem audit. Lælius enim in eadem domo cum Scipione habitavit.

⁵ In somnio Scipionis, quæ pars fuit extrema libri VI de Republica.

⁶ Id est, per somnium, visus enim

est Africanusea narrare nepoti suo Scipioni, quæ in ejus somnio explicantur.

⁷ Quod ejus jucundissimæ consuetudinis fructu careo.

⁸ Aristoteles amicum esse dixit unam animam in duobus corporibus habitantem.

⁹ Non delenda hæc sunt, *falsa præsertim*, contra librorum omnium fidem. Est certe Lælianae modestiæ, vivum detrectare sapientiæ famam, sicut & Pythagoras eam detrectavit.

tria, aut quatuor nominantur paria amicorum. Quo in genere sperare videor. Scipionis & Lælii amicitiam notam posteritati fore. FAN. Istuc quidem Lælii, ita necesse est: sed, quoniam amicitia mentionem fecisti, & sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scævola) si quemadmodum soles, de cæteris rebus, cum ex te quærantur; sic de amicitia ¹⁰ disputabis, ¹¹ quid sentias, qualem existimes, ¹² quæ præcepta des. SCÆ. Mihi vero pergratum erit. Atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit. Quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris.

CAP. V.

LÆL. Ego vero non gravarer, si mihi ipse considerem. Nam & præclara visa res est: & sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? ¹ Doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ² ponatur, de quo disputent, quamvis subito. ³ Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quæ disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, peratis, qui ista profitentur. Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi ⁴ in bonis, amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum refeco, ut ⁵ illi, qui hæc subtilius differunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quæ sunt in usu, vitæque communi, non ea, quæ ⁶ finguntur, aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, Man. Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri ma-

¹⁰ Rem ordine ac methodo certa explicabis, vera confirmando, contraria refutando.

¹¹ Quam rationem putes ejus esse oportere: cujusmodi personæ ad eam sint idoneæ.

¹² Quomodo colendam cenfeas & quatenus.

¹ Academicorum, quorum patrium & peculiarem hunc morem fuisse, alibi Cicero testatur.

² Vulgo, proponatur. Sed simplici magis gaudet Cicero. Tusc. 1. Ponere jubebam, de quo quis audire vellet, &c. Hinc positiones, theses.

³ Requirit magnum ingenium, multiplicem doctrinam, exquisitam methodum.

⁴ Pro, inter bonos, Græco more.

⁵ Stoici.

⁶ Docendi & acendi studii causa.

jores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen, & ⁷ invidiosum, & ⁸ obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id nisi sapienti, posse concedi: agamus igitur ⁹ pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, ¹⁰ integritas, ¹¹ æqualitas, liberalitas; nec sit in illis ulla ¹² cupiditas, vel ¹³ libido, vel ¹⁴ audacia; sintque magna constantia, ut ii fuerint, quos modo nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam: major aurem, ¹⁵ ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores, quam ¹⁶ peregrini; & ¹⁷ propinqui, quam ¹⁸ alieni. Cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benevolentia, amicitia nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitia sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, & adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos jungeretur.

CAP. VI.

EST autem amicitia ¹ nihil aliud, nisi omnium divinarum, humanarumque rerum cum ² benevolentia & caritate summa consensio; qua quidem haud scio, an, excepta ³ sapientia, quidquam melius homini sit à diis

⁷ Pythagoræ, Democriti & aliorum.

⁸ Cujus nulla exempla exstant.

⁹ Non exquisitis argumentis, rudius, planius.

¹⁰ Cum quis se corrumpi non finit.

¹¹ Cum quis æquo jure cum cæteris civibus & amicis vivit, nec se supra illos, aut leges effert; sibi, que in omni vita semper similis est.

¹² Avaritia.

¹³ Amores impudici.

¹⁴ Impetus animi. à rebus iniustis perpetrands non abhorrens.

¹⁵ Ut quisque cuique proximus & conjunctissimus esset.

¹⁶ Alterius nationis.

¹⁷ Ex eadem oriundi familia.

¹⁸ Nulla necessitudine naturali conjuncti, non cognati.

¹ Amicitia definitio.

² Mutuo amore.

³ Quæ virtutem omnem in se complectitur, nec ab ea separari potest.

immor-

immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. 4 Beluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca, & incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclare illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam & gignit, & continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitæ, sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam 6 docti, verborum magnificentia metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, 7 Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est. Eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, *cui potest esse vita vitalis*, ut ait Ennius, *qui non in amici mutua benevolentia conquiescat?* Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferte difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. 8 Denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportuna sunt singula rebus fere singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudare; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præsto est, nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est: itaque 9 non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de 10 vulgari, aut de mediocri, (quæ tamen ipsa & delectat, & prodest) sed de 11 vera, & perfecta loquor; qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit.

4 Epicureorum.

5 Inde patet, Ciceronem cum iis sensitse, qui statuebant, amicitiam non esse virtutem, sed ex virtute provenire.

6 Stoicorum imaginariam perfectionem intelligit.

7 C. Sulpicium Gallum, de quo paullo ante.

8 Earum utilitas non ita late patet, non habent usum tam multi.

plicem, quam amicitia.

9 Verus proverbium. *Ignis superiora, aqua inferiora elementa complectitur*, unde quidam duo duntaxat constituerunt principia rerum.

10 Quam ex utilitate tantum & jucunditate metimur.

11 Quæ ex multis bonorum consensu constat: cuiusque causa efficiens est vera virtutis admiratio.

Nam

Nam & secundas res ¹² splendidiore facit amicitia, & adversas partiens communicansque, leviores.

CAP. VII.

Cumque plurimas, & maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quod ¹ bonam spem præluceat ² in posterum: nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca & ³ absentes adsunt, & ⁴ egentes abundant, & ⁵ imbecilles valent, &, quod difficilius dictu est, ⁶ mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum ⁷ beata mors videtur: horum ⁸ vita laudabilis. Quod si exemeris ex naturarum benevolentia junctionem: nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne ⁹ agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur: quanta vis amicitia concordiaque sit, ex dissensionibus, atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis, atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. ¹⁰ Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt: quæ in rerum natura, totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt, & re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis, aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota ¹¹ cavea nuper in hospitis & amici mei, M. Pacuvii nova fabula? cum

¹² Ut in nuptiarum apparatu.

¹ Pereleganter dictum, pro eo, quod est, spem ostendit, tanquam lucem quandam præferens, translatum ab iis, qui lucem quandam præferunt.

² Non modo præsentibus malis medetur, sed etiam veluti occidentis Solis rubescentes nubes futuram animorum serenitatem pollicetur.

³ Hinc illud, *in oculis ferre*, hoc nomine Isocrates veros amicos à fictis distare testatur.

⁴ *Amicorum enim omnia communia.*

⁵ Nam amici id præstant, quod illi ipsi per valetudinem non possunt.

⁶ Quia ab amicis superstitionibus honorantur & desiderantur.

⁷ Quorum felicitas etiam post obitum duret.

⁸ Propter constantem amicorum culturam, deinde omni spe utilitatis.

⁹ Sine hominum studiis.

¹⁰ Empedoclem, cujus versus affert & explicat Sextus Empiricus adversus Mathematicos lib. VIII.

¹¹ Arca in theatro.

ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades, Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur: Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: ¹² Quid arbitramur in vera fuisse facturos? ¹³ Facile indicabat ipsa natura vim suam: cum homines, quod facere ipsi ¹⁴ non possent, id recte fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor de amicitia quod sentirem, ¹⁵ potuisse dicere. Si qua præterea sunt, (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaritote. FAN. Nos autem à te potius: quamquam etiam ab istis sæpe quæsiui & audiui, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus ¹⁶ filium orationis tuæ. SCÆ. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de republica disputatum, affuisses, qualis tum patronus iustitiæ fuit contra ¹⁷ accuratam orationem Philii! FAN. Facile id quidem fuit, iustitiam, iustissimo viro, defendere. SCÆ. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam, summa fide, constantia, iustitiaque servatam, maximam ¹⁸ gloriam cepérit?

CAP. VIII.

LÆL. Vim hoc quidem est asserre. Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. ¹ Studiis enim generorum, præsertim in re bona, cum difficile est, tum ne æquum quidem, obistere. Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet. num propter ² imbecillitatem, atque inopiam, desiderata sit amicitia, ut in dandis, recipiundisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet? an esset hoc quidem proprium amicitiae; sed antiquior, & pulchrior, & magis à

¹² A minori ad majus.

¹³ Significat. naturam conciliatricem esse amicitiae: quæ si negligatur, id depravata consuetudine fieri.

¹⁴ Propter *philosophiam* pravam, & animi imbecillitatem.

¹⁵ Ita omnes libri veteres, pro quo vulgari: *potissime dixisse*. Sententia plana est: quæ dixi de amicitia, potui dicere sine ullius reprehensione, tanquam senator Ro-

manus. Argute & subtiliter de his disputare Græcorum est, qui scholas habent, ad quos suos ablegat amicos.

¹⁶ Phrasin, five corpus eloquentiæ, nam inventio est anima. Metaphora sumta à re textoria.

¹⁷ Ingeniose cogitatum.

¹⁸ Gloria est virtutis umbra, quæ etiam invitos sequitur.

¹ Vehementi cupiditati.

² Utilitatem & indigentiam.

natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata, ³ princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam ⁴ utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiae coluntur, & observantur causa temporis: in amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum, & quidquid in ea est, id verum, & voluntarium. Quapropter à natura mihi videtur potius, quam ab indigentia orta amicitia, & applicatione magis animi cum quodam ⁵ sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quæ ⁶ ex se natos ita amant ⁷ ad quoddam tempus, & ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quæ est inter natos, & parentes, quæ dirimi nisi ⁸ detestabili scelere non potest. Deinde, cum similis sensus extitit amoris, si aliquem nati sumus, cujus cum moribus, & natura congruamus: quod in eo quasi lumen aliquod probitatis, & virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius ⁹ virtute; nihil quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum propter virtutem, & probitatem eos etiam, quos numquam vidimus, quodammodo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M. Curi, cum ¹⁰ caritate aliqua benevola memoriam non usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Melium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho, & Annibale. Ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus; alterum, propter crudelitatem ejus, semper hæc civitas oderit.

C A P. IX.

Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste

³ Principatum obtinet in amicitia concilianda.

⁴ Ex quibus vulgus amicitias probat.

⁵ Ut uterque mutuum amorem sentiat.

⁶ Hoc omnibus animantibus naturæ lex dedit.

⁷ Nam adultos negligunt: quod toto die videmus.

⁸ Perduellionis, majestatis.

⁹ Virtus maxime omnium rerum benevolentiam conciliat.

¹⁰ Sic disposuerunt voces omnes MSS. pro quibus vulgo: & benevolentia.

etiam

etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum¹ moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem, & bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor, & beneficio accepto, &² studio perspecto, &³ consuetudine adjuncta. Quibus rebus ad illum primum motum animi, & amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentia magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, & minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitia: quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque⁴ minimum in se esse arbitretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. Quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, & ut quisque maxime virtute, & sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet: ita in amicitia expetendis, colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minime hercule. At ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis ejus, ille vicissim, opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit. Auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multæ, & magnæ consecutæ sunt, non sunt tamen ab earum spe causa diligendi profectæ. Ut enim benefici, liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium sceneramur) sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis vero, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe⁵ dissentiunt. Nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum, ac divinum suspicere possunt, qui omnes suas cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, & benevolentia caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese, & propius admovent, ut & usu ejus,

¹ Incitentur ad mutuam amorem.

² Bene merendi de nobis.

³ Quæ, si congruunt ingenia, amicitiam confirmant; si discrepant, dirimit.

⁴ Virtutis & probitatis: id est, quo quisque egentior esset, eo etiam aptior foret ad amicitiam.

⁵ Dissentiunt, scil. Epicurei.

quem diligere cœperunt, fruuntur, & moribus; ⁸ sintque pares in amore, & æquales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque hæc inter eos sit honesta certatio. Sic & utilitates ex amicitia maximæ capientur: & erit ejus ortus à natura, quam ab imbecillitate, & gravior & verior. Nam si utilitas amicitias conglutinares, eadem commutata dissolveret: sed, quia natura mutari non potest, idcirco ⁷ veræ amicitia sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitia videtis: nisi quid ad hæc forte vultis. FAN. Tu vero perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. SCÆ. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

CAP. X.

LÆL. Audite ergo, optimi viri, ea, quæ sapissime inter me, & Scipionem de amicitia differebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ ¹ permanere: nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere sæpe: vel ut de republica non idem sentirent. Mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ² ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis: quod summi puerorum amores sæpe una cum ³ prætexta ponerentur: sin autem ad adolescentiam perduxissent, divini tamen interdum ⁴ contentione vel uxoriæ conditionis, vel ⁵ commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in ⁶ honoris contentionem incidissent: pestem

⁶ Nam omnis amicitia in æqualitate sita est.

⁷ Nam natura pulchri desiderio capitur.

¹ In quibusdam additur, *diem*, in aliis *tempus*, quod indicio est, pannum esse interpretis male adsumtum.

² Qua morosi plerumque senes efficiuntur. Ii autem ad amicitiam non sunt apti, nisi ad utilem.

³ Toga prætexta ad differentiam civilis & puræ, quæ sumebatur anno XVII ætatis.

⁴ Mira Codicum interpretum

que discrepantia est. Grævio placet Lambini & Turnebi correctio. Conditio autem uxoria est, in qua res uxoria agitur, seu res, quæ ad uxorem ducendam pertinet, & contentio rei uxoriæ est, cum duo eandem uxorem possunt. Distrahuntur enim amicitia adolescentium interdum, cum eandem vel virginem, vel mulierem uxorem proci petunt.

⁵ Ut postea inter Cæpionem & Drusum trib. pl. ex annulo in actione inimicitia cœpere.

⁶ Ut inter Scaurum & Rutilium, inter Pompeium & Cæsarem.

enim

enim majorem esse nullam in amicitiiis, quam in plerisque pecuniæ cupiditatem; in optimis quibusque honoris certamen, & gloriæ: ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos extitisse, magna etiam dissidia, & plerumque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, 7 quod rectum non esset, postularetur: ut aut 8 libidinis ministri, aut 9 adjutores essent ad injuriam: quod qui recusarent, 10 quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deferre arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos: eorum querela inveteratas non modo familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, quasi 12 fata, impendere amicitiiis, ut omnia subterfugere, non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

CAP. XI.

Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerit? Num Viscellinum, amici regnum appetentem, num Sp. Melium debuerunt juvare? Tiberium quidem Gracchum, rempublicam vexantem, à 2 Q. Tuberone, æqualibusque amicis derelictum videbamus. at C. 3 Blossius Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cum ad me, qui 4 aderam Lænarum & 5 Rupilio consulibus in 6 consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum

7 Quod esset contra officium.

1 In prodenda suorum, vel violanda aliorum pudicitia.

9 Vel ad opprimendos infontes, vel ad opes & honores, per fas & nefas consequendos.

10 Nam quod injuste petitur, jure negatur.

11 Vulgo sine sensu: querela inveterata. Melius, inveteratas familiaritates, hoc est, longo usu firmatas & stabilitas.

12 Incommoda & calamitates.

1 Sp. Cassius Viscellinus post tertium consulatum affectati regni

damnatus, de saxo Tarpeio datus est. 2 Hic fuit Stoicus, in Bruto etiam Ciceroni memoratus.

3 Blossius, Antipatri, Tharsensis Philosophi discipulus, elapsus quaestiones de Tib. Gracchi amicis habitas, ad Aristonicum, Pergami regem, fugit.

4 Cujus consilio præcipue consules hi utebantur.

5 Non, ut vulgo, Rutilio, P. Popillius Lænas, & Rupilius Consules fuerant A. U. C. 621.

6 In quo, quid agendum contra socios Tib. Gracchi, deliberabatur.

M 2

ego,

ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? numquam, inquit, voluisset id quidem: sed, 7 si voluisset? paruissem. Videtis, quam nefaria vox! & hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed præsuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem præbuit: itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit; ad hostes se contulit; 8 poenas reipublicæ graves, justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. Nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit; 9 difficile est amicitiam manere, si à virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quicquid velint; vel impetrare ab iis, quidquid velimus: 10 perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, & eorum quidem maxime, 11 qui ad sapientiam proxime accedunt. 12 Videmus, Papum Æmilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic à patribus accepimus) 13 bis una consules, & collegas in censura. Tum & cum iis, & inter se, conjunctissimos fuisse, Man. Curium, & T. Cornelianum, memoriam proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse; cum illi sanctissimi viri fuerint: æque autem nefas sit, tale aliquid & facere rogatum, & rogare. At

7 Gruterus merito immisit interrogationem, ut priora sint Lælii, ultima Blossii: hunc enim verosimile fit, ultro tale nihil dixisse, sed interrogatione coactum.

8 Quia vitam amisit, & seditionis supplicium luit, sibi ipsi mortem consciscendo, rebus Aristonici profligatis.

9 Quia cessante causa, cessat effectus.

10 Canterus mavult legere: perfecta quidem si sapientia sumus, nihil habeat res vitii, quam emendationem probat Grævius, sed invitis omnibus libris non recepti.

11 Qui pravis affectibus minimum indulserunt, & omnis officii summum studium habuerunt: etiam si alicubi errarent, & laberentur, quod humanum est.

12 Non vidimus, quod vulgati præ se ferunt. Cicero enim vidimus dicit de tempore, in quo vixerunt fermocinantes; videmus, de longe remotis à nostra ætate temporibus,

13 Q. Æmilius Papus & C. Fabricius Luscinus Consules fuerunt A. U. C. 471. iterum 474. postea Censores una A. 478.

vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, & ¹⁴ minimus tum quidem Cajus frater, ¹⁵ nunc idem acerrimus hostis.

CAP. XII.

HÆC igitur lex in amicitia fanciatur, ut neque ro-
genus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis
enim excusatio est, & minime accipienda, cum in cate-
ris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici cau-
sa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni & Scavola,
locati sumus, ut nos longe ¹ prospicere oporteat futuros
casus reipublicæ. Desevit enim jam aliquantulum de
² spatio, curriculoque ³ consuetudo majorum. Tib.
Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is-
quidem paucos menses. Numquid simile populus Roma-
nus audierat, aut ⁴ viderat? Hunc etiam post mortem se-
cuti amici & propinqui, quid in P. Nasicam Scipionem
effecerint, sine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem
⁵ quoquo modo potuimus, propter ⁶ recentem poenam
Tib. Gracchi sustinimus. De ⁷ C. Gracchi autem tribu-
natu, quid ⁸ exspectem, non libet ⁹ augurari. Serpit
deinde res, quæ proclivius ad perniciem, cum semel cœ-
pit, labitur. Videtis, in ¹⁰ tabella jam ante, quanta sit
facta labe, primo Gabinia lege, biennio autem post,
Cassia. Videre jam videor populum à Senatu disjunctum,
multitudinisque ¹¹ arbitrio res maximas agi: plures enim

¹⁴ Cajus fratrem Tib. Gracchum
minime sequebatur tum, cum oc-
cideretur, ideoque in vobulas po-
puli incurrerat: sed nunc idem Ca-
jus est acerrimus partium fratris
oppugnator,

¹⁵ In tribunatu pl. quem gere-
bat hoc anno, quo dialogus hic à
Lælio habitus fingitur.

¹ Prudentis est, ex præteritorum
memoria, & præsentium conjecturis
futura colligere & prospicere.

² Metaphora à stadiis, curruum-
que certamine.

³ Excessimus quasi limites honestæ
disciplinæ, à majoribus præfinitos.

⁴ Regnavit enim nemo post eje-
ctos reges.

⁵ Vulgati perperam, quem modo

posuimus: cum notissimus esset, &
etiam tum viveret.

⁶ Ne plebs ex recenti Gracchi
interitu illius cæde nimium exas-
peraretur.

⁷ Cæsus est ab Opimio Cos. cum
statum reipubl. convellere conare-
tur.

⁸ An exitum fraterno similem
sit habiturus: cum acerrimus esse
cœperit.

⁹ Signis quibusdam reip. perni-
ciem videre.

¹⁰ Qui non sentit auctoritatem
omnem optimatum tabellariam le-
gem absculisse? Cicero lib. III. de
Legibus cap. 15. & 16.

¹¹ Temeritate, non vero judi-
cio, & recta ratione.

dicent, ¹² quemadmodum hæc fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum hæc? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis ¹³ magna aliqua re in rempublicam peccantibus non discedant. Improbis autem pœna statuenda est: nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themistocle? quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Græciam liberasset, propterque invidiam in exilium pulsus esset, ingrata patriæ injuriam non tulit, quam ferre ¹⁴ debuit. ¹⁵ Fecit idem quod viginti annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensus non modo extusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

CAP. XIII.

HÆC igitur prima lex amicitiae sancitur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus: nec expectemus quidem, dum rogemur, sed studium semper adsit, cunctatio absit, ¹ consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque & adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit: & adhibita pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græcia, placuisse opinor ² mirabilia quædam. Sed nihil est, quod illi non persequantur suis ³ argutiis: partim fugiendas

¹² Quibus artibus sit concilianda plebs, & contra senatum incitanda.

¹³ Varietatem codicum optime sustulit hoc loco Grævius.

¹⁴ Nam patriæ caritas injuriæ dolorem superare debet.

¹⁵ Ad hostem se contulit.

¹ Sine offensa, aut privati in-

commodi metu.

² Paradoxa Stoicorum, Academicorum, & Epicurea quædam dogmata.

³ Quibus ipsi delectantur & confidunt: sed quibus plerumque veritas amittitur.

esse 4 nimias amicitias, ne necesse sit, unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum 5: alienis nimis implicari, molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas: caput enim esse ad beate vivendum 6 securitatem: qua frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere ajunt etiam multo inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paulo ante) praesidii, adjumentique causa, non benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas: itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime; ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum praesidia quærant, quam viri: & inopes, quam opulenti: & calamitosi, quam ii, qui putentur beati. O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita rollunt: qua à diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? specie quidem blanda, sed 7 reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem, actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas, rebus injustis justos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor, (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur) quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, 8 motu animi sublato, non dico 9 inter hominem, & pecudem, sed inter 10 hominem, & saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui

4 Quæ cum uno aut pluribus contrahuntur, ut fias quasi alter ego, & omnia amici bona malaque tua ducas.

5 Vulgari addunt, curam; sed à MSS. abest.

6 Tranquillitatem animi, quam amici res adversæ turbant: qua in

sententia videntur fuisse Cyrenaici.

7 Reapse ex MSS. pro reipsa reddidit Langius: verbum vetus, quo usum esse Ciceronem, annotatum est à Seneca.

8 Affectibus sublatis.

9 Quæ specie differunt.

10 Quæ differunt genere.

¹¹ virtutem duram, & quasi ferream esse volunt: quæ quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera, atque tractabilis; ut & ¹² bonis amici quasi ¹³ diffundantur. & incommotis ¹⁴ contrahantur. Quamobrem ¹⁵ angor iste, qui pro amico sæpe capiundus est, non tantum valet, ut tollat è vita amicitiam: non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas, & molestias afferunt, repudientur.

CAP. XIV.

CUM autem contrahat ¹ amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, & adjungat: id cum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis ² inanibus rebus, ut ³ honore, ut ⁴ gloria, ut adificio, ut vestitu, cultuque corporis: animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, ⁵ redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentia, nihil vicissitudine studiorum, officiorumque jucundius. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem nullam tam ⁶ illiciat, & tam ⁷ attrahat, quam ad amicitiam ⁸ similitudo; concedatur profecto, verum esse, ut bonos boni diligant, ⁹ adsciscantque sibi quasi propinquitate conjunctos, atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni & Scævola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitia fons à natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem ¹⁰ pertinet. Non

¹¹ Ut Stoici, qui sapientem nec misereri, nec ingemiscere, aliorum malis, nec gaudere bonis volebant.

¹² Ut homines inter se bonis amico suo obvenientibus.

¹³ Lætitia quasi effundantur.

¹⁴ Mœrore.

¹⁵ Aegritudo premeas, in Tusculanis.

¹ Vulgo additur, *virtus*, sed in MSS. deest.

² Quarum possessio neque meliorem reddit, neque immanio-

³ Qui non tam ejus est, cui habetur, quam illius, qui habet alteri.

⁴ Quæ est fama de præstanti alicujus virtute & sapientia.

⁵ Excusat verbi novitatem. Nam *redamo* inusitatum.

⁶ Alii: *illiciat*. scil. suavitæ quadam, & quasi blanditiis.

⁷ Quadam naturæ vi, cui vel inviti homines parere solent: quales sunt amantes.

⁸ Ingeniorum, morum, studiorum, fortunarum, corporum, nationis, civitatis, &c.

⁹ Eorum consuetudinem & familiaritatem expetant.

¹⁰ Extenditur.

est enim inhumana virtus, neque ¹¹ immunis, neque superba: quæ etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si à caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitix tollere. Non enim tam utilitas parva per amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si ¹² cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitix propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus, & copiis, maximeque virtute præditi, in qua plurimum est præsidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint, & beneficentissimi. Atque haud scio, anne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi, nec militix Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est.

CAP. XV.

NON ergo erunt homines deliciis ¹ diffuentes audiendi, si quando de amicitia, quam ² nec usu, nec ³ ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem, atque hominum! qui velit, ⁴ ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? Hæc enim est tyrannorum vita: in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, ⁵ nulla stabilis benevolentix potest esse fiducia: omnia semper ⁶ suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitix. Quis enim aut eum diligat, quem metuit: aut eum, à quo se merui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quam

¹¹ *Immunis.* hoc loco non est improbus, ut plerique hætenus exposuerunt, sed neque immunis significat, non est otiosa, & suis tantum commodis intenta, allos non curans; sed negotiosa est & late diffunditur ad totum populum, quem benevolentia complectitur, & cuius utilitatibus, quia ei bene cupit, invigilat.

¹² In vulgat. additur, amore, sed in nullo veteri exemplari reperitur.

¹ Qui nihil unquam incommodi passi sunt: unde fructum aliquem ex amicitia capere potuerint.

² Quia ex animo neque amant quemquam, neque amantur.

³ Id est, doctrina & institutione.

⁴ Is non est dignus, qui vivat.

⁵ Nulla sancta societas, nec fides regni est.

⁶ Hinc Dionysius Siculus barbarum filium quidem tendendam credere ausus fuit.

fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinius dixisse ferunt, tum exulantem, se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, ⁷ illa superbia, & ⁸ importunitate, ⁹ si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere: sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa est, itaque ¹⁰ efferruntur illi fere ¹¹ fastidio, & ¹² contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, ¹³ spernuntque ab iis veteres amicitias, ¹⁴ indulgere novis. Quid autem stultius, quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cætera parare, quæ parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam, & pulcherrimam vitam, ut ita dicam, supellectilem? Etenim cætera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent: ejus enim est istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis & certa possessio: ut, etiamsi illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta, & deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed hæc hæcenus.

CAP. XVI.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, & quasi termini ¹ diligendi. De quibus tres ² video sententias ferri: quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nos-

⁷ In aliis editionibus male additur, *in*.

⁸ A quo nihil æqui posset impetrari, nihil præsidii sperari, nisi ipsi collibitum esset.

⁹ Fidum amicum, cum præ se omnes despiceret, atque injuriis afficeret.

¹⁰ Extirpata ex eorum animis humanitate in feras degenerant: quæ impetu feruntur, non ratione gubernantur.

¹¹ Metaphora, à stomacho, pleoroscque cibos, cum nausea quadam, rejiciente: significat merositatem, cui satisfacere nemo potest.

¹² Qui se solos sapere putant, aliorum consilia non audiunt, sed derident.

¹³ Quod sint impares dignitate.

¹⁴ Ut eorum similes habeantur, quorum consuetudine utuntur.

¹ Amandi, sive amoris.

² E doctorum scriptis cognovi.

met ipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentia pariter, æqualiterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multæque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa ³ detrahunt, ⁴ detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis, ac voluntatibus. Hoc quidem est, nimis exigue & exiliter ⁵ ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum, & datorum. Ditiior mihi, & affluentior videtur esse vera amicitia, nec observare restrictæ, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti, & efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem, cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ amicitia constitutus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, ⁶ edixero. Negabar, ullam ⁷ vocem inimiciorum amicitia potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, à ⁸ Biante dictum esse crederet,

³ Ultro concedunt amicis ea, quæ ad ipsos potius pertinent.

⁴ Ab iis, qui in partes amicorum sunt propensiores.

⁵ Rationem inire, & æstimare.

⁶ Exposuero, præcepero. unde editum.

⁷ Cicero loquitur de vera & perfecta amicitia virorum bonorum, & virtute prædicatorum. in quam sane hæc cadere non possunt, nec

quicquam accidere, quod odium parere possit: quia sapiens & vir bonus semper sibi constat, de vulgari autem amicitia, qualis vulgo colitur ab hominibus, si Bias loquitur, recte utique loquitur, frontem enim nulla fides.

⁸ Huic tribuit Aristot. Rhet. III. καὶ τὴν βίαντος ὑπαθήκην, καὶ φιλοσύν, ὡς μισήσαντες, καὶ μισῶν. ὡς φιλήσαντες.

qui sapiens habitus esset unus è septem; sed ⁹ impuri cujusdam, aut ¹⁰ ambitiosi, aut ¹¹ omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quoniam enim modo quicumque amicus esse poterit, cui se putavit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere, & optare, ut quam sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam anfas ad reprehendendum. Rursum autem recte factis, commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem præceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam, si minus felices in deligendo fuisset; ferendum id Scipio potius, quam ininicitiarum tempus cogitandum, purabat.

CAP. XVII.

HIS igitur finibus utendum arbitror, ut, cum ¹ emendari mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, ² consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas; ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus justæ amicorum voluntates adjuvanda sint, in quibus eorum aut ³ caput agatur aut fama, ⁴ declinandum sit de via, modo ne summa turpitudine sequatur. Est enim, quatenus amicitia dari venia possit. Nec vero ⁵ negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet ⁶ benevolentiam civium: quam ⁷ blanditiis & assentationibus colligere, turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo

⁹ Improbi, sordidi, avari, qui lucro omnia postponat.

¹⁰ Qui gloriolam & honores pluris faciat, quam virtutem.

¹¹ Hominis oligarchici & tyrannici.

¹ Ab iis vitiis alieni, quæ amicitia adversantur.

² Ut conferant consilia inter se; & ut idem velint, atque idem no-
liant.

³ Non, ut vulgo, de capite, de fama. Nam caput, fama, agitur, significat, caput, fortunas, hono-

rem in discrimen esse adducta. Sed de capite, &c. agi est consultari, aut sermonem haberi.

⁴ A summo jure non nihil recedendum.

⁵ Propter amicum: non est infamia suscipienda, quam hominum odium sequitur, nam sic plus tibi noceres, quam amico prodesse.

⁶ Quam beneficiis conciliari ait lib. II. de Officiis, vel saltem benefica voluntate.

⁷ Quibus populares populi auram captabant,

erat

erat de Amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut, capras, & oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: & in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere⁸ quasi signa quædam, & notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, & stabiles, & constantes eligendi: cujus generis est⁹ magna penuria: & judicare difficile est¹⁰ sane, nisi expertum:¹¹ experiendum autem est in ipsa amicitia: ita præcurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentia: quo utamur, quasi¹² equis tentatis, sic amicitia, aliqua parte¹³ periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves. Quidam autem, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Si vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitia, sordidum existiment: ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes, amicitia non anteponunt? ut, cum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitia non multo illa malint? imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sunt,¹⁴ obscuratum iri se arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque veræ amicitia difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? (hæc ut omittam) quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas, non est¹⁵ facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte,

⁸ Virgilius generosi pecoris signa enumerat.

⁹ Ergo non temere fidendum.

¹⁰ Castigantis hoc est, ut lib. III. de Legibus: *nihil habui; sane non multum.*

¹¹ Sed admodum caute.

¹² Vulgo: *equis temperatis*, quod corruptum est ex vitiosa scriptura, *equis temptatis*. Tentamus autem equum, id est, ad cursum & alia summittimus, ut periclitemur, si cursu valet, si sessorem patitur, & alia ejusmodi, quibus cognitis eo

vel utamur, vel ipsum repudiemus.

Eadem translatione hoc in argumento Theognides utitur, à quo Cicero sine dubio hausit.

¹³ Probat, periculo facto.

¹⁴ Putant, culpam neglectæ amicitia honores, magistratus, potentiam obscuratura esse & infamiam illam extincturæ, quia res magna sit, propter quam amicitiam negligi non haberi indecorum.

¹⁵ Facile sine accentu: *inventu* est supinum, eundem casum regens, quem verbum, unde oritur.

Amicus

Amicus certus in re ¹⁶ *incerta cernitur.*
 tamen hæc duo levitatis, & infirmitatis plerosque convincunt; aut si in ¹⁷ bonis rebus ¹⁸ contemnunt, aut si in ¹⁹ malis ²⁰ deserunt.

CAP. XVIII.

QUI igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, & pene divino. Firmamentum autem stabilitatis, constantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. ¹ Simplicem præterea, & ² communem, & ³ consentientem, qui rebus iisdem moveatur, ⁴ eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium & tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur, & natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne ⁵ criminibus, aut inferendis delectetur, aut credat oblatis. Quæ pertinent omnia ad eam, quam jam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, (quem eundem sapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitia. primum, ⁶ ne quid fictum sit, neve simulatum; aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam: deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc ⁷ suavitas quædam, oportet, sermonum, atque morum; haudquaquam mediocre condimentum amicitia. Tristitia autem, & in omni re ⁸ severitas, habet illa qui-

¹⁶ Veteres libri fere habent, *in re certa*. Nam rebus medio loco stantibus, & donec spes est etiam meliores fore, nemo non vult amicus videri: lapsis, afflictis, qui ex animo amicus sit, cernitur.

¹⁷ Suis.

¹⁸ Quod est levitatis.

¹⁹ Amicorum,

²⁰ Amicos. h. e. qui fidem cum fortuna mutant.

¹ Qui tamen prudens fit.

² Facilem, benevolum & non arrogantem.

³ Quia idem velle & idem nolle firma demum amicitia est.

⁴ Si sit facultas, & optio detur.

⁵ Nulla gravior pestis est amicitia, quam calumnia.

⁶ Sine furo & fallacia vera amicitia colitur.

⁷ Nec morosi, nec queruli sint amici.

⁸ Hic locus suo nitori restitutus est. *Severitas*, inquit, cum in omni re gravitatem habeat; in amicitia tamen debet esse remissior.

dem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, & liberior, & dulcior, & ad omnem comitatem, facilitatemque proclivior.

CAP. XIX.

Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi; ut equis ¹ vetulis teneros antepondere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, ² satietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima. Verumque illud est, quod dicitur, MULTOS MODIOS SALIS SIMUL EDENDOS ESSE, ³ ut amicitia munus expletum sit. ⁴ Novitates autem, si spem afferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ: vetustas tamen suo loco conservanda est: maxima enim vis vetustatis, & consuetudinis. Atqui in ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediatur, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intraçtato, & novo. Nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quæ sunt inanimata, consuetudo valet; cum locis etiam ipsis montuosis delectemur, & sylvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, ⁵ superiorem parem esse inferiori. Sæpe enim excellentiæ quædam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam ⁶ Rupilio, numquam Mummius anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. ⁷ Quintum vero Maximum, fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tamquam superiorem colebat; suosque omnes per se esse ⁸ ampliores volebat. Quod faciendum, imitandumque est omnibus: ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii,

⁹ Non rigida, aut intenta, sed laxo magis vinculo colligata.

¹ Quos solebant domo pellere.

² Odium.

³ Ut amicitia perficiatur, certeque constet, neque de fide mutua dubitetur.

⁴ Amicitiarum: novæ amicitia: novi amici.

⁵ Nulla potest esse amicitia sine æqualitate quadam.

⁶ Amici quidem Lælii & Rupilius & Rutilius fuere: quorum nominam similitudo peperit errorem, ut in plerisque *Rutilius* legeretur. Sed Rupilius fuit æqualis; Rutilius adolescens.

⁷ Eiusdem Paulli filium, sed à Q. Gabio Max. adoptatum.

⁸ *Posse* quidam inferunt. Rectius abest, ex Tulliana loquendi consuetudine.

fortuna

fortuna consecuti sunt, impertiant eam suis, communientque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint, & dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu, propter ⁹ ignorantem stirpis, & generis, in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, & aut ¹⁰ deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse ¹¹ duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus, certisque faciendum. Fructus enim ingenii, & virtutis, omnisque praestantiae, tum maxime capitur, cum in proximum quemque confertur.

CAP. XX.

UT igitur ii, qui sunt in amicitiae, conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic ¹ inferiores non dolere, se à suis amicis aut ingenio, aut forma, aut dignitate superari. Quorum plerique aut ² queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose, & amice, & cum cura & labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt: non commemorare, qui contulit. Quamobrem, ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitia? sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, ³ qui etiam contemnendos se arbitrantur: qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, ⁴ quantum ille, quem diligas, atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos ⁵ per-

⁹ Vulgo: ignorantiam. Sed ignorantem ex Nonio reposuimus.

¹⁰ Ut Telephus, Aegythus, Romulus & Remus, &c.

¹¹ Ita loquuntur, cum contra atque est, rem arbitrantur.

¹ Hoc enim est invidiorum, qui alienis rebus marcescunt opimis.

² Queruli autem homines amici-

tiae idonei non sunt.

³ Nihil arroganter de se sentientes.

⁴ Nam si in indignum confertur honor, dignorum movetur indignatio.

⁵ Proprium verbum de iis, qui ad honores extolluntur: pro quo vulgo male dicitur, *promovere ad honores*.

ducere

ducere: ut Scipio P. Rupilius potuit consulem efficere, fratrem ⁶ ejus Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum; videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitia, corroborata jam confirmatisque & ingeniis & ætatibus, judicanda sunt: nec, si qui ineunte ætate venandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices, & pædagogi jure vetustatis plurimum benevolentia postulant: qui negligendi quidem non sunt, sed ⁷ alio quodam modo. ⁸ Aliter ⁹ amicitia stabiles permanere non possunt. Disparis enim mores disparia studia sequuntur: quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam præcipi potest in amicitia, ne intemperata quædam benevolentia, (quod per sæpe fit) impediatur magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam ¹⁰ Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impediens, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod ¹¹ desiderium non facile ferat, is & infirmus est, mollisque natura, & ob eam ipsam causam in amicitia ¹² parum justus. Atque in omni re considerandum est, & quid postules ab amico, & quid patiari à te impetrari.

CAP. XXI.

EST etiam quasi quædam calamitas in amicitia dimittendis nonnumquam necessaria. Jam enim à sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabatur. Erumpunt sæpe vitia amicorum cum in ipsos amicos, tum in alienos: quorum tamen ad amicos

⁶ Pro, suum.

⁷ Qui multo minore culpa negligantur, quam veteres amici.

⁸ Alii addunt, diligendi, alii, amandi, alii, colendi: ut facile appareat, omnia esse glossata.

⁹ Si vetustatis ratio potius habeatur, quam morum.

¹⁰ Hoc omnes de Achille nar-

rant. Itaque vel errat per memoriam Cicero, vel, quod potius credo, de industria Lælio, ut illa ætate, Græcarum fabularum ignorantem concedit.

¹¹ Absentiam.

¹² Quod plus delectationi suæ tribuit, quam aut utilitati, aut officio amici.

redundet

redundet infamia. Tales igitur amicitia sunt remissione
 usus¹ eluenda, & (ut Catonem dicere audiui) dissuenda
 magis, quam disciunda: nisi quædam admodum into-
 lerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque ho-
 nestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio,
 disjunctioque facienda sit. Sin autem motum, aut stu-
 diorum² commutatio quædam (ut fieri solet,) facta erit,
 aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit: (loquor
 enim, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de
 communibus amicitiiis) cavendum erit, ne non solum ami-
 citia deposita, sed inimicitia etiam suscepta videantur.
 Nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, qui
 cum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeji³ meo
 nomine se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensio-
 nem autem, quæ erat in republica, alienatus est a colle-
 ga⁴ nostro Metello. Utrumque egit⁵ graviter, auctori-
 tate, & offensione animi non acerba. Quamobrem pri-
 mum danda opera est, ne quæ amicorum⁶ discidia frangat
 sin tale aliquid evenerit, ut extincta potius amicitia
 quam oppressa esse videantur. Cavendum vero, ne etiam
 in graves inimicitias convertant se amicitia: ex quibus
 jurgia, maledicta, contumelia gignuntur: quæ tamen
 7 tolerabilia erunt, ferenda sunt: & hic honos veteri
 amicitia tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non
 qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitio-
 rum, atque incommodorum una cautio est, atque una
 provisio, ut ne nimis cito diligere⁸ incipiant, neve⁹ non
 dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest
 causa, cur diligantur. Rarum genus, (& quidem omnia
 præclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire
 quod sit omni ex parte¹⁰ in suo genere perfectum. Sed

¹ Vulgo, *elevanda*, id est, mi-
 nuenda & extenuanda.

² Non tanta, neque tanti mo-
 menti, ut odium mereatur.

³ Mei gratia. Cum esset enim
 Q. Pompejus Scipioni perfamilia-
 ris, eique promississet pro Lælio
 consulatus candidato prestatum,
 pro se ipse prestatum. Id Scipionem
 ægre habuit, ut est simile veri.

⁴ In auguratu.

⁵ Ratione in consilium adhibita.

⁶ Vulgo: *diffidia*. Sed *disfidium*
 est à *discindo*, ut *exfidium* ab *ex-*
scindo.

⁷ Ita Grævius: vulgatam, *tol-*
erabiles, ferenda, æque ferri pos-
 judicans.

⁸ Male *incipiamus*, pro *incipiamus*.
 Critici hic supposuerant. Est enim
 loquutio illa Ciceroni & antiquis
 omnibus admodum usitata, ut in
 tertia plurali nomen omittant, cum
 de universitate loquantur.

⁹ Non dignus, non idoneus, sen-
 per in scriptis libris Ciceronis. *Non*
dignus, inidoneus nescio si unquam.

¹⁰ Hæc non sunt delenda. *Perfectum*
 enim diversarum rerum perfectio
 propterea dixit eleganter, in su-

plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit; & amicos, tanquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos: ita pulcherrima illa, & maxime naturali carent amicitia, per se, & propter se expetenda. ¹¹ Nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitia qualis, & quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam à se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. ¹² Est enim is quidem tamquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucris, nantibus, agrestibus, piccuribus, feris, primum ut se ipsæ diligant; id enim patitur cum omni animante nascitur: deinde, ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes: idque faciunt cum desiderio, & quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine sit ¹³ natura, qui & se ipse diligit, & alterum anquir, ¹⁴ 4 cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat penam unum ex duobus.

CAP. XXII.

SED plerique ¹ perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: ² quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primum, ipsum esse virum bonum; tum, alterum similem sui quærere. Equidem in talibus, quam jam dudum tractamus, stabilitas amicitia confirmari potest; cum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperant: deinde æquitate, justitiaque gaudebunt: omniaque alter pro altero suscipiet: neque quidquam umquam, nisi honestum, & rectum, alter ab altero postulabit: neque solum ³ colent se inter se, ac diligenter, sed etiam verebuntur. Nam *maximum ornamentum amicitia tollit,*

ut singularia omnia notaret aut distingeret.

¹¹ Nec ipsi se intuentes & considerantes vident, quæ sit vera amicitia. Nemo enim se amat propter utilitatem, sed per se ipsum.

¹² Variatio in MSS. occurrens hoc modo optime componitur.

¹³ Non opinione, non ex inopia,

aut necessitate, aut spe commodorum.

¹⁴ Quo cum consilia communicat.

¹ Vitium in amicitia.

² Hoc inprimis fit, cum amicitia colitur utilitatis causa.

³ Elegans loquutio, qua & alibi Cicero utitur.

qui.

qui ex ea tollit verecundiam: itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum, peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum enim amicitia adiutrix à natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta & confociata cum altera perveniret: quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est; eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus, beatissimusque comitatus. Hæc est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quæ purant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut cum hæc adsint, beata vita sit, & sine his esse non possit. Quod cum optimum, maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus ⁴ experiri cogit. Quocirca, (dicendum est enim sapius) cum judicaveris, diligere oportet; non, cum dilexeris, judicare. Sed, cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis & deligendis, & colendis. Præposteris enim utimur consiliis, & acta agimus: quod veramur veteri proverbio. Nam implicamur ultro & citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione dirumpimus.

C A P. XXIII.

QUO etiam magis vituperanda est rei ¹ maxime necessaria tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus ² utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam à multis ipsa virtus contemnitur & venditatio quædam, atque ostentatio esse dicitur: multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenui victus, cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanium, nihil esse levius existiment? itemque cætera, quæ quibusdam admirabilia videntur, per

⁴ Fidem eorum, quos sibi amicos esse falso putabant: tum enim destituentur ab iis, quos virtus non conjunxit.

¹ Quidam frustra inferant, rei

tam maxime necessaria; nam collatio deest.

² Non sine: nam alii alium adjuvant.

multi sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, & ii, qui ad rempublicam se contulerunt, & ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur; & ii, qui suum negotium gerunt: otiosi: postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quo modo per omnium vitas amicitia, nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam, si quis ea asperitate est, & immanitate naturæ congressus ut hominum fugiat, atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus; tamen is pari non possit, ut non ⁴ anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbioris suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleretur, & in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam, & copiam, hominis omnino adipiscendi potestatem eriperet: quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset? cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum igitur illud est, quod à Tarentino ⁵ Archytra, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audiui, ⁶ ab aliis senibus auditum: Si quis in cœlum ascendisset, naturamque mundi, & pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat: semperque ad aliquod tamquam adminiculum annitur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

CAP. XXIV.

SED cum tot ¹ signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quo modo; nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Est enim varius, & multiplex usus amicitia; multæque causæ suspicionum, offensionumque dantur, quas

³ Qui à republica se remove-
runt.

⁴ Vulgo, *acquirat*, contra latine loquendi consuetudinem. Omnino igitur legendum *anquirat*, quod vulgo minus tritum vocabulum

ubique fere à librariis & sciolis mutatum est in *acquirat*.

⁵ Pythagorico

⁶ Æqualis enim Platonis Archytra fuit.

¹ Argumentis evidentibus.

rum evitare, tum ² elevare, tum ferre, ³ sapientis est. Una illa sublevanda ⁴ offensio est, ut & ⁵ veritas in amicitia, & fides retineatur. Nam & monendi amici sæpe sunt, & objurgandi: & hæc ⁶ accipienda amice, cum benevole fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus ⁷ dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitia: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens ⁸ præcipitem amicum ferri sinit, maxima autem culpa in eo est, qui & veritatem aspernatur, & in fraudem obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio, & diligentia est: primum ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam ⁹ Terentiano verbo lubenter utimur) comitras adfit: assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur; quæ non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum ¹⁰ tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico vera audire nequeat, hujus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa. Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt: eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur: objurgari, moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, ¹¹ correctione gaudere.

² Minuere, extenuare.

³ Juxta naturæ præscriptum viventis.

⁴ Illa offensio, quæ necessario suscipienda est in amicitia, cum liberius monendi & objurgandi sunt amici, qui monitiones tamen ferre non possunt, sed iis offenduntur.

⁵ Non utilitas, ut in vulgatis. Nam sine veritate, ut in sequenti capite ostendit, amicitia nomen valere non potest, quia simulatio est pestis amicitia veræ.

⁶ Ab eo, qui, monetur & objurgatur.

⁷ Quidam addunt, Terentius. Is

enim Lælio adeo familiaris fuit, ut ab hoc scriptæ putentur, quæ illius nomine comœdiæ circumferuntur.

⁸ In periculum agi.

⁹ Vide Quintilianum lib. VIII. Instit. Orat. cap. 3. & inprimis Joachim. Camerarium in Notis ad primam Tusculanam, qui Tullium adversus Donatum defendit.

¹⁰ Cujus aures non sunt radendæ mordaci vero, ut Satyricus ait.

¹¹ Vulgati: objurgatione, non recte. Objurgari se nemo gaudet, si nihil aliud infit; at hoc modo corrigi, & errantem quasi in semitam reduci, gaudere debet.

CAP.

CAP. XXV.

UT igitur & monere, & moneri proprium est veræ amicitia: & alterum libere facere, non asperere: alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitia pestem esse majorem, quam adulationem, blanditias, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum, atque fallacium, ¹ ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem: cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitia repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitia valere non potest. Nam cum amicitia vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri poterit, si nec in uno quidem unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam ² devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum, ac voluntatem, sed etiam vultum, atque nutum convertitur?

Negat quis? nego. ait! ajo. postremo imperavi egomet mihi, Omnia assentari.

ut ait idem ³ Terentius; Sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes cum sint, ⁴ loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, cum advancementem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus à vero, & internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata, & simulata à sinceris, atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem, & levem civem, & inter constantem, severum, & gravem. Quibus blanditiis C. Papirius ⁵ nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis pleb. reficiendis? dissuasimus nos. Sed nihil de me. De Scipione dicam libentius. Quanta illi, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione majestas? ut facile duces pop.

¹ Alii malunt: *ad voluptatem.*
Sed præferenda nostra lectio, ut patet ex iis, quæ non longe post sequuntur: *qui ad alterius non modo sensum, &c.*

² Gravius mavult, *tenerum.*

³ Eunuchi Aët. III. Sc. 2.

⁴ Natalibus, genere, dignitate.

⁵ Vulgo male additur, *consul;* nam tribunus plebis erat.

Roman. non ⁶ comitem, dices. Sed affuistis: & est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque (ut ad me redeam) meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, & L. Mancino cons. quam popularis lex ⁷ de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur? Cooptatio enim collegiorum ⁸ ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum ⁹ versus agere cum populo. Tamen illius ¹⁰ vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est prætoris me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque ¹¹ rei veritate magis, quam summa auctoritate, causa illa defensa est.

CAP. XXVI.

QUOD si in scena, ¹ id est in concione, in qua rebus fictis, & adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet (si modo id patefactum, & illustratum est;) quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? In qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas; nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari; cum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio ² quamvis ³ pernicio-sa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ⁴ ipse sibi assentetur, &

⁶ Quid comes hoc loco sit, difficile est dicere.

⁷ Cum ante sacerdotes omnes à suis collegiis cooptarentur, lege Licinia ad populi jus hoc beneficii transferebatur. Sed ea lex Lælio dissuadente antiquata est.

⁸ Potestas eos creandi in comitiis populo committebatur.

⁹ Non *versibus*, ut vulgati habent, quia versibus prius actum est cum populo, quam prosa oratione. Sed *forum versus*. Tribus enim & Curiatis comitiis qui cum populo agebant, honoris ergo ad Senatum & Comitium versus faciem convertère, spectareque consueverant. At Crassus Trib. plebis, ut popularis, ad forum & populum

versus constitit, eoque modo plebem audire volentem à Curia advertit, & è Comitio in forum, vel septem jugera forensia duxit.

¹⁰ Plausibilem, popularem, quæ lauderetur in vulgus.

¹¹ Iustitia causæ magis, quam auctoritate virorum summorum ac in republ. valde potentium, qui illam causam agebant, vicimus.

¹ Hæc pro Glossemate habent plerique, sed libris omnibus invitis nihil audent immutare.

² Quamquam ista assentatio valde sit pernicio-sa.

³ Nam iudicium corrumpit.

⁴ Qui est valde φιλαυτός, & se & sua omnia miratur & amat nimis.

sibi assentetur, & se maxime ipse delectet. ⁵ Omnino est amans sui virtus; optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi præditi esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis facera videretur, nisi essent milites gloriosi.

⁶ *Magnas vero agere gratias Thais mihi?*

Satis erat respondere, *Magnas: ingentes*, inquit. Semper augeat assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allestant, & invitant: tamen etiam graviores, constantioresque admonendi sunt, ut ⁷ animadvertant, ne callida assentatione capiantur: aperte enim adulantem nemo non videt; nisi qui admodum est excors: callidus ille, & occultus ne se ⁸ insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur: & litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur, ut is, qui illusor sit, plus ⁹ vidisse videatur. Quid autem turpius quam illud? Quod ne accidat, magis cavendum est: ut in ¹⁰ Epiclero:

Hodie me ante omnes ¹¹ comicos stultos senes

Verfariis, atque ¹² luseris lautissime.

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum & credulorum senum.

⁵ Vide Aristotelem IX. ad Nicomachum cap. 4.

⁶ Eunuchi Act. 3. sc. 1.

⁷ Sic sæpe mutant recentiores, quod in veteribus est *animum aduerto*.

⁸ Irrepat in sinum penetraliaque amicitia.

⁹ Vulgo, *vicisse*; sed *vidisse* præstat ex Cic. lib. VII. epist. & *vidisse* mihi multum videris, &c.

¹⁰ *Epiclerus* Cæcilii fuit comædia, teste Prisciano: Cæciliique hos versus esse ait Cic. in Catone.

¹¹ *Quales in Comœdiis introduci solent, pilæ servorum, à quibus plerumque illis os sublinitur.*

¹² Alii malunt, *unxeris*; ut utrumque verbum translatum sit à piscibus, qui cum in craticula assantur, verfantur & unguntur. Sic senes Comici exagitantur lepidissime.

CAP. XXVII.

SED nescio quo pacto ab amicitiiis perfectorum hominum, id est sapientium, (de hac dico sapientia, quæ videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, & tu Q. Muci, & conciliat amicitias, & conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea constantia: quæ cum se extulit, & ostendit lumen suum, & idem asperit, agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est. Ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando: amare autem nihil aliud est, nisi cum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: quæ tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiamsi tu eam minus secutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, ¹ P. Nasicam, ² Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum dileximus. Hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me, & Scipionem, & L. Furium, P. Rupiliū, Sp. Mummiū. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberōnis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, & ³ A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut ⁴ alia ætas oriatur: maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tamquam è carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, & à quibus diligamur. Caritate enim, benevolentiaque sublata, omnis est è vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet. Virtutem

¹ P. Cornelium Scipionem Nasica, qui vir optimus est dictus, & est J. C. de quo Pomponius & Cic. Ejus filius fuit P. Cornelius Scipio Nasica, bis consul, ob sapientiam *corculum* dictus: qui sæpe cum à veteribus, tum à recentibus confunduntur.

² Gracchorum patrem.

³ Plurimum variant Codd. MSS. in hoc nomine, nos cum Langio facimus.

⁴ Natura suppeditat nobis, unde semper amicos parare possimus ex quacunque ætate: cum veteres sæpe morte eripiantur, ut cum iis ad eundem vitæ exitum pervenire nequeamus.

enim amavi illius viri, quæ extincta non est: nec mihi soli versatur ⁵ ante oculos, qui illam semper in manibus habui; sed etiam posteris erit clara, & insignis. Nemo umquam animo, aut spe majora ⁶ suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. ⁷ In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. ⁸ Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audiui ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus, remoti ab oculis populi, omne ⁹ otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio & memoria, si una cum illo occidisset; desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre ¹⁰ nullo modo possem: sed nec illa extincta sunt, alunturque potius, & augentur cogitatione, & memoria: & si plane illis orbatus essem; magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium. Diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum: omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Hæc habui de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine quâ amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia præstabilius putetis.

⁵ Præsens. Nam cara ob oculos versantur.

⁶ Conabitur.

⁷ Perfectæ amicitiae descriptio.

⁸ Hoc veri amici est.

⁹ A reip. negotiis.

¹⁰ Quando illa cum ipso mihi prorsus essent erepta.

M. TULLII CICERONIS PARADOXA,

AD

M. BRUTUM.

CAP. I.

A Nimadverti, Brute, sæpe Catonem, avunculum tuum, cum in Senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi & publico: sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo majus est illi, quam aut tibi, aut nobis: quia nos ea philosophia plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, & in qua dicuntur ea, quæ non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus, (mea sententia) Stoicus, & ea sentit, quæ non sane probantur in vulgus; & in ea est hæresi, quæ nullum sequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, ro quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione, & tamquam excolatur. Quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim duntaxat de

1 Acad. quæst. 4. vocat *admirabilia*.

2 Cujus vitam Plutarchus litteris mandavit.

3 Uticensem, Serviliæ, Bruti matris, fratrem.

4 Gravius, difficilius.

5 Academica & Peripatetica.

6 Ex gr. Peripatetici & Academici corporis & fortunæ bonâ esse dicunt. Stoici negant quicquam esse bonum præter virtutem.

7 Secta Philosophorum, Stoicorum.

8 Stoicos eloquentiæ non dedisse operam scribit Quintilianus.

9 Rebus brevissimis. Metaphorâ Geomeris, qui puncta *σημεία* dicunt, partes, ex quibus lineæ conficiuntur minutissimæ.

10 Propositionem.

11 Quod vult persuadere & aliis probare, id consequitur illis minutis interrogatiunculis.

12 Versimile videatur.

magnitu-

magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriæ, Stoice solet, ¹³ oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quæ vix in gymnasiis, & in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos: Quæ quia sunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur. Tentare volui, possentne proferri in lucem, id est, in forum, & ira dici, ut probarentur: an alia quædam esset erudita, alia popularis oratio. Eoque scripsi libentius, quod mihi ista *παράδοξα* quæ appellant, maxime videntur esse ¹⁴ Socratica, longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus: quoniam illud ¹⁵ majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit. Et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quæ dicuntur in scholis ¹⁶ *θετικά*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in ¹⁷ acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa ¹⁸ Minerva Phidias: sed tamen, ut ex eadem officina exisse videatur.

PARADOXON I.

¹ Ὅτι μόνον αἰσάδον, τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

CAP. II.

Vereor, ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; & dicam bre-

¹³ Quidam addunt, nullis: sed plerique delent; quibus favet vocula *duntaxat*, quæ præcedit, quæ notat saltem, minimum. Cato enim *duntaxat* de magnitudine animi, hoc est, si non de cæteris, de magnitudine animi saltem dicere solebat, adhibitis ornamentis oratoriis. Nam Catoni artem dicendi tribuit Tullius in Bruto cap. 31.

¹⁴ Nam auctore Cicerone lib. IV. Academ. cap. 44. *sunt Socratica ple-*

raque mirabilia Stoicorum, quæ τὸ παράδοξον nominantur.

¹⁵ De Finibus, & de natura Deorum.

¹⁶ Vide Quintilianum lib. X c. 6.

¹⁷ Tantulum est, ut acceptum ferre non debeas.

¹⁸ Ex ære: nam aliam non ita laudatam fecerat ex ebore.

¹ Græcis utitur inscriptionibus, quod declamationum themata sint hæc, à Græcis sumpta.

vius, quam res tanta dici ² poscit. ³ Numquam ego hercule neque ⁴ pecunias ⁵ istorum, neque ⁶ tecta magnifica, neque ⁷ opes, neque ⁸ imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates, in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe cum viderem, rebus his ⁹ circumfluentibus, ea tamen desiderare ¹⁰ maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum ea, qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, majorum nostrorum, sæpe requiro prudentiam: qui hæc ¹¹ imbecilla, & commutabilia ¹² pecuniæ membra, verbo *BONA* putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter judicavissent. Postestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, & ob sint probis. Quamobrem, licet irrideat, si quis vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. Neque ego umquam bona perdidisse dicam, si quis pecus, aut suppellectilem amiserit. Neque non sæpe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui ¹³ numeratur in septem: cujus cum patriam ¹⁴ Prienen cepisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: cum esset admonitus à quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero, inquit, facio: nam ¹⁵ omnia mea porto mecum.* Ille hæc ¹⁶ ludibria fortunæ ne sua quidem putavit.

² Vulgati possit, sed poscit efficacius.

³ Vulgo. *numquam mehercule ego.* Sed, *numquam ego hercule* Ciceronis numeris aptius restituit Grævius.

⁴ M. Crassi.

⁵ Cum contemptu dictum.

⁶ L. Luculli.

⁷ S. Cn. Pompeii.

⁹ Id est, in magna rerum istarum copia.

¹⁰ Scil. *istos, ἀπὸ τῶν* referendum ex præcedentibus, quod cum non intelligerent correctores, intrudere *homines*. Mirum autem, quam in his Paradoxis grassati sint seioli & interpolatores, quos censiones undique assuerint, quia terebantur plurimorum manibus, qui pro capto ingenii & doctrinæ mul-

ta immutarunt, multa adjecerunt, quæ ipsis videbantur desiderari.

¹¹ Incertitas istas possessiones rerum corporalium, quas fortunæ debemus, quæque facile ut fortuna mutari possunt.

¹² Hoc nomine omnia intelliguntur, quæ in bonis sunt, præcipue corporalia, quorum multa sunt membra.

¹³ Æstimatur. Vulgo male *enumeratur*, quod in hoc sensu non invenies apud ullum bonæ notæ athenis scriptorem.

¹⁴ Ioniæ urbem, Thebarum coloniam.

¹⁵ Virtutem & sapientiam, quæ homini non nisi cum vita eripi possunt.

¹⁶ Ludit enim fortuna, divitiis nunc tribuendis, nunc eripiendis. quæ

quæ nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quæret aliquis, bonum? Siquid recte fit, & honeste, & cum virtute, id bene fieri vere dicitur: &, quod rectum, & honestum, & cum virtute est; id solum opinor bonum.

CAP. III.

SED hæc videri possunt obscuriora, cum lentius disputantur: vita, atque factis illustranda sunt summorum virorum ¹; hæc, quæ verbis ² subtilius, quam faris est, disputari videntur. Quæro enim à vobis, num ³ ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rem publicam tam præclare fundatam nobis reliquerunt, aut ⁴ argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellestilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis ⁵ à Romulo? Vultis, post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus ascendit in cælum? Iisne, quæ isti bona appellant? an rebus gestis, atque virtutibus? Quid? à Numa Pompilio, minusne gratas diis immortalibus ⁶ capedines, ac fictiles urnulas fuisse, quam ⁷ filicatas aliorum pateras, arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se, præter Superbum. ⁸ Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos ejusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis existeret, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique, præter officium fortis & magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quæ res ad necem Porcennæ ⁹ C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suæ? Quæ vis ¹⁰ Coclitæ contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? Quæ

¹ In vulg. adduntur. *sine appositione exemplorum*, quæ glossæmata scæda appellat Grævius.

² More Stoicorum.

³ Non modo non maximam, ut plerique: aut aliquam, ut non pauci: sed nec ullam profus.

⁴ Vulgo, *aut auri, aut argenti*: sed prius jure abest à MSS. melioribus, à sciolo insertum, qui nesciebat, *argentum* apud antiquos usurpari pro omni pecunia, sive sit ærea, sive argentea, sive aurea.

⁵ Vulgo, *incipiam*, quod optimi

codices non habent. *Vultis à Romulo?* scil. exemplum.

⁶ Vasa ansata lignea aut fictilia, quibus Numa & alij olim in sacris utebantur.

⁷ A filice herba, cujus imago in poculis & pateris cœlari solita fuit.

⁸ Lucium, non Marcum. vid. Valer. Max. lib. V.

⁹ Vulgo *Q. Mutium*, sed invitis MSS. melioribus, & Livio atque Plutarcho.

¹⁰ In aliis additur: *Horatium*.

patrem Decium, qui filium ¹¹ devotavit, atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii? quid tenuitas victus Man. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. & P. Scipiones, qui Carthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? Quid Africanus major? Quid minor? Quid inter horum atates interjectus Cato? Quid innumera- biles alii? Nam domesticis exemplis abundamus. ¹² co- gitasse quidquam putamus in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile, & praeclarum esse videretur?

CAP. IV.

Veniant igitur irrisores hujus orationis ac sententiae; & jam vel ipsi judicent, utrum se horum alicujus, qui marmoreis testis, ebore, & auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui coelato auro, & argento, qui Corinthis operis abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint. ¹ Atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur, ² facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent: illud tamen arte tenent, accurateque defendunt, ³ voluptatem esse summum bonum: quae quidem mihi vox pecudum vi- detur esse, non hominum. Tu, cum tibi siue Deus, siue mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est praestantius, neque divinius: sic te ipse abjicies, atque prosterneſ ut nihil inter te, & ⁴ qua- drupedem aliquam putes interesse? Quidquam bonum est, quod non eum, qui possidet, meliorem facit? Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita & laudabilis ma- xime: neque est ullum bonum, de quo non is, qui id ha- bear, honeste possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? An quisquam in potiundis voluptatibus ⁵ gloriando sese, & praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimo- rum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non

¹¹ Ita veteres libri. Vulgo, *de- votit*.

¹² Magna hic est Codicum edi- tionumque differentia. Gravius sequitur editionem optimam Lan- gii.

¹ Ex aere Corinthio, post ipsam Corinthum à L. Mummiò eversam.

² Id est, sunt nonnulli, qui fa- cile credunt haec bona non esse.

³ Quod senserat Epicurus.

⁴ Voluptas homini cum brutis communis est.

⁵ Alii, *gloria*, alii, *gloriatione*, meliores, *gloriando*.

est; eaque, ⁶ quo est major, eo magis mentem ex sua sede & statu dimovet: profecto, nihil est aliud, bene, & beate vivere, nisi honeste, & recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς βίον μόνον.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

CAP. I.

NEC vero ego M. Regulum ærumnosum, nec infelicem, nec miserum, umquam putavi. Non enim magnitudo animi ejus cruciabatur à Pœnis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse; qui tot virtutum præsidio ², tantoque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certe ipse non potuit. Cajum vero Marium vidimus: qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, ⁴ adversis unus ex summis viris videbatur: quo beatus esse mortali nihil potest. Nescis, ⁵ insane, nescis, quantas vires virtus habeat. Nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis, & ratio, & cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi; nihil quod exploratum habeat ⁶ permansurum sibi unum diem: ⁷ Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis ⁸ mortis aut ⁹ exiliis minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnant. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ, & cogitationes meæ; siquidem nihil peperit tale, nihil consecutus sum, ut in eo statu

⁶ Voluptas quo major, eo turpior.

¹ Ex abrupto, exordio prorsus dissimulato.

² Quæ his adduntur, *munitus, circumseptus*, à melioribus libris exulant.

³ Animus Reguli. Hominem animum esse, sed qui sit in corpore;

Ciceronis quoque sententia est.

⁴ Quas constantissime per tulit.

⁵ Ad Antonium hoc refertur, in quem tota oratione invehit.

⁶ Incerta & instabilia fortunæ bona.

⁷ Qui à fortuna pendet.

⁸ Ut Reguli,

⁹ Ut Marii,

N. 5.

esse.

essem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus: an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, ¹⁰ quorum cum vita omnia extinguuntur, non iis, quorum laus emori non potest. Exilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus: non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuæ libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est; & id ipsum ne non sit diuturnum times: te conscientiæ stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocumque adspexisti, ¹¹ ut furia, sic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te respirare non sinunt. Quamobrem ut improbo, & stulto, & inerti nemini bene esse potest: sic bonus vir, & fortis, & sapiens, miser esse non potest. Nec vero, cujus virtus, moresque laudandi sunt, ejus non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quæ laudanda est: esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quidquid est laudabile, idem & beatum, & florens, & expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα, καὶ τὰ καλορῳήματα.

Equalia esse peccata, & recte facta.

CAP. I.

PARVA inquis, res est: at magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio majus esse, aut minus. Ipsum quidem illud, peccare, ¹ quoquo verteris, ² unum est. Auri navem eventat gubernator, an paleæ; in re aliquantulum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad

¹⁰ Qui nihil unquam in vita gesserunt, quod apud posteritatem ulla laude dignum esset: quorum memoria, ut dici solet, perit cum sobitu.

¹¹ Alludit ad Orestis fabulam,

à Poëtis descriptam, quem fingunt occurru furiarum exagitari, ardentes faces quatientium.

¹ Absolute dictum.

² Genere: sed species diversa.

pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilo minus: si quidem est peccare, tamquam ³ transilire lineas: quod cum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam ⁴ culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, ⁵ si arguitur non licere. Id si nec majus, nec minus umquam fieri potest, (quoniam in eo est peccatum, si non licuit, quod semper unum, & idem est;) quæ ex eo peccata nascantur, æqualia sint oportet. Quod si ⁶ virtutes pares sunt inter se; paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec ⁷ bono viro meliorem, nec temperante temperantiozem, nec fortiori fortiozem, nec sapiente sapientiozem posse fieri, facillime potest perspicui. An ⁸ virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impune posset, auri pondo decem reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? Aut temperantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? ⁹ Una virtus est, consentiens cum ratione, & ¹⁰ perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit; nihil demere, ut ¹¹ virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta, recte facta sunt, & nihil recto rectius; certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando à virtutibus proficiuntur, paria esse debent: itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint æqualia necesse est.

CAP. II.

A Philosophis, inquis, ista sumis. Metuebam, ne à lenonibus diceres. Socrates disputabat isto modo.

³ Quod erat cursorum in stadio. Dux enim erant in eo lineæ: altera in longum cavata in limine stadii, cui cursores insisterant; altera in fine stadii, quæ dicebatur ultima linea. Primam hic respicit Cicero, quam qui transiliebat, ante signum datum, peccabat.

⁴ In vulg. additur *transcundis*, quod otiosum est.

⁵ Si ostenditur, non licere.

⁶ Ex Stoicorum dogmate.

⁷ Stoici negant, quenquam virum bonum esse, nisi sapientem.

⁸ Semel enim qui peccat, vir bonus non est, quacunque in re peccet.

⁹ Una eademque sibi par & similis est.

¹⁰ Semper sibi constans nunquam à ratione discedit.

¹¹ Perfecta.

N. 6.

Bene.

Bene hercle narras. Nam, istum doctum, & sapientem virum fuisse, memoriz traditum est. Sed tamen quæro ex te, (¹ quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrum bonis est quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctissimi senserint? præsertim cum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla possit. Quæ vis enim est, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? æque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? Quamcumque in domum stuprum intulerint, eandem esse labem libidinis? Nihilne igitur interest (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an servum? ² Nuda ista si ponas; judicari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare, si per se scelus est, ³ Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, paricidæ fuerunt. Ergo & parenti nonnunquam adimi vita sine scelere potest; & servo sæpe sine injuria non potest. Causa igitur hæc, non natura, distinguit: quæ quando ⁴ turbo accessit, id fit propensius: si utrique adjuncta sit, paria fiant, necesse est. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit injuria, semel peccatur: in patris vita violanda, multa peccantur; violatur is, qui procreavit; is qui aluit; is qui erudit; is qui in sede ac domo atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum præstat, eoque pœna majore dignus est. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato pœna sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus, Quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: siquidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. Histrio si paulum se ⁵ movit extra numerum, aut si ⁶ versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur & exploditur: in vita tu, qui ⁷ omni

¹ Contendamus, licet. Non in saltando peccavit contra leges enim pugnis inter nos, sed verbis res agitur.

² Remota à circumstantiis.

³ Ab Hannibale obsessi. vid. Livium, Florum, &c.

⁴ Alii malunt, alteri, vel altero. Sed ~~ut~~ etiam pro utervis dicitur.

⁵ Si non commode saltavit, aut

⁶ Cum tamen in versu peccatum sit poetæ, non histrionis. Sed quia histrio pronuntiat, absente poetâ, ei plausus datur.

⁷ Histrionis vitium in gestu, poetæ in versu. Sed poetâ prodibat in scenam, dabat vero poemâ suum agendum histrioni.

gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, ut ⁸ in syllaba te peccare dices? Poëtam non ⁹ audio in nugis: in vitæ societate audiam civem ¹⁰ digitis peccata ¹¹ dimetientem sua: quæ si visæ sunt ¹² breviora, leviora qui possunt videri, cum, quidquid peccatur, perturbatione peccatur rationis, atque ordinis? perturbata autem semel ratione & ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πάντες ἄφρονες μαίνεται.

¹ Omnes stultos insanire.

CAP. I.

² **E**GO vero ³ te non stultum, ut sæpe, non improbum, ut semper, sed dementem & insanum ⁴ rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, ⁵ tolerantia rerum humanarum, contempnitione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus septus, vincetur & expugnabitur, qui nec civitate quidem pelli potest? Quæ est enim civitas? Omnisne conventus etiam furum & immanium? Omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, ⁶ cum leges in ea nihil valebant; cum judicia jacebant; cum mos

⁸ Figurata dictum, pro in aliqua vel minima particula ejus.

⁹ Se excusantem.

¹⁰ Alludit, quod Poëtæ carminis pedes digitis metiri soleant.

¹¹ Qua ratione leviora videri possint, si visæ sint breviora.

¹² Minora, Breve pro exiguo, ubique obvium est; quo vocabulo usus est Cicero propter institutam comparisonem de syllabarum quantitate.

¹ Hoc Paradoxon non tam probat Cicero, quam docet, P. Clodium insanum esse, eumque multis legibus damnatum exulem fuisse,

quamvis solum non mutaverit: se vero exulem fuisse negat, quamvis ut Clodiano furori cederet, ex urbe exiverit.

² Propositione aspera & vehementi irrumpt in hanc causam sine exordio.

³ Clodi, nam in eum invehitur.

⁴ Evinam invictis argumentis. Nam res sæpe sunt rationes, argumenta.

⁵ Patientia earum rerum, quæ adversæ hominibus eveniunt.

⁶ Imaginem ostendit illius temporis, quo à Clodio tribuno plebis eiectionis est.

patius.

patrius occiderat; cum ferro pulsus magistratibus, ⁷ Senatus nomen in republica non erat. Prædonum ille concursus, & te duce latrocinium in foro constitutum, & reliquæ conjurationis, ⁸ à Catilinæ furis ad tuum scelus, furoremque conversæ, non civitas erat? Itaque pulsus ego civitate non sum, quæ nulla erat: accersitus in civitatem sum, ⁹ cum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat; esset Senatus, qui tum ¹⁰ occiderat; esset consensus populi liber; esset juris, & æquitatis, (quæ vincla sunt civitatis) repetita memoria. At vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Jactam & immissam à te nefariam in me injuriam semper duxi: ¹¹ pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, cum ¹² parietes disturbabas, aut cum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. ¹³ Nihil neque meum est, neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si hujus æterni beneficii immortalē memoriam delevisset; multo etiam magis, si ¹⁴ illam mentem, unde hæc consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer injuriam. Sed si hæc nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum tua injuria dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis, & tum maxime, cum meam salutem Senatus, exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat: tu ne nunc quidem es civis, nisi forte idem esse hostis & civis potest. An tu civem ab hoste natura, ac loco, ¹⁵ non animo factisque distinguis? ¹⁶ eadem in foro fecisti: armatis latronibus ¹⁷ templa tenuisti: privatorum domos, ¹⁸ ædes sacras incendiisti. Cur hostis

⁷ Auctoritas senatui detracta erat à tribuno & Consulibus: quanquam Grævius mavult non expungere, & legere, *senatus nomen in republica erat*, hoc est, senatus quidem erat, sed nullæ vires, nulla potestas, nulla auctoritas.

⁸ Vide plura in Ciceronis oratione in Pisonem, de universo hoc negotio.

⁹ P. Lentulus, auctor & princeps in revocando Cicerone.

¹⁰ Quod nihil ejus valeret auctoritas.

¹¹ Est hoc Stoicum, qui credunt,

nihil sapienti nocere, ne fortunam quidem posse.

¹² Eversa enim domus Ciceronis est in palatio, de quo queritur sæpe in orationibus.

¹³ Est & hoc Stoicum, ut supra Biantis exemplo intelleximus.

¹⁴ Quam se accepisse à diis immortalibus dicit, Catilin. III.

¹⁵ Civis perniciosus hostis potius, quam civis habendus est.

¹⁶ Hæc omnia manifeste in Clodii conjiciuntur.

¹⁷ Castoris & Pollucis.

¹⁸ Templum Nympharum.

¹⁹ Spar-

¹⁹ Spartacus, si tu civis? Potes autem esse tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me ²⁰ tuo nomine appellas, cum omnes meo discessu exulasse rempublicam putent? numquamne, homo amentissime, te circumspicies? Numquamne, quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exilium scelerum esse poenam? meum illud iter ²¹ ob præclarissimas res à me gestas esse susceptum? Omnes scelerati, atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules sunt, etiam si ²² solum non mutarunt. An, cum omnes leges te exulem esse jubeant, non eris tu exul? ²³ Non appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ²⁴ Ante Senatum tuam sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? Tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? ædis Nympharum manu tua deflagavit. Qui ²⁵ templa occupaverit? In foro etiam castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exul? ²⁶ Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut si in ²⁷ operto Bonæ Dæ accedisses, exulares. At, te id fecisse, etiam gloriari soles. Quo modo igitur, tot legibus in exilium ejectus, nomen exulis non perhorrescis? Romæ sum, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, ejus loci jus tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

¹⁹ Vide Plutarchum in Crasso.

²⁰ Quidam habent, *exulam*, sed in aliis non existat. Subintelligit tamen Cicero, vultque, id nominis in Clodium potius, quam in se, convenire.

²¹ In opprimenda conjuratione, & civitate servanda.

²² Urbem non reliquerunt.

²³ Argumentatur à minori ad majus. Si inimicus est, qui deprehensus alicubi cum telo; quid tu, cujus sica penetravit in sanctissimum urbis locum, curiam? &c.

²⁴ Collocavit enim cum sica Clodius ferrum suum in vestibulo Curie, qui En. Pompejam occideret.

²⁵ Indocti adjecerant, *Deorum*. *Templa* enim sunt loca sub divo patientia, auspiciis capiendis apta.

²⁶ Q. Cornificius de Clodii incestu mentionem fecit in Senatu, rogationem tamen, id est, privilegium in Clodium, ipse familiarissimus tulit, M. Piso Consul.

²⁷ In sacrificium, quod Bonæ Dæ in domo Consulis fiebat.

PARADOXON V.

Ἦ ὅτι μόνῳ ὁ σοφὸς, ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων
δούλος.

*Solum sapientem liberum esse; & stultum omnem
servum.*

CAP. I.

Laudetur vero hic ² imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quomodo, aut cui tandem hic ³ libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrænet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, cæteras animi laves repellat: tum incipiat aliis imperare, cum ipse ⁴ improbiſſimis dominis, dedecori, ac turpitudini parere defierit: dum quidem his obediens, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Præclare enim est hoc usurpatum à doctissimis: quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes hæc habenda esset oratio: cum vero apud prudentissimos loquar, quibus hæc inaudita non sunt, cur ego similem, me, si quid in his studiis operæ posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, NISI SAPIENTEM, LIBERUM ESSE NEMINEM. Quid est enim libertas? Potestas vivendi, ut ⁵ velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, ⁶ cui vivendi via considerata, atque provisæ est? qui legibus quidem non propter metum parer, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil

¹ Alii in plurali efferunt: ὅτι πάντες οἱ σοφοὶ ἐλεύθεροι, πάντες δὲ μωροὶ δούλοι. Omnes sapientes liberos esse, & stultos omnes servos.

² Quem hoc capite perstringat Cicero. Interpretes non consentiunt. Alii enim in Tarquinium, alii in Syllam, alii in L. Lucullum, alii in M. Antonium dictum volunt.

³ Antiquo enim Romanorum iure servis militare non licebat.

⁴ Nam vitia dominorum instar imperant illis, qui eis sunt dediti.

⁵ Non ut libido suadet, sed ratio dicitur. Nam hac significatione Stoici hoc verbo utuntur.

⁶ Qui diu cogitavit & dein constituit, quod vitæ genus sequatur, ad quem finem, tanquam ad scopum, omnes vitæ suæ actiones dirigat.

⁷ Magistratum & suppliciorum.

⁸

⁸ cogitas

⁸ cogitat denique, nisi ⁹ libenter, ac libere: cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ¹⁰ ab ipso proficiuntur, eodemque feruntur: nec est ulla res, quæ plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas, atque iudicium. Cui quidem etiam (quæ ¹¹ vim habere maximam dicitur) ¹² fortuna ipsa cedit: sicut sapiens ¹³ poeta dixit, SUIS CUIQUE FINGITUR MORIBUS. Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est: illud tamen & ¹⁴ breve & confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Servi igitur omnes improbi: nec hoc tam re est, quam distu, inopinatum atque mirabile. Non enim ita ¹⁵ dicunt, eos esse ¹⁶ servos, ut mancipia, quæ sunt dominorum facta ¹⁷ nexu, aut aliquo jure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi & abjecti, & ¹⁸ arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos?

CAP. II.

AN ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præscribit, jubet, verat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est. Vocat? veniendum. Ejicit? abeundum. Minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, appellandum puro. Atque ut in magna familia sunt

⁸ Nam bonus vir æque rationem habet cogitationum, ac dictorum & factorum.

⁹ Non maneribus corruptus, non gratia victus, aut odio.

¹⁰ Ab ipsius animo, non cupiditatibus.

¹¹ Fortuna Ciceroni Tuscul. V. est domina rerum & externarum, & ad corpus pertinentium.

¹² Nihil enim bonum, nisi virtutem sapiens existimat, virtus autem nullum habet cum fortuna commercium, quin potius virtuti fortuna cedit, igitur & sapienti.

¹³ Forte Appius, qui, teste Salustio, in carminibus ait, *Fabrum*

esse quemque fortuna.

¹⁴ Vulgata: illud tamen brevi confitendum est.

¹⁵ Stoici.

¹⁶ Servitus duplex, corporis & animi.

¹⁷ Quæ mancipio vendita sunt, hoc est, quæ sic vendita sunt, ut evictionis periculum in se reciperet & præstaret venditor. Nexus est obligatio.

¹⁸ Qui non recta sequitur, nec officio gaudet.

¹ Vox *stultorum* hic à librariis & editoribus, ineptissime inculcata fuit.

alii lautiores (ut sibi videntur) servi, sed tamen servi, ² atrienses, ac ³ topiarii: pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos cœlatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectant. At sumus, inquiunt, civitatis principes. Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed, ut in familia, qui tractant ista, qui ⁴ tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dederunt, ipsius ⁵ servitutis locum pene infimum obtinent. Magna inquis, bella gessi: magnis imperiis, & provinciis præfui. Gere igitur animum laude dignum. ⁶ Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde sustuleris, & quo modo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum te esse ineptiarum omnium judico. Nonne igitur sunt ista festiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut ⁷ oblectamenta puerorum. Quid enim censes? Si L. Mummius aliquem istorum videret ⁸ matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse ⁹ totam Corinthum contempnisset, utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat Man. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit, ¹⁰ præter ipsos; & videat aliquem summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina ¹¹ & pertractantem. & murænarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio paret? An eorum servitus dubia est, qui

¹ Qui curam habebant imaginum gentilitiarum, statuarum, picturarum, &c. in atriis longa serie positarum.

³ Ad quos horrorum poliendorum & varie exornandorum cura spectabat.

⁴ Nimirum signa, ut magis nitent, & ne rubigo aut ærugo incommodum afferat, quamvis possint etiam intelligi servi, quorum opera in balneis utebantur.

⁵ Vulgo: civitatis. Sed veram Tullio scripturam reddidit Grævius. Non enim cum civibus com-

parat viros nobiles his cupiditatibus deditos, sed cum servis. Non civium, sed servorum ultimos illos esse dicit.

⁶ Pictorem Echionem commemorat Cicero in Bruto & Plinius.

⁷ Puppæ.

⁸ Vas urinæ, longius à figura matulæ discedens.

⁹ Fuit enim abstinentissimus, & lautitiarum contentor.

¹⁰ Præter eorum animos, Platonico more.

¹¹ In labro inferiori.

cupidi-

aviditate¹² peculii nullam conditionem recusant durissimæ servitutis? Mæreditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? Quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denuntiatur sit; facit: assentatur, assidet, muneratur. Quid horum est liberi? Quid denique non servi inertis?

CAP. III.

QUID jam illa cupiditas, quæ videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum? quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! ¹ Cethego, homini non probatissimo, servire² coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur? munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quæ servitus est, si hæc libertas existimari potest? Quid? cum cupiditatum dominatus excessit, & alius est dominus exortus, ex conscientia peccatorum, timor? quam est illa misera, quam dura servitus! ³ Adolescentibus paulo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Judex vero quantum habet dominatum? Quo timore nocentes afficit? An non est omnis metus servitus? Quid valet igitur illa, eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens⁴ oratio? ⁵ *Eripite nos ex servitute.* Quæ est ista servitus tam claro homini, tamque nobili? Omnis enim animi debilitati, & humilis, & fracti timiditas, servitus est. *Nolite finire nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime: quid enim adjungit? *Nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus & possumus & debemus.* Nos vero, si quidem animo excelso, & alto, & virtutibus exaggerato sumus, nec debemus, nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere non dixeris: quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed hæc hætenus. Ille videat, quo

¹² Patrimonii, facultatum augendarum Peculium est pecunia, quam mancipium domino, aut filius familias, patre indulgente, possidet.

¹ Non est is, qui cum Catilina conjuravit: sed is, de quo Plutarchus in Lucullo.

² Scilicet cupiditas honorum. Nam dictio, *res*, male hic inserta erat.

³ Qui adolescentes ex magnorum virorum accusatione probatis & eloquentiæ laudem capeßere solebant.

⁴ Quæ suavitatem legem Serviliam, egitque senatus causam, contra judicem & accusatorum factionem.

⁵ Crasso hoc tribuitur lib. I. de Oratore.

modo imperator esse possit, cum, eum ne liberum quidem esse, ratio, & veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλάσιος.

Solum sapientem esse divitem.

CAP. I.

QUAE est ista in commemoranda pecunia ¹ tua tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? Pro dii immortales? Egone me audisse aliquid, & didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? Quid si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? Aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor, in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit; qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet amplius. ² Animus oportet tuus te iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuæ. nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius, satiarus est, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæstum torpem putas, cum isti ³ ordini ne honestus quidem possit esse ullus: si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, auferis, eripis: si socios spoliās, ararium ⁴ expilas: si testamenta amicorum ⁵ exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse ⁶ supponis: hæc utrum abundantis, an egentis signa sunt? ⁷ Animus hominis dives, non arca, appellari solet. Quamvis illa sit plena? dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique sat est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet?

¹ Ad M. Crassum divitem orationem dirigit.

² Si animo tuo dives es, revera dives es, etiam in fortunarum mediocritate. Perperam in vulgatis erat: *se iudicet divitem*. Animæ enim divitiæ sunt virtutes, non possessiones & facultates.

³ Senatorio, ex quo Crassus erat.

⁴ Crassus enim suo & Pompeji consulatu tertio rapuit duo millia pondo auri è Capitolino Jovis fo-

lio, à Camillo ibi condita, auctore Plinio.

⁵ Optas, ut quis moriatur: ut tu hæreditatem cernas, aut legatum promissum consequaris. Proprium in hac re verbum est.

⁶ Testamentum falsum fingis, & pro vero substituis.

⁷ Hoc est, is homo dives dicitur, cujus animus eum iudicat divitem esse, contentum iis, quæ possidet.

pecunia

pecunia est opus: Duas? majore: Plures? majore etiam. Et si, ut ajunt; Danaï, quinquaginta sint filiarum; tot dotes magnam querunt pecuniam. Quantum enim cuique satis est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, cum ipse etiam egere se sentiat? Multi ex te audierunt, cum diceret, neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus: quod populus Rom. tantis vestigalibus jam pridem vix potest. Ergo, hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum ⁸ reficiatur, ut ex eo tueri ⁹ sex legiones, & magna equitum ac peditum auxilia possis. Jam fatearis igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem, ac mendicitatem tuam numquam obscurare tulisti.

CAP. II.

NAM ut iis, qui honeste rem querunt mercaturis faciendis, ¹ operis dandis, ² publicis sumendis, intelligimus ³ opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque judicum ⁴ consociatos greges; qui ⁵ nocentes, & pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicii molientes: qui ⁶ tuas mercedum pactiones in patrociniis, ⁷ intercessionibus pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad descenderandas, diripiendasque provincias; qui expulsionem vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum

⁸ Refici dicitur id, quod capitur: & reficere est restituere. Dixit etiam Celsus JC. in Pandectis: quantum ex bonis ejus refici potest.

⁹ Male alii, quatuor legiones.

¹ Vel servorum operas locando, vel publicanis serviendo.

² Conducendis vestigalibus, quod publicanorum erat.

³ Eos non contentos esse re sua familiarum non habere satis.

⁴ Accusatores & iudices coire flagitiosum est. Iudex enim nec partes facere, nec sequi debet.

Conveniebant autem, ut corrumperentur iudices ad damnandos reos, quorum bonis inhiabant.

⁵ Utrumque valet ad iudicum corruptelam. Nam qui innocens est, iudices non vult corrumpere, qui pecuniosus non est, non potest.

⁶ Crassus improborum hominum patrocinia suscipere solebat.

⁷ Vulgo male, intercessas, intercessionem sunt sponsores, interposita fide sua, se soluturum pro iis, ni ipsi solverent, quam promittebant, pecuniam.

clienti-

clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui pro-
scriptiones locupletium, qui cades municipiorum, qui il-
lam Sullani temporis ⁸ messem recorderetur; qui testamen-
ta subjecta, qui sublato tot homines; qui denique om-
nia venalia, ⁹ dilectum, decretum, ¹⁰ alienam, suam
sententiam, ¹¹ forum, domum, vocem, silentium: quis
hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? cui au-
tem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit di-
vitem? Etenim divitiarum fructus in copia est: copiam
autem declarat satietas rerum, atque abundantia: quam
tu quoniam numquam assequere, ¹² numquam omnino
es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam con-
temnis, & recte; (est enim ad vulgi opinionem medio-
cris; ad tuam nulla; ad meam modica) de me filebo,
¹³ de re loquar. Si censenda nobis, atque aestimanda
res sit; utrum tandem pluri aestimemus pecuniam Pyrrhi,
quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam
pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an respon-
sum Man. Curii? hereditatem L. Paulli, an liberalitatem
Africanæ, qui ejus hereditatis Q. Maximo fratri partem
suam concessit? Hæc profecto, quæ sunt summarum vir-
tutum, pluri aestimanda sunt, quam illa, quæ sunt pec-
uniæ. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi
sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin
in virtute divitiarum sint? quoniam nulla possessio, nulla vis
auri & argenti pluri, quam virtus, aestimanda est.

C A P. III.

O Dii immortales! non intelligunt homines, quam
magnum vestigal sit parsimonia? Venio enim jam
ad sumptuosos; relinquo istum quaestuosum. Caput ille
ex suis prædiis sexcenta sestertia: ego centena ex meis.
Illi aurata tecta in villis, & sola marmorea facienti, &
signa, tabulas, suppellectilem, & vestem infinite concu-

⁸ Non segetum, sed civium Ro-
manorum.

⁹ In dilectu militum ordinumque
habendo, ac in decretis faciendis
nihil valuisse, nisi pecuniam, sig-
nificat

¹⁰ Crassi gratiam, auctoritate,
largitione, corruptis judicibus,
& senatoribus.

¹¹ Domi & publice pecuniæ

caussa omnia facta esse à Crasso.

¹² Qui enim capit, dives non est.

¹³ Vulgati: *de te*. sed in sequen-
tibus non loquitur de Crasso, sed
comparat virtutem cum divitiis.
Rectius igitur Grævius: *De re*
loquar, ut ostendunt sequentia.
Nam statim subnectit: *Si censenda*
nobis atque aestimanda res sit.

piscenti,

piscenti, non modo ¹ ad fructum ille sumtus est; sed etiam ad fœnus, exiguus: ex meo tenui vestigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est ditior, cui deest, an cui superat? Qui eger, an qui abundat? cujus possessio quo est major, eo plus requirit ad se tuendam; an quæ suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vicio, aliquantum etiam ipse fortasse in hujus sæculi errore verfer? Manius Mamilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios, & ² Luscinos loquamur) pauper tandem fuit: habuit enim ædiculas in Carinis, & fundum in ³ Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem. Sed non æstimatione census, verum victu, atque cultu terminatur pecuniæ modus. Non esse cupidum, pecunia est: non esse ⁴ emacem, vestigal est: contentum vero suis rebus esse, maximæ sunt certissimæque divitiæ. Etenim, si isti callidi rerum æstimatores ⁵ prata & ⁶ areas quasdam magno æstimant, quod ei generi possessionum minime ⁷ quasi noceri potest: quanti est æstimanda virtus, quæ nec eripi, nec surripi potest umquam, neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempestatum, nec temporum perturbatione mutatur? qua prædiri qui sunt, soli sunt divites: soli enim possident res & fructuosas, & sempiternas: solique, quod est proprium divitiarum, contenti rebus suis: satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, & avari, quoniam incertas, atque in casu positas habent, & plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac ⁸ pauperes existimandi sunt.

¹ Vulgati: *ad sumtum ille est fructus*. Sed nostra lectio plerumque Codicum auctoritate nititur, & hoc vult: tantum abesse, ut sexcenta illa sufficiant ad sumtus domesticos, ut ne quidem satis sint ad dissolvendum fœnus.

² C. Fabricium Luscinum significat, quem ter in his Paradoxis jam nominavit.

³ A Labico vetusto oppido, quod prope Tusculum fuit, non procul ab urbe Roma, prædium Labicanum dictum est, ut Tusculanum, alia.

que ejusdem generis.

⁴ Mala emptio semper exprobrat stultitiam.

⁵ Cato pratis primum, Varro ex persona Scrofæ quintum locum inter prædia rusticæ tribuit.

⁶ Areæ inter urbana prædia magni æstimabantur, propter angustias soli. propterea dixit Cicero, *areas quasdam*, id est urbanas, & in urbis nobilioribus locis: ne quis de areis omnibus acciperet.

⁷ Fere.

⁸ Improbi pauperes.

SOMNIUM

SOMNIUM SCIPIONIS.

Ex lib. VI. Ciceronis de Republica.
SCIPIO LOQUITUR.

CAP. I.

CUM in Africam venissem, ¹ M. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus (ut scitis) militum, nihil mihi potius fuit, quam ut ² Masinissam convenirem, Regem familiæ nostræ iustis de causis amicissimum. Ad quem ³ ut veni, complexus me senex collacrymavit, aliquantoque post suspexit in cælum: & Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque ⁴ reliqui cœlites, quod, antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno, & his testis, P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo ⁵ descendit illius optimi atque invictissimi ⁶ viri memoria. Deinde ego illū de sub regno; ille me de nostra republica percontatus est. Multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies. Post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus; cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me & ⁷ de

¹ Quidam legunt, *Manio Manilio*, quidam *Marcio Manilioque*, ut uterque Consul denotetur, L. Marcius Censorinus. & M. Manilius Nepos, A. U. C. 604.

² Masinissa Rex Masæylorum restitutus fuit in regnum Numidiæ ab Africano majore, ex eoque hunc Scipionem nepotem amavit.

³ Ab ipso Masinissa accersitus.

Valerius Maximus lib. V.

⁴ Lunam, cæteros planetas, & quotquot in supremo cœlo stellæ sunt, veterum plerique Deos esse crediderunt.

⁵ Vulgati: *discedit*

⁶ Cum quo militaverat bello Punico secundo.

⁷ Indoctus aliquis, *fessum de via* scripserat. Sed à MSS. abest.

via, & qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, ⁸ somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: sit enim fere, ut cogitationes, sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit ⁹ Ennius, de quo videlicet sapissime vigilans solebat cogitare, & loqui) Africanus se ostendit illa forma, quæ mihi ¹⁰ ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohortui. Sed ille, Ades, inquit, animo, & omitte timorem, Scipio, & quæ dicam, trade memoriæ.

CAP. II.

Videsne illam urbem, quæ ¹ parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere, (ostendebat autem Carthaginem de ² excelsso, & pleno stellarum, illustri, & claro quodam loco,) ad quam tu oppugnandam nunc venis ³ pæne miles? Hanc hoc biennio consul evertes: eritque ⁴ cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc à nobis hæreditarium. Cum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, & obieris legatus ⁵ Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam; deligere iterum consul ⁶ absens, bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed cum eris ⁷ curru Capitolium invehens, offendes rempublicam perturbatam consiliis ⁸ nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriæ, lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ⁹ ancipitem video quasi factorum viam. Nam, cum ætas tua septenos octies solis

⁸ Somnus dicitur complecti homines, quia membra somno pæne constricta tenentur, nullaque munia obire possunt.

⁹ Cum enim Ennius Homeri versus legeret, meditaretur, edisceret, imitaretur, somniavit se Homerum esse factum, animaque Homeri, juxta Pythagoricum dogma, animatum.

¹⁰ Imagines gentilitiæ in atriis deponebantur.

¹ Tributum pendere.

² Africanus ex lacteo circulo loquitur, qui est inter æthereas stellarum flammæ splendidissimus, propter confertam stellarum, ut Aristoteles & Ptolemæus ajunt, multitudinem.

³ Nam in militia primus est honoris gradus tribunus militum.

⁴ Comparabis tibi tua virtute cognomentum, quod ad hoc usque tempus habes à me avo tuo hæreditarium. Is enim primus ex Romanis Imperatoribus nomine victor à se gentis est nobilitatus.

⁵ Ad Ptolemæum Physconem.

⁶ Quia consulatum non petiit, neque in campum Martium candidatus cum aliis descendit.

⁷ Postquam triumphaveris.

⁸ Tib. Gracchi, tribuni plebis, Cornelia nati, Africani majoris filia.

⁹ Involacris verborum futuram mortem tegit, ex arte.

¹⁰ anfractus, ¹¹ reditusque converterit: duoque hi numeri, quorum ¹² uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuito naturali summam tibi fatalem confecerit: in te unum, atque in tuum nomen, se tota converter civitas: te Senatus, te omnes boni, te socii, te Latini inquebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac, ne multa, dictator rempublicam constituas oportet, si impias propinquorum manus ¹³ effugeris. Hic cum ¹⁴ exclamasset Lælius, ingemissentque cæteri vehementius: leniter arridens Scipio, Quæso, inquit, ne ¹⁵ me è somno excitetis, & ¹⁶ parum rebus: audite cætera.

CAP. III.

SED, quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam, sic habero: Omnibus, qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo ¹ destinatum locum, ubi beati ævo ² sempiterno fruuntur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam ³ concilia, cœtusque hominum jure sociari, quæ civitates appellantur: harum rectores, & conservatores, hinc profecti,

¹⁰ Ita appellat annum, propter radiaci obliqui circuli ambitum, quem Sol conficit.

¹¹ Quia eadem signa per annos singulas circa lege sol. movetur, ut ait Macrobius.

¹² Duo numeri, septenarius & octonarius, alter altera de causa pleni dicuntur à Pythagoreis, & Pythagoreos multis Philosophis sequentis. Macrobius de septenario multa docet, sed pleraque falsa sunt, & fabulosa ista Pythagoreorum somnis merito ridet Gelenus in Criticis libris. Idemque facit in octonario, quem illi iustitia numerum vocant, quia par fit, pariter, par, &c.

¹³ Non effugit, mortuus enim in cubiculo inventus est, cum pridie optime valuisset, ab uxore Semproniam, ut creditum est, veneno necatus.

¹⁴ Lælius, qui una de republica in his libris disputaverat, dolore perturbatus, exclamavit; & cæteri, Scævola, Fannius, Tiberio, Man-

lius, Philus, vehementius de tanta indignitate, atque acerbitate ingemuerunt. Scipio autem, prout principem fortemque virum decet, immotus, imperterritus, constansque permansit.

¹⁵ Somnium meminertis me, non historiam vobis narrare.

¹⁶ Vulgo: pax sit rebus, sed germana in MSS. lectio est, parum rebus, scilicet concedite; hoc est, date aliquid temporis & otii rebus tam arduis cognoscendis, hoc enim rei appellatione vanit.

¹ Preparatum, destinatum, circumscriptum.

² Cicero semper in cælo permanuras esse animas statuit, quod & religioni Romanæ aptius illi videbatur, & ad veritatem congruentius: crediderunt enim Romani, viam lacteam sedem esse fortunatorum ac beatorum.

³ Civitatis definitio. Concilium & cœtum alibi quoque jungit Cicero.

huc revertantur. Hic ego, etsi erant perterritus, non tam metu mortis, quam insidiarum à meis, quasi tamen, viveretne ipse, & Paullus pater, & alii, quos nòs extingere arbitraremur. Immo vero, inquit, il vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam è carcere, evolverunt: vestra vero quæ dicitur vita, mors est. Quin tu aspicias ad te venientem Paullum patrem. Quem ut vidi, equidem vim lacrymarum profudi. Ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse cœpi, Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita, (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris, quin hinc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi Deus is, cujus hoc templum est omne, quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, hac tibi aditus parere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera, & stellæ vocatis: quæ globosæ, rotundæ, divinis animarum mentibus, circos suos, orbisque conficiunt celeritate mirabili. Quare & tibi, Publi, & piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec injussu ejus, à quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum, assignatum à Deo, defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, & pietatem: quæ, cum sit magna in parentibus, & propinquis, tum in patria maxima est: ea vita viæ est in cœlum, & in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt; & corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides: (erat autem is splendidissimo candore inter flammæ circus elucens) quem vos, ut à Grajis accepistis, Orbem lætæum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplan-

4 Hæc Cicero hausit ex Socrate, quem vide in Phædone Platonis.

5 Hæc quasi-ad verbum refert Socrates in Gorgia Platonis.

6 Paullus, non Africanus.

7 Cœlum intelligit.

8 Univerſo mundo.

9 Communis est veterum sententia, in totius universi centro tellurem nostram positam esse.

10 Chaldaei, coque fere sequuti

Græci Philosophi omnem cœlestem regionem igneam esse statuerunt, hominibusque datum animum à Deo ex stellis & sideribus.

11 Hoc est ex dogmate Platonico.

12 Vulgo, *circulos*.

13 Africanus major.

14 Sequitur Platonem & alios Physicos.

15 Fuit hæc sententia Democriti, nostro tempore telescopio probata.

xi, præclara cætera & mirabilia videbantur. Erant autem ex stellæ, quas numquam ex hoc loco vidimus: & ex magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa ¹⁶ minima, quæ ultima cælo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrarum magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret.

C A P. IV.

QUAM cum magis intuerer, Quæso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne aspicias, quæ in templa veneris? ¹ Novem tibi orbibus, vel potius globis connexa sunt omnia: quorum ² unus est cœlestis, extimus, qui ³ reliquos omnes complectitur, summus ipse Deus, ⁴ arcens, & continens cæteros: in quo infixi sunt illi, qui voluntur, stellarum cursus semperiterni: cui subiecti sunt septem, qui versantur retro, contrario motu, ⁵ atque cœlum, ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris ⁶ Saturniam nominant. Deinde est hominum generi ⁷ prosperus, & salutaris ille fulgor, qui dicitur ⁸ Jovis: tum rutilus, ⁹ horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde ¹⁰ subter mediam fere regionem Sol obtinet, ¹¹ dux, & ¹² princeps, & ¹³ moderator luminum reliquorum, ¹⁴ mens mundi, &

¹⁶ Lunam significat, lucem à Sole mutuantem.

¹ Non plures sphæras Cicero posuit, quam quot subiectæ essent sensui, & Pythagorica probaret Musica, ac plerique omnes antiqui Philosophi traderent.

² Octava sphæra, supra appellata. Cœlum ipsum proprie dictum, tot stellis cœlatum & ornatum,

³ Major & exterior orbis minores & inferiores continet ac ambit.

⁴ Coercens

⁵ Quam cœlestis globus extimus. Cœlum hic est octava sphæra, cujus motui solis & reliquorum erronum motus contrarius est,

⁶ Saturni stellam, errantium altissimam.

⁷ Usitatus est *prosperus*, quam *prosper*: ut *externus*, *superus*, *inferus*, &c.

⁸ Ipsum Jovis nomen à mansueti clementique sideris natura formatum est. *Jupiter* enim est *juvenis pater*.

⁹ Horrorem metumque incutiens & nocens terris & hominibus eas incoleantibus.

¹⁰ Hic Cicero ab eo, quem interpretatus est, Platonis sui Timæo dissentit. Plato enim solem ab infima luna secundum esse judicabat.

¹¹ Quia omnia alia lumina manifestate præcedit.

¹² Quia ita eminet, ut propterea, quod solus talis appareat, *Sol* quasi solus vocetur.

¹³ Quia ipse eorum cursus recursusque certa definitione spatii moderatur.

¹⁴ Quia consilio & sapientia, & rata lege, cœlestia terrenaque regere & moderari videtur.

¹⁵ tem-

temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce lustret, & compleat. Hunc, ¹⁶ ut comites, consequuntur, alter Veneris, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis Solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale, & caducum, præter animos generi hominum munere deorum datos. Supra Lunam sunt æterna omnia. Nam ea, quæ est ¹⁷ media, & nona, tellus, ¹⁸ neque movetur, & infima est, & in eam feruntur omnia ¹⁹ suo nutu pondera.

CAP. V.

QUÆ cum intuerer stupens, ut me recepi, ¹ Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus, & tam duleis sonus? Hic est, inquit ille, qui ² intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro ³ rata portione distinctis, impulsu, & motu ipsorum orbium conficitur: qui ⁴ acuta cum gravibus temperans, ⁵ varios æquabiliter concentus efficit. Nec enim ⁶ silentio tanti motus incitari possunt: & natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille ⁷ cœli stellifer cursus, cuius conversio est concitator, acuto, & ⁸ excitato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris, atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, ima sede semper hæret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, ⁹ Mercurii &

¹⁵ Quia cœlum & terram suo calore temperat.

¹⁶ Veneris & Mercurii stellæ cursum habent Solis celeritati parem: & ab eo tum subsequentes, tum antecedentes, non longe separantur, tanquam si iussæ sint eum observare, comitari, deducere, quocunque eat.

¹⁷ In mundi mediò & centro, quæ tamen sententia jam explosa est.

¹⁸ Fuerunt quondam Philo'sophi, & nostris temporibus Nicolaus Copernicus, qui confirmarunt, eam moveri.

¹⁹ Sua sponte & quasi natura.

¹ Vulgati: *Quis hic, inquam, quis est?*

² Sonorum intervalla sunt, ubi soni sunt impares, hoc est, graves alii, alii acuti, quæ sonorum inæ-

qualitas constituit consonantiam.

³ Certa quadam ratione & proportionem, unde sonorum fiat convenientia & concentus.

⁴ Hæc est consonantia, quæ ex inæqualibus sit sonis, acutis & gravibus.

⁵ Varias consonantias, dia tesson, dia pente, dia pason in orbium harmonia Pythagoras audiebat.

⁶ Sic ratiocinabantur Pythagorici: quorum commentum refutat Aristoteles.

⁷ Vulgati habent: *stelliferi*, minus lepide.

⁸ Penetrantiori.

⁹ Quid absurdius, quam hic inferere *Mercurii & Veneris*? nam duorum ad sonos, non ad cursus planetarum referendum est.

Veneris, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere ¹⁰ nodus est. Quod docti homines ¹¹ nervis imitati, atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui præstantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut, ubi Nilus ad illa, quæ ¹² Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint: sicut intueri Solem adversum nequiris, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram idemidem.

CAP. VI.

TUM Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ si tibi parva (ut est) ita videtur, hæc cœlestia semper spectato: illa humana contemnit. Tu enim quam ² celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra, raris & angustis in locis: & in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque, qui incolunt terram, non modo ³ interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit: sed partim ⁴ obliquos, partim ⁵ aversos, partim etiam ⁶ aversos stare vobis: à quibus expectare gloriam certe nullam potestis. Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimiram, & circumdatam ⁷ cingulis: è quibus ⁸ duos maxime inter se

¹⁰ Omnia fere nodat, connectit, continet. Quidam male: *modus*.

¹¹ In Instrumento heptachordo, sive lyra.

¹² Vide Plinium lib. V. Hist. Nat. cap. 9.

¹ Licet me audias, longe præstantiora narrantem.

² Hoc dicit: nullam neque celebritatem sermonis hominum, neque gloriam, quæ sit expetenda, si terræ parvitatem, & cœlorum magnitudinem spectes, consequi potes.

³ Antiqui sibi persuaserunt, terram aqua in quatuor partes divisam esse.

⁴ Qui eundem nobiscum habent parallelum & meridianum.

⁵ Qui sub oppositis parallelis sibi sunt ac diversos respiciunt polos.

⁶ Antipodes, qui sunt sub Meridianis oppositis, & sub adversis parallelis.

⁷ Quinque zonas dicit.

⁸ Circulum nimirum arcticum & antarcticum.

diversos,

diversos, & coeli ⁹ verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, ¹⁰ obriguissè pruina vides: ¹¹ medium autem illud, & maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles: quorum australis ille, in quo qui insunt, ¹² adversa vobis urgent vestigia: nihil ad vestrum genus: hic autem alter ¹³ subiectus Aquiloni, quem incolitis, cerne, ¹⁴ quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur à vobis, ¹⁵ angusta verticibus, ¹⁶ lateribus latior, parva quædam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quod Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, ¹⁷ quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis, notisque terris num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen, vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? Quis in reliquis orientis, aut ¹⁸ obeuntis solis ultimis, aut Aquilonis, Austrive partibus, tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quamdiu loquentur?

C A P. VII.

QUIN etiã, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscuiusque nostrum, à patribus acceptas, posteris prodere, tamen propter eluviones, exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non æternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascuntur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? Qui nec pauciores, & certe, ¹ meliores fuerunt viri: cum præsertim apud eos ipsos, à quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim popula-

⁹ Polis.

¹⁰ Infestari frigore.

¹¹ Zonam torridam.

¹² Antipodes illius zonæ in nostra sunt zona. nostræ zonæ vicissim antipodes in illa zona.

¹³ Zona septentrionalis temperata.

¹⁴ Quam parva ejus pars Romano imperio pareat.

¹⁵ Polo mundi & Arctico orbis propinqua.

¹⁶ Latera sunt Ciceroni partes inter ortum & occasum sibi oppositæ.

¹⁷ Si quis ex cælo terram oceanum circumfusam cerneret, formicam stilla tenui guttulaque immerfam se videre existimaret.

¹⁸ Vulgo, *abeuntis*: melius, *ob-euntis*. obire enim dicuntur sidera.

¹ Antiquos mores commendant auctores cuncti.

riter annum tantummodo ² solis, id est unius astri, reditu metiuntur: cum autem ³ ad idem, unde semel perfecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint; tum ille ⁴ vere vertens annus appellari potest: in quo, vix dicere audeo, quam multa sæcula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere Sol hominibus, extinguique visus est, cum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit: ita quandoque eadem parte Sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium, stellisque revocatis, expletum annum habeto. Hujus quidem anni nondum ⁵ vigesimam partem scito esse conversam. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis, & præstantibus viris: quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem, & æternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis; nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant. Sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille & angustiis cingitur iis regionum, quas vides; nec unquam de ullo perennis fuit; & obruitur hominum interitu; & oblivione posteritatis exstinguitur. Quæ cum dixisset:

CAP. VIII.

EGO vero, inquam, ô Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cœli aditum patet, quamquam à pueritia, vestigiis ingressus patriis, & tuis, decori vestro non defui: nunc tamen tanto præmio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille, Tu vero enitere, & sic habeto, ¹ non esse te mortalem, sed corpus hoc. Nec

² Cum ad eundem zodiaci locum & punctum Sol redierit, annum esse dicimus.

³ Ad eandem partem, locum, punctum. Intelligit vero annum magnum.

⁴ Africanus censet, annum magnum dici rectius annum vertentem, tanquam verum & plenum, quam qui annus vulgo appellatur, unius

astri reditus: cum hic omnium astrorum cursus sit perfectus.

⁵ Non quindecim annorum milibus magnum annum definire Cicero voluit, sed usitato tropo usus est, cum numerum certum pro incerto posuit, & vicesimam partem quasi minimam dixit.

¹ Revertitur Africanus ad intermissam quæstionem de animæ immortalitate;

Nec enim tu es, quem forma ista declarat: sed mens cuiusque, is est quisque; non ea figura, quæ digito demonstrari potest. ² Deum te igitur scito esse: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, & moderatur, & movet id corpus, cui præpositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: & ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. Nam: quod semper movetur, æternum est: quod autem motum affert alicui, quodque agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur à se; numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam cæteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo. Nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re. Nec enim esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est à principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum à se movetur. Id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne cælum, omnisque natura consistat, necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quæ primo impulsu moveatur.

CAP. IX.

CUM pateat igitur, æternum id esse, quod à se ipso moveatur: quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimatum est enim omne, quod impulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore, & suo. Nam hæc est natura propria animi, atque vis. Quæ si est una ex omnibus quæ sese moveat: neque ¹ nata est certe, & æterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus. Sunt autem optimæ, curæ de salute patriæ: quibus agitur & exercitur animus, velocius in hanc

mortalitate; plusque quam quæstio illa recipit, efficere conatur: hominem quippe & immortalem, & Deum esse.

² Homines enim ac Dii animalia consilio rationeque prædita philo-

sophis visa sunt, sed immortalitatis excellentia homines à Diis superari.

³ Hæc sumta ex Phædon. Platonis.

¹ Platonicum hoc, non Christianum.

sedem.

sedem, & domum suam pervolabit: idque ocius faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, & ea, quæ extra erunt; contemplans, quam maxime ² se à corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum, voluptatibus obedientium, deorum, & hominum jura violaverunt; corporibus elapsi, ³ circum terram ipsam volutantur, nec hunc in locum, nisi multis exagitati sæculis, revertuntur, ⁴ Ille discessit: ego somno statim solutus sum.

² Disce rationem aperiendi aditus ad coelestem vitam.

³ Et istud est Platicum: quasi flagitiosorum animæ circa tumultuos volutantur, nec in cælum, nisi multis exagitata sæculis, revertantur.

⁴ Hic somni exitus fuit, vocatis ad contemplandum cælum animis, deterritis ab humanæ spe gloriæ, immortalem naturam suam persuasis & edoctis, præmiorum denique coelestium mercede accensæ & inflammatis.

I N D E X

RERUM & VERBORUM.

A

Abstinentia Africani. 130
 Academiæ ratio quid à
 cæteris differat. 96.
seq.
 Accii Poëtæ versus de
 Atreo. 182
 Accii Poëtæ de regno sententia.
 173
 Accusatio laudem peperit L. Crasso
 adolescenti. 117
 Accusatio multos illustravit. *ibid.*
 Accusatio quibus de causis sit sus-
 cipienda. *ibid. seq.*
 Accusatoris nomen fugiendum. *ibid.*
 Acilius græcè scripsit historiam.
 287
 Actio cognitioni anteponenda. 88.
seq.
 Actione in omni suscipienda, duo
 consideranda sunt, honestas &
 efficiendi facultas. 41
 Adolescentes quibus è rebus com-
 mendationem petere debeant.
 114
 Adolescentiæ vituperatio. 202
 Adolescentia multo plures, quam
 senectus, mortis casus habet. 219
 Adolescentium petulantia magis
 est, quam senum. 206
 Adolescentum imbecillitas consilii
 propria. 69
 Adulari passivè. 54
 Bacus. 57
 Eginetis pollices præcissi. 155
 Equitas lucet ipsa per se. 19
 Ætiosus fabularum autor. 68
 Ætate ut quisque antecedit, ita
 sententiæ principatum tenet in
 augurum collegio. 216
 Africani abstinentia. 130
 Africani dictum pulcherrimum. 54
 Africanus posterior admodum ab-
 stinens. 131
 Agellanus. 166

Agis rex occisus. 132
 Agraria lex Philippi. 129
 Agricolarum voluptates. 219
 Agriculturæ laus. 87
 Ajax Telamonius. 68
 Ajax tragedia. 161.
 Alexander Macedo humanitate su-
 peratus à patre. 53
 Alexander Phærus ab uxore inter-
 sectus. 104
 Amare quid sit. 89
 Amici qui deligendi. 204
 Amicitia diffuere oportet, non præ-
 cidere. 71
 Amicitia inter æquales magis elu-
 cet. 266
 Amicitia orta à natura, non ab in-
 digentia. 204. *seqq.*
 Amicitia qua re propinquitati præ-
 ster. 227
 Amicitia quid sit. 236
 Amicitia ne in inimicitias conver-
 tantur, cavendum. 258
 Amicitia prima lex, ut neque ro-
 gemus res turpes, nec faciamus
 rogati. 245. *seqq.*
 Amicitia termini. 250
 Amicitia veræ difficillime reperi-
 untur in iis, qui in honoribus,
 reque publica versantur. 253
 Amicorum omnia communia. 21
 Amicorum paria. 236
 Amicus tanquam alter idem. 259
 Amilcar Annibalis pater. 180
 Animi generi hominum deorum
 munere dati. 291
 Animi opera majora quam corpo-
 ris. 115
 Animo nihil divinius. 272
 Animorum motus duplices. 59
 Animorum natura æterna. 297
 Animorum natura cur mortalis esse
 non possit. 223
 Animorum vis duplex. 59
 Animus coelestis ex altissimo domi-
 cilio depressus in terram. 223. *seq.*

INDEX.

Animus hominis dives, non arca, appellari debet.	269	Avaritia nullum est tetrius vitium.	129
Animus in custodia corporis quoad Deo videtur, retinendus,	291	Avaritia senili nihil absurdus.	219
Annibal callidus.	17	Avaritia Spartam perditura.	129
Annibal crudelis.	1	Avaritiæ vituperatio.	ibid.
Annulus Gygis.	9	Avari plus semper appetunt.	287
Annum solis reditu metimur.	296	Augures majores natu iis etiam, cum imperio sunt, auteponuntur.	203
Annus vere vertens multa hominum secula complectitur.	ibid.	Auspicia quæ sint optima.	197
Antiopa Tragœdia.	68		
Antipater Tyrius.	135		
Antipatri opinio de honesto.	148		
Apellis Venus.	21		
Apollinis Pythii oraculum.	131		
Α'ποδείγνυται.	62		
Appetitus rationi lege naturæ sub- jectus.	60		
Appius Claudius Cæcus pacis cum Pyrrho dissuasor.	198		
Aqua hæret.	98		
Aquillii de dolo malo formulæ.	162		
Arati præclarum consilium ad con- stituendam remp.	133		
Aratus Sicyonius Nicoclem tyran- nam occidit.	132		
Archytas Tarentinus.	208		
Ateopagitas constituit Solon.	45		
Aristides iustus.	143		
Aristidis sententia de Themistoclis consilio.	144		
Aristippus omne bonum in volupta- te posuit.	789		
Aristo.	5		
Aristo Chius de senectute scripsit.	153		
Aristoteles quid de pecuniarum ef- fusionibus sentiat.	122		
Aristotelis opinio de honesto.	150,		
	151		
Assentatio ab amicitia removenda.	263		
Astutiæ tollendæ.	167		
Athenæ exemplis illustres.	2		
Athenientes in Æginatas duri.	156		
L. Atilius cur sapiens habitus.	18		
Atilius Calatinus primarius populi vir.	215		
Atilius Regulus, Consul iterum, à Pœnis captus.	180		
Atræus.	58		
Atticus Pomponius cognomen A. thenis deportavit.	192		
Atticus P. Sulpicio multum uteba- tor.	229		
Avaritia injuriæ præcipua causa.	16		
		B.	
		B Ardyllis Illyrius, latro.	112
		Beata vita in quo contineatur, ex Metrodori sententia.	189
		Bella cur suscipienda.	21
		Bella iusta quæ.	21, 22, 23
		Bellicæ res majoresne sint urbanis an contra.	44
		Belligloria adolescentibus quæren- da.	114
		Bellum Punicum tertium M. Cato- nis consilio illatum.	47
		Bene agier quid sit.	166
		Bene & beatè vivere nihil aliud est, nisi honestè & rectè vivere.	273
		Benefacta male locata, malefacta sunt.	123
		Beneficia quæ plurimi facienda.	30
			seq.
		Beneficia in quos conferenda.	125
		Beneficia in egentissimos quosque præcipue conferenda.	31
		Beneficientia Herculem in Deo- rum numerum retulit.	147
		Beneficii immemorem omnes ode- runt.	123
		Benevolentiam civium blanditiis & assentationibus colligere tur- pe est.	88
		Benevolentia colligendæ præcepta.	109
		Benignitas quas cautiones habeat.	27
		Benignitas quæ sit utilis Reip.	124
		Benignitas largitioni anteponenda.	123
		Benignitas propensior esse debet in calamitosos.	123
		Benignitate nihil hominis naturæ accommodatus.	27
		Biantis dictum.	270
		Biantis patria Priene.	ibid.
		Bias sapiens.	ibid.
		Bias omnia secum portabat.	ibid.
		Bona	

INDEX.

Bona bonis quæ anteponantur.	136	Cato perfectus Stoicus.	268
Bona caduca & incerta.	237	Cato inter Africanorum ætates in-	
Bona ea omnia sunt habenda, quæ		terfectus	272
secundum naturam fiunt.	221	M. Catonis consilio illatum ter-	
Bonitatem qui tollant.	237. <i>seq.</i>	tium bellum Punicum.	47
Boni viri qui appellandi sint.	236	Catonis senis præcepta quatuor ad	
Boni viri qui sint.	<i>ibid.</i>	utilitatem rei familiaris.	136
Boni viri definitio.	<i>ibid.</i>	Catonis egregia laus.	165
Bonum solum honestum.	269	M. Catonis de Carthagine suspicio.	
Bonum summum convenienter natu-			192
rae vivere, è Stoicorum sen-		Catonis liber de rebus rusticis.	216
tentia.	142	Catonis dictum.	262
Bonum virum esse, semper utile		Catuli optime latina lingua uti	
	166	putabantur.	78
Bonus nemo miser esse potest.	274	Catulorum qualis sermo.	66, 77
Brutus accusator.	118	Catulus Pompejo non inferior.	22
L. Brutus in liberanda patria in-		Celare & tacere non idem sunt.	158
terfectus est.	222	Censor L. Mummius.	131
Brutus quid in patria liberanda		Censor Africanus.	<i>ibid.</i>
spectarit.	227	Cerhegus	195
C.		M. Cerhegus Suadæ medulla dictus	
Cæcilius versus contra senectute-		ab Ennio.	213
tem.	202	Chrysippi dictum.	154
Cæcilius.	207	Cicero Academicus fuit.	96
Cæsar tyrannus.	67	M. Cicero omnes honores adeptus	
C. Cæsar regnandi causa pervertit		suo anno.	123
omnia.	17	M. Cicero scripsit libros de Re-	
C. Cæsar L. F.	64	publ.	<i>ibid.</i>
Cæsar Catuli patris frater.	78	Cicero Consul.	134
Cæsar dictator civium bona vendi-		Ciceronis de oppressa conjuratione	
dit.	134, 185	gloratio.	46
Cæsaris largitiones non liberales		Ciceronis versus.	<i>ibid.</i>
sed injustæ.	25, 134	Ciceronis de gloria libri duo.	108
Callicratidas.	66	Ciceronis ædilitas.	122
Callicratidas nimio gloriæ studio		Cimon Atheniensis.	124
Lacedæmonis nocuit.	50	Cincia lex à Maximo laudata.	195
Callipho philosophus.	190	Cincinnatus dictator.	215
Calumniæ exempla.	20	Cineas Theffalus.	209
Calypso.	68	Circe	68
Carthago deleta.	21	Civis qui sit.	278, <i>seq.</i>
Carthago eversa à Paulli filio.	131	Civitas quæ dici possit.	277
Castigatio omnis vacare contume-		Cleombrotus invidiam timens, La-	
lia debet.	52	cedæmonios perdidit.	50
Cato major.	88	P. Clodius.	122
Cato Censorius Africani prioris		Clytæmnestra, tragedia.	133
fere æqualis.	137	Collatinus à Bruto Collega emis-	
Cato censorius sapiens.	143	sus.	155
Cato miles.	192	Comœdia antiqua.	64
Cato Censorius græcarum litera-		Communia civibus inter se quæ	
rum perstudiosus in senectute.		sint.	31, <i>seq.</i>
	193	Concordia fundamentum reipubl.	132
M. Cato quo anno natus.	196	Consilii capiendi deliberatio tri-	
M. Cato Prætor.	<i>ibid.</i>	plex, ut videtur Panætio.	7
M. Cato Quæstor.	<i>ibid.</i>	Consuetudinis maxima vis est	355
Cato Bruti avunculus.	269		<i>seq.</i>
		Convi-	

INDEX.

Convivium melius Latini quam Græci nominarunt.	210	Decorum tribus in rebus positum est.	73
Corinthus cur delera.	22	Deliberanda ea non sunt. in quibus est turpis ipsa deliberatio.	152
Corinthus à Mummio everſa.	131	Démetrius à Macedonibus relictus.	105
Corinthus everſa.	155	Démetrius Phalereus.	122
Corporis bona externis bonis ante- ponenda.	136	Demosthenes.	115
L. Crassi ædilitas.	121	Deos non nocere.	97
Crassi divitis ædilitium munus.	<i>ibid.</i>	Dépôt non semper reddenda.	117
M. Crassus.	65	Detrahendi de absentibus studium vitiosam naturam significat.	80
Crassus adolescens ex accusatione landem consecutus.	115	Dicæarchi liber de interitu homi- num.	106
Crassus præ divitiis de honesto non curabat.	169	Diligere oportet, cum judicaveris.	260
P. Crassus Pontificii juris & civi- lis studiosus.	46	Dinomachus philosophus.	189
Cratippi laus.	96	Diogenis Babylonii, Stoici, opi- nio de honesto.	158
Cratippi opinio de honesto.	150	Dionysius Tyrannus.	102
Cratippus Peripateticorum prin- ceps.	2	Dissensio sine acerbitate inter Afri- canum & Metellum.	51
Cratippus ætate Ciceronis princeps philosophorum.	139	Dives non est, cui quæsito opus est.	284. seq.
Crudelitas inimica naturæ.	156	Dives qui sit.	<i>ibid.</i>
Curæ Athenis.	124	Divitiæ cum expetantur.	16
Curii tenuitas victus.	216	Divitiarum fructus in copia est.	284. seq.
Curio utilitatem præponebat æqui- tati.	175	Divitias amare parvi angustique animi est.	36
M. Curius oblatum aurum repudia- vit.	215	Dolere malum non esse philosophi nonnulli affirmant.	183
Curius de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphavit.	<i>ibid.</i>	Dolus malus legibus vindicatus.	162
Cynicorum inverecundia.	74	Dolus malus quid.	<i>ibid.</i>
Cyri morientis sermo, apud Xeno- phontem.	203	Domus hominis honorati qualis esse debeat.	80. seq.
Cyri morientis de animorum æter- nitæ oratio, apud Xenophon- tem.	224	M. Drusus.	18
Cyrus.	100	Duilius Pœnos primus classe devi- cit.	219
Cyrus Persarum Rex, agricultura oblectatus.	217	Duilius delectabatur crebro funerali, & tibicine.	<i>ibid.</i>
	D.	Duodecim tabulæ de tutela.	162
Dæmon.	155		E.
Decii duo.	43	Eloquentia quid.	96
P. Decius, quarto consulatu se pro Republica devovit.	210	Eloquentiæ laus.	90, 117, 125
Decorum.	57	Ennius versus.	17, 31, 50, 103, 123, 163, 183, 196, 198, 222, 237, 253
Decorum ab honesto quid differat.	56	Ennius præclare paupertatem & se- nectutem tulit.	195
Decorum ab honesto separari non potest.	<i>ibid.</i>	Ennius quot annos vixerit.	197
Decorum duplex.	<i>ibid.</i>	Epicurei pervertunt præcepta offi- cii.	2
Decorum solum est per omnes par- tes honestatis.	58	Epicuri de bono & malo sententia.	188
Decorum poeticum.	<i>ibid.</i>		Epigoni

INDEX.

Epigoni tragœdiæ. 123
Euripidis versus. 172, 184
Exercitatio in omni re necessaria. 35
Exercitatio in senibus quid efficiat. 205
Exilium quibus terribile. 272
Exules qui sint. 279

F.

Q. Fabii Maximi laus. 50. 196
Q. Fabius Maximus callidus. 64
C. Fabricii mira iustitia. 174
C. Fabricii continentia. 272
Fabricius iustus. 143
Fabula Platonis utilissima. 154
Feciale jus cum hostibus commune. 22
Feciale jus. 23
Fidei bonæ nomen latissimum. 166
Fidei templum in Capitolio. 182
Fides hosti servanda. 21
Fides vel hosti servanda. 21. 182
Fides unde dicta. 15
Fimbria. 169
L. Flamininus, è Senatu ejectus. 209
C. Flaminius Tribunus pl. 20
Fœnerari à Catone improbatum. 136
Fœneratores ad medium Janum se debant. *ibid.*
Forti viro vis adhiberi non potest. 185
Fortis animus duabus in rebus certatur. 40
Fortis viri character. 39
Fortissimus quisque imperandi cupidissimus. 38
Fortitudinem quomodo definiant Stoici. 38
Fortitudo sine iustitia in vitio. *ibid.*
Fortitudo est dolorum, laborum, que contemptio. 189
Fortunam suis quisque sinit moribus. 281
Fraus odio digna maiore, quam vis. 26
Fraus vulpeculæ propria, vis leonina. *ibid.*

G.

Gabinia lege quanta labe facta sit. 245

Gallus dimetendi cœli, & terræ studiosissimus. 212
Gemma in vitibus. 214
Geometræ non omnia docent. 48
Gloria divitiis anteposenda. 136
Gloria tribus è rebus constat. 108. *seq.*
Gloria vera. 113
Gloriæ cupiditas in maximis animis & ingentis. 17
Gloriæ cupidi homines facile ad res injustas impelluntur. 39
Gloriam qui contemnunt, non reprehendi. 43
Gloriam è rebus bellicis petere adolecentes debent. 114
Gorgias Leontinus Isocratis magister. 197
Gorgias Leontinus centum & septem complevit annos. 217
Gracchi patris laus. 113
C. Gracchi frumentaria largitio. 128
Gracchi Tiberii filii, Africani nepotes. 132
Ti. Gracchum qui secuti sint. 244
Gracæ verba Latinis inculcari ridiculum. 67
Graciæ, manente à Lacedæmoniis malo, cecidit. 132
Græcorum nobiles victoriæ sex. 37
Græcorum consuetudo, ut iis proponatur, de quo disputent quamvis subito. 235
Gratiæ & pecuniæ comparatio. 126
Gyges Platonicus, ex pastore rex. 154

H.

Hæta bis in foro profita. 133
Hæreditas optima quæ. 72
Hæreditatis spes quid efficiat. 98
Hecatonis Rhodii libri de officiis. 163
Hercules Prodicus. 69
Hercules in cœlestium numero collocatus propter beneficia in humanum genus collocata. 146
Herodoti locus. 112
Hesiodi locus. 30
Hesiodus de stercoratione verbum non fecit. 214
Homerus auctor optimus. 179
Homerus multis ante Hesiodum saculis fuit. 215
Homines quidam non re, sed nomine. 63
Homines.

Homines.

I N D E X.

Homines, secundum Deos, hominibus maxime utiles.	97	Ira male laudatur à Peripateticis.	53
Hominis propria appetitio principatus.	9	Ira nihil recte fieri patitur.	79
Hominis propria veri investigatio.	<i>ibid.</i>	Ira omnibus in rebus repudianda est.	52
& in prudentia posita	10	Irasci graviter inimicis non oportet.	51
Homo cæteris animantibus, quantum præstet.	8	Iratorum, aut alicui commotorum forma ipsa corporis tota mutatur.	60
Homo solus ordinem sentit.	10	Isocrates.	3
Honestas à partibus quatuor manat.	87	Isocrates Gorgiæ Leontini discipulus.	127
Honestas per se animos omnium movet.	108	Isocrates vixit annos uno minus centum.	<i>ibid.</i>
Honestatis partes quatuor, prudentia, iustitia, animi magnitudo, continentia.	179	Italcum bellum.	130. <i>seq.</i>
Honesti vis.	156	Jura belli.	21
Honestum laudabile natura.	10	Iustitia nullum tempus vacare debet.	38
Honestum quibus ex rebus confletur.	<i>ibid.</i>	Iustitia omnium domina & regina virtutum.	148
Honestum è quatuor veluti fontibus manat.	11	Iustitiæ munera.	14
Honestum nihil, quod iustitia vacat.	38	Iustitiæ fundamentum fides.	15
Honestum, quid sit, è Stoicorum, Peripateticorum, Socratis sententia.	141	Iustitiæ fundamentum quod.	19. <i>seq.</i>
Honestum verum in sapientibus solis.	142	Iustitiam tollit ambitio.	17
Horrensi ædilitas.	120	L.	
Horrensus, Ciceronis liber de laudibus Philosophiæ.	94	Lacedæmonii victoriæ cupidissimi.	38
Hortus altera succidia.	216	Lacedæmonii amplissimum magistratum senes appellabant.	199
Hortis, olim peregrinus.	24	Lacteus orbis.	291
I.		C. Lælii & P. Scipionis familiaritatis memorabilis.	229
Janus medius.	136	Lælius semper eodem vultu.	53
Jason Phææus callidus.	65	Lælius plenus hilaritatis.	64
Imperator quis sit.	280	Lælius Q. Mucii Scævola auguris focer.	228
Imperia non semper expetenda.	42	Lælius cognomento sapiens.	230
Imperii cupiditas in maximis animis & ingeniis.	17	Largitio fundum non habet.	119
Imperium non est scelere quærendum.	172. <i>seq.</i>	Largitionem inconsultam rapinae sequuntur.	<i>ibid.</i>
Impii adversus Deos qui sunt.	148	Largorum duo genera.	<i>ibid.</i>
Injuria fit duobus modis.	26	Latronum leges quædam sunt.	111
Injustitiæ duo genera.	15	Laudare se, indecorum.	24
Insapiente fortunato nihil est intolerabilius.	250	Leges cur constitutæ.	111
Institutionibus nihil invenit agricultura solertius.	215	Leges quædam etiam inter latrones.	<i>ibid.</i>
Invita Minerva, nihil decet.	66	Legis XII. Tabb. verba.	24
Jocandi genus duplex.	61	Legis Cinciae suator Maximus.	195
Jocandi genus quale esse debeat.	<i>ibid.</i>	Legum latores boni plus profunt civitatibus, quam boni imperatores.	45
		Leucirica calamitas.	105.
		Leg.	

8
3
9
la
2.
r-
I-
o-
ra
60
3,
u-
7
as
4.
7-
I
e
8
a
8
4
5
y..
1.
7

1-
8
i-
9
I
9,
3
4
s
8
O
9
e..
. .
y..
t
t
S
. .
4
5
-
-
f-
S.
f.

9
3
4
S
8
0
9
8
.
.
3
1
4
1
S
.
4
5
-
-
5
5
1

4.

S
8
0
9
e
. .
.
I
+
t
S
.
7
6
-
-
-
-
-
-

0
9
E
.
7
3
I
+
t
S
.
4
5
-
-
3
5
I

e..

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
84

I N D E X.

Natura similitum sui appetens est.	248	Officiorum comparatio.	87
Naturæ convenienter vivere.	142	Officiorum tractatio in philosophia uberrima.	139
Naturam quisque suam potius, quam alienam sequi debet.	66	Officium adolescentis.	72
Nearchus Tarentinus.	209	Officium magistratus.	73
Neprunus tres optiones Theſeo dedit.	20	Officium privati.	<i>ibid.</i>
Nestor apud Homerum de virtutibus suis sapientissime prædicat.	204	Officium peregrini.	<i>ibid.</i>
Nicocles tyrannus occisus.	132	Onera maxima, senectas & paupertas.	198
Non putaram.	48	Opes cum infamia non utiles.	174
C. Norbanus à P. Sulpicio accusatus.	116	Opifices omnes fordidi.	18
Numantia deleta.	22	Opinionem hominum de se neglegere arrogantis est.	58
T. Numicius tribunus pl.	56	Opipare paratum convivium.	161
O		Orationis vis duplex.	77
O Bjurgationum qui modus.	79	Orationis duplex ratio.	115
Ocium languorem affert.	137	Oratoris proprium quid sit.	3
M. Octavii frumentaria largitio.	129.	Orbium cœlestium ordo.	292
Cn. Octavius primus è sua familia Consul.	80.	Ordo quid sit.	82
Oecœnomicus Xenophontis liber à Cicerone jam sene verſus.	135	Origines, Catonis liber.	212
Officia aliis alia magis debentur.	35	Ogual.	101
Officia splendidissima, quæ ab animi magnitudine oriuntur.	36	P	
Officia pro ætatum ratione variantur.	72	M. Pæcuvii fabula.	239
Officia senum.	<i>ibid.</i>	Panætii opinio de honesto.	140. <i>ſeqq.</i>
Officia media.	142	Panætius reprehensus.	6
Officia à quatuor fontibus honestatis ducta.	178	Panætius Africanus præceptor.	54
Officia exprobrantium hominum odiosum genus.	256	Panætius.	99
Officii amplitudo & laus.	4	Panætius duas res in suis libris prætermisit.	135
Officii descriptio.	7	Panætius utilitatum comparationem omisit.	136
Officii diviſio.	<i>ibid.</i>	Panætius de officiis accuratissime scripſit.	140
Officii deferendi cauſæ.	17	Panætius locum de officiis prætermiſit.	<i>ibid.</i>
Officii perſequendi rationes quinque.	96	Panætius defenditur à Cicerone.	149
Officii deliberatio triplex.	140	C. Papirius.	263
de Officiis libri non multum à Peripateticorum dogmate differunt.	2	C. Papirius Consul legem tulit de tribunis plebis reſciendis.	<i>ibid.</i>
de Officiis libri à Stoicorum fontibus derivati.	5	Papus Æmilius C. Luscino familiaris.	244
Officina nihil habet ingenuum.	86	Παράδοξα maxime Socratica.	269
de Officio quaestio duplex.	6	Parſimonia, magnum vectigal.	286.
Officiorum præcepta adolescentiæ aptissima.	4	Pascere bene, prima utilitas in re familiari.	136
Officiorum boni ratiocinatores eſſe debemus.	35	Patriæ caritas quanta.	34
		pro Patria mors oppetenda, ſi ita res ferat.	<i>ibid.</i>
		Patroni civitatum, & nationum qui eſſent.	20

I N D E X.

L. Paullus fœcer filii M. Catonis.	198	Philosophiæ defensio.	94
Paupertas contra naturam. 145. <i>seq.</i>		Philosophiæ pars de officiis uberri-	139
Paupertas maximum onus puratur.	198	ma.	139
Pausanias Dux Lacedæmoniorum.	45	Pinthias.	169
Peccandum non est amici causa.	215	Pirata communis hostis omnium.	184
Peccare est tanquam lineam tran-	275	Pisonis lex de repetundis.	130
fire.	275	Plato,	4
Peccata esse æqualia. 274. <i>seq.</i>		Plato Dionem erudit.	89
Pecunia non querenda solum, sed		Platonis locus,	10
etiam collocanda.	113	Platonis præclara sententia.	15
Pecunia corrupti, fideles esse non	118	Platonis dictum in Philosophos.	18
possunt.	118	Platonis præcepta duo reipublicæ	50
Pecuniæ cupiditas unde.	16	præfuturis necessaria.	50
Pecuniam contemnere, magnificum	41	Pocula minuta & rerantia.	211
est.	41	Polycleti signum.	100
Pelopis regnum iniquum.	173	Pompeii dictum honorificum in	46
Perduellis.	23	Ciceronem.	46
Pericles.	100	Pompeii Magni theatrum.	122
Pericles Princeps Græciæ.	122	Pompeius Magnus reprehensus.	56
Periclis severitas.	64	Pomponius tribunus plebis diem	186
Periclis dictum in Sophoclem.	83	dixit L. Manlio dictatori.	186
Periculis sine causa offerre se, stul-	49	Pontii Samnitis dictum de avaritia.	129
tum est.	49	T. Pontii centurionis vires.	205
Periculosarum actionum multiplex	48	Pontius Samnis.	208
ratio.	48	Posidonius Panætii discipulus.	140
Peripatetici, quod iracundiam		Posidonius de officiis scripsit.	<i>ibid.</i>
laudent. notati.	53	Præclara omnia, rara.	258
Perjurium quid sit.	184	Prandia decimæ nomine.	128
Pernicies vitæ summa, intelligen-		Principatum appetere hominis pro-	9
tia simulatio in malitia.	167	prium.	9
Phaëton ictu fulminis desagravit.	178	Privata nulla natura, sed occupa-	14
Phaëton solis filius.	<i>ibid.</i>	tione, victoria, lege, pactione,	14
Phalaridis mors.	104	conditione, sorte.	14
Phalaris crudelis tyrannus.	148	Privata vita ociosior, publica fru-	42
Philippi Macedonum regis humani-		tuosior.	42
tas.	53	Privatam vitam multi colere, ut	<i>ibid.</i>
Philippi ad Alexandrum epistola.	118	tranquille viverent.	<i>ibid.</i>
Philippi lex Agraria.	129	Prodigi qui.	119
L. Philippi injusta sententia.	174	Promissa non servanda.	178
L. Philippus.	122	Promissis quando standum non sit.	19
Philippus tribunus plebis.	129	Propylæa.	122
Philosophi in quo peccens.	18	Prudentia in quo fra.	11
Philosophi qui.	94	Prudentia quid.	83
Philosophia quid.	<i>ibid.</i>	Prudentia sine justitia nocet.	108
Philosophiæ quando & quibus ra-		Prudentia senectutis est.	199
tionibus adductus operam dare		Prudentiæ & sapientiæ discrimen.	80
cœperit Cicero	93	Ptolemæus rex, Arati Sicyonii ho-	133
Philosophiæ nomen quibusdam in-	<i>ibid.</i>	spes.	133
visum.	<i>ibid.</i>	Ptolemæus Ægypti rex alter post	<i>ibid.</i>
		Alexandriam conditam	<i>ibid.</i>
		Pulchri.	

INDEX.

Pulchritudinis duo genera.	75	Roscium Amerinum adolescens de-	
Pyrri & Annibalis dissimiles mo-		fendit Cicero.	118.
res.	240	Rupilius fabularum actor.	133
Pyrri præclara sententia.	24	P. Rutilius.	115.
Pyrro se Macedones dederunt.		Rutilius Rufus Panætii auditor.	140
	105		
Pyrrhus Æacides	25		
Pyrrhus bellum intulit Romanis	45		
Pythagoræ severitas.	64		
Pythagoras.	34		
Pythagoreorum mos in exercenda			
memoria.	207		
Pythius argentarius.	162		

9

Questio de honesto & utili 157.
 Sapiencia in quo sita. 10
 Sapiencia, quid à prudentia differat. 88
 seq.

R

R atione utentium duo genera.	97	Sapientia amor ex cognitione non nefi.	10
Rectum ita iustum, si voluntarium.	18	Sapientia laus.	94
Reges cur instituti.	112	Sapiens qui sibi non prodest, ne- quidquam sapit.	163
Regnandi cupiditates unde exi- stant.	151	Sapientes septem non tamen omni- no sapientes.	143
Regni fides nulla.	6	Sapientiam nonnulli quomodo in- terprentur.	235
Regulus captus a Poenis.	25	Sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus ini- quissimo	225
Regulus Atilius.	81	Scævola pontifex maximus.	166
M. Atilius Regulus.	91	Scævola pontificis laus.	228
Rei familiaris augendæ qui modus.	39	Scauri aeditas.	121
Reipublicæ præfutura duo Plato- nis præcepta necessaria.	50	M. Scaurus.	45
Reipublicæ rectores legum similes esse debent.	53	Scaurus filius damnatus.	81
Repetundarum lex.	130	Scientiæ cupiditate omnes trahi- mur.	12
Reipublicæ maximæ per adolescen- tulos labefactatæ, a senibus su- stentatæ.	199	Scipio Nasica Tl. Gracchum inre- remittit.	46
Rhetorum campus.	37	Scipio Numantiam excidit.	ibid.
Romanarum legionum fortitudo animi.	223	Scipio ambitiosus & tristis	64
Romani quibus populis victis civi- tatem dederunt.	22	Scipio Africanus Pauli filius elo- quentia cumulavit bellicam glo- riam.	69
Romani viri illustres bellica laude.	37	P. Scipio pontifex Maximus.	212
Romani populi Cannensi clade ani- mi magnitudo.	156	Scipio, paucis ante mortem die- bus, triduum de republica disse- ruit.	234. seq.
Romulus iniustus.	154	Scipio tribunus militum in Africa.	288
Romulus quibus gradibus in coelum ascendit.	271	Scipiones duo.	143

Scipiones.

I N D E X.

Scipiones duo iter Pœnis, vel corporibus suis obstruere voluerunt.	222	Societas inter omnes: major autem, ut quisque proxime accedit.	236
Scipiones duo propugnacula belli Punici.	<i>ibid.</i>	Societatis humanæ vinculum ratio & oratio.	37
Scipionis Nasicæ sermo qualis.	66	Societatis humanæ gradus.	32
Scipionis Africani filius, qui minorum Africanum adoptavit.	71	Socrates <i>legov.</i>	64
Scipionis Africani dictum.	137	Socrætes quam ad gloriam viam traderet.	113
Scipionis virtutes.	226	Socrates semper eodem vultu.	<i>ibid.</i>
Scipionis hospes Masinissa.	205	Socrates senex fidibus didicit.	202
Senator non est, qui jurejurando hostium tenetur.	180	Socrates sapientissimus Apollinis oraculo judicatus.	223
Senectus accusatur non propter ætatem, sed propter mores.	197	Socrates.	275
Senectus quatuor de causis misera videtur.	198	Socratici in sermone maxime excellunt.	78
Senectus natura loquacior.	215	Socrætes opinio de honesto.	141
Senectutis arma sunt exercitationes virtutum.	195	Sodalitates Catone quaestore constitutæ.	210
Senectutis honestum domicilium Lacedæmone.	218	Solitarium nihil natura amat.	261
Senectutis modica severitas probatur.	<i>ibid.</i>	Solitudo languorem affert.	137
Senes in adolescentium caritate acquiescunt.	202	Solon furorem simulavit.	65
Senex alteri seculo prospiciens.	201	Solonis & Themistoclis comparatio.	44
Senibus conceditur, ut de se dicant.	225	Solonis sapientis elogium.	200
Senili avaritia nihil absurdius.	219	Solonis præclarum dictum.	221
Senis sermo quietus & remissus, decorus est.	203	Sophocles à Pericle reprehensus.	83
Senum morositas aliquid excusationis habet.	219	Sophocles à filiis in judicium vocatus,	200
Sepulchra communia propinquis inter se.	33	Sophocles dictum egregium de rebus veneris,	211
Sergius Orata.	154	Sparta propter avaritiam peritura.	131
Sermonum suavis, amicitia condimentum.	254	Sponsio, ni bonus vir esset Pinthias.	169. <i>seq.</i>
Servilius Ahala Sp. Mælium interemit.	215	Statii Poætæ versus.	201
Servis quomodo utendum.	26	Status veterum ornatu fere militari.	37
Servituti & turpitudini anteponenda mors.	48	Stoici, unde verba sint ducta, studiosè exquirunt.	4
Servorum infima conditio.	26	Stoici honestum solum bonum esse dicunt.	142
Severitate sublata, administrari civitas non potest.	15	Stoici splendidius de officio, quam Academici aut Peripatetici disseruerunt.	144
Sicyon per annos quinquaginta à tyrannide possessa,	132	Stoicorum inverecundia.	10
Silani ædilitas.	121	Stoicorum opinio de commodis communicandis.	142
Simulatio pauci temporis potest naturam vincere.	103	Stoicorum summum bonum.	<i>ibid.</i>
Simulatum nihil diuturnum.	113	Stoicorum oratio.	269
Simulatum nihil in amicitia.	240	Stulto nemini bene esse potest.	280
Societas præstantissima, bonorum virorum familiaritas.	33	Stultos omnes insanire.	277
		C. Sulpicius astrologiæ studiosus.	13
		P. Sulpicius C. Norbanum accusavit.	116
		P. Sul-	

I N D E X.

P. Salpicius trib. plebis à Q. Pompeio capitali odio diffidet. 229
 Summum jus, summa injuria. 20
 Superbia in prosperis rebus fugienda. 53
 Superiorem parem esse inferiori, maximum est in amicitia. 256
L. Sulla civium bona sub hasta vendidit. 106
 Sullæ largitiones non liberales, sed injustæ. 28
 Sullæ in victoria crudelitas. 105
 Synephebi, comœdia Statii. 201

T

T Abulæ novæ injustæ. 105
 Tantali regnum iniquum. 173
 Tarquinius exul. 250
 Tarteſſiorum regis ætas. 220
 Temperantia. 56
 Terentii logus. 86
 Terentius Lælii familiaris. 262
 Themistocles. 127, 246
 Theophrastus 120
 Thesei optata tria. 178
 Timo Atheniensis congressum minimum fugiebat. 261
 Timotheus Cononis filius. 69
 Tribuni plebis hostibus dediri. 184
 Tributorum finis. 129
 Trezene. 154
 Troja. 204
 Tuditanus. 195
 Turpe muratur tempore. 144
 Turpe nunquam utile. 153
 Turpio Ambivius. 212
 Turpitude maximè contra naturam. 151
 Tyrannorum fere violenta mors. 103

V

Valerius Corvinus ad centesimum annum vixit. 217
 Valetudinis tuendæ ratio. 135
 Vestigalia urbana rusticis anteponenda. 136
 Venandi studium honestum. 62
 Venditor, lege XII. tab. præstabat tantum vitia, quæ lingua nuncupata essent. 164
 Ver adolescentiam comparatur. 220
 Verecundia. 75

Verecundia sublata nihil rectum, aut honestum est. 85
 Verecundia maximum amicitia adjuvamentum. 260
 Veri investigatio hominis propria. 9
 Veritas molesta est. 262
 Versus in Ulyſsem. 179
 Vestitus quæ ratio. 76, seq.
 Vetrissima quæque debent esse suavisſima. 254
 Veturius hosti deditus. 184
 Viam erranti non monstrare, Athenis execrationibus publicis sancitum. 159
 Villa locuples abundat porco, hœdo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. 216
 Vires celeritati anteponendæ. 42
 Virgula divina. 90
 Viriatus Lufitanus à C. Lælio fractus & comminutus. 112
 Virtus omnis tribus in rebus fere vertitur. 100
 Virtus pluris æſtimanda, quam ulla possessio, aut ulla vis auri & argenti. 102
 Virtus tenera & tractabilis est. 248
 Virtus amans sui est. 265
 Virtus amitti non potest. 266
 Virtus est consentiens cum ratione, & perpetua constantia. 275
 Virtute qui præditi sunt, soli sunt divites. 102
 Virtute nihil amabilius. 237
 Virtutem unam qui habet, an omnes habeat. 108
 Virtutem quomodo nonnulli interpretentur. 237
 Virtutes, ut quæque leniores, ita amabiliiores. 29
 Virtutes inter se pares. 275
 Virtutis opinio amicitia conciliatrix. 244
 Virtutum quarundam simulacra in beluis. 31, seq.
 Viscellinus. 243
 Vita deserta ab amicis, jucunda esse non potest. 250
 Vitæ finis optimus. 221
 Vitam multi, & ii docti, deplorant. 226
 Vitia animi graviora, quam corporis ac fortunæ. 147
 Vitis natura caduca. 214

Uic.

INDEX.

Ulciscendi modus.	21	Utilitas communis secundum naturam.	146, 150, seq.
Ulysses.	67	Utilitatum comparatio.	135
Ulysses militiam simulatione infamæ subterfugere voluit.	179		
Voluptas plurimorum patrociniis defenditur.	188	X	
Voluptas omnis honestati contraria.	189	X Antippos Lacedæmonius. Pænorum Dux.	180
Voluptate nulla pestis capitalior.	208	Xenocrates sermone insuavi fuit.	66
Voluptates blandissimæ dominæ.	110	Xenophontis locus.	69, 203
Voluptates agrorum.	213	Xenophontis Socratici liber de re familiari.	136
Voluptatis appetitum omnes fere propter verecundiam occultant.	78	Xenophontis libri admodum utiles.	216
Vox clara, & suavis esse debet.	77		
Ut inter bonos bene agier.	162, 165	Z	
Utile ab honesto separari non debet.	166	Z Enonis opinio de honesto.	151

FINIS.

31718

